КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ

ИСТОРИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ.

ГОДЪ ДВАДЦАТЬ ПЯТЫЙ.

ТОМЪ XCIV.

1906 г.

НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ.

Кіевъ.
Типо-литографія Т-ва „Просвѣщеніе“, Трехсвятительская у., № 14.
1906.

Отъ редакціи.

Извиняясь передъ подписчиками за такой поздній выпускъ послѣдней книжки (№ 11—12) журнала за 1906 годъ, редакція считаетъ долгомъ объяснить причины этого опозданія.

Журналъ „Кіевская Старина“, заканчивая настоящей книжкой 25-ый годъ своего существованія, рѣшилъ продолжать свою работу для Украины, нѣсколько измѣнивъ характеръ изданія, для чего потребовалось перенести печатаніе его въ другую типографію, что не могло не отозваться на нѣкоторыхъ промедленіяхъ въ техникѣ работы, особенно ввиду того, что пришлось одновременно печатать настоящую книжку и первые номера 1907 года.

Съ 1907 года журналъ нашъ подъ названіемъ „Україна“ состоитъ изъ двухъ отдѣловъ, помѣщаемыхъ ежемѣсячно въ каждой книжкѣ: 1) *научный*, въ которомъ находятъ себѣ мѣсто изслѣдованія, статьи и замѣтки, посвященныя разработкѣ исторіи, литературы, этнографіи, экономики и общественной жизни; 2) *литературно-публицистическій* который, кромѣ украинской беллетристики, отзывается на всѣ существенные вопросы, связанные съ фактами современности, по преимуществу останавливаясь на тѣхъ изъ нихъ, которые, прямо или косвенно, затрогиваютъ интересы жизни Украины.

Статьи, какъ въ первомъ, такъ и во второмъ отдѣлахъ, печатаются преимущественно на *украинскомъ языкѣ*, оставляя, впрочемъ, за авторами, затрудняющимися пока писать по-украински, право помѣщать свои труды на *русскомъ языкѣ*, по вопросамъ, касающимся жизни Украины.

Журналъ выходитъ ежемѣсячно книжками въ объемѣ отъ 10 до 12 листовъ печати. Подписная цѣна *7 рублей въ годъ* съ доставкой и пересылкой, а безъ доставки *6 рублей*. За границу—*9 рублей*. Адресъ редакціи: Кіевъ, Троицкая площадь, Народный Домъ.

Съ 1907 года редакція „України“ будетъ издавать „Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала „Кіевская Старина“. Словарь этотъ, проредактированный Б. Д. Гринченкомъ, представленъ былъ въ Императорскую Академію Наукъ и удостоенъ 2-ой Костомаровской преміи. Въ теченіе 1907 года редакція надѣется отпечатать весь Словарь объемомъ около 150 печатныхъ листовъ средняго октава. Словарь будетъ разбитъ на 4 тома. Цѣна за всѣ четыре тома *7 рублей* (отдѣльныхъ томовъ въ продажѣ не будетъ). Для подписчиковъ на журналъ „Україна“ подписная цѣна на Словарь *5 рублей*, при условіи высылки этихъ денегъ одновременно съ подпиской на журналъ. Каждый томъ будетъ высылаться подписчикамъ журнала сейчасъ по выходѣ его. Первый томъ выйдетъ въ маѣ мѣсяцѣ 1907 года.

Лицамъ, выписывающимъ „Словарь“ прямо отъ редакціи, а не черезъ книжные магазины, будетъ высылаться каждый томъ за счетъ редакціи.

Редакторъ-издатель журнала „Україна“ **В. Науменко.**

Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка.[1]

38. Холодний Яр.

Вперше видруковано в Лейпцигу р. 1859 в книжечці „Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки“ В „Пражському „Кобзарі“ подано рукописні варіанти. Автографа не доводилось бачити, але у В. П. Науменка бачив копію, писану рукою М Максимовича (зшиток, про який була мова раніш). Копія ця—пізніша за редакцію Лейпциг. видання і має в собі де кілька зовсім оригінальних одмін, яких не мають ні Львівський, ні Пражський, „Кобзарь“. Цього року автограф знайдено в Департ. Поліції, але одмін дає він не багато.

Дата 17/xii 1845.

237, 1 зн.: і в мене те лихо, — так в Лейпциг., Львів. 1867 та Пражськ., а в рук. Праж. К., в автогр. Деп. Пол.: і в коп. Максимовича: *і в мене не тихо.*

238, 3: на щоб *бачся*, скрізь так, крім коп. М—ча, де: *братя.*

— 5: Бог — знає, — в автогр. Д. Пол.: *бо* знає.

— 7: хоть і яр той, — в рукоп. Праж.: ось і яр той, коп. М—ча: хоч і яр той, — так, як і скрізь.

— 13: З монастиря Мотринова, — так в Лейпциг., а за ним пішли видан. Львів. та д. Романчука; уже ближче до правди в Праж. „Кобзарі“: Митриного,—помилка, зам. Мотриного; так і в коп. Максимовича: Мотриного.

---

[1]) Див. Кіев. Стар. 1906 г. кн. 10.

— 15 зн.: у Яр *тоді* сходилися, — так у Лепциг., Львів. та Пражськ., а в рукоп. Праж. та коп. М—ча: у яр *люде* сходилися.

— 9 зн.: яр глибокий, — в рукоп. Праж. К.: — широкий.

— 6: чи то засадили,—в рук. Праж.: загатили; так і в коп. М—ча, а в автографі Д. Пол. та в Лейпциг.: засадили. В вид. Романчука взято: *засадили*, але тоді не ясно стає, через що далі (239, 2) поет говорить: *не гатіте!* бо над яром...

— 5 — 4: Нові кати, щоб до тебе
Люде не ходили, — в копії М—ча чомусь немає

239, 1: новими ляхами, — так скрізь, крім коп. М—ча, де *панами — ляхами*. В рукоп. Д. П.: *З новими* Ляхами.

— 2: не гатіте! бо над яром, — в рукоп. Деп. Пол. та в рукоп. прим. в Праж.: *не сховаєте: над яром*, — так і в Лейпциг. Зовсім оригінально в коп. М—ча: *не питайте*, бо над *краєм*. —

239, 12: бо ви самі, — в рук. Деп. Пол., в Лейпциг. та коп. М—ча: бо ви *й* сами.

— 14: а кричите, що несете,—треба з наголосами: а кричите́, що несете́.

— 15 зн.: ледаче ледащо, — так і скрізь, крім коп. М—ча, де: ледащо, ледащо!

— 13 зн.: разбойники, вори, — так у Лейпц., а у Львів. та Праж.: розбійники; — в коп. М—ча: *розбішаки*, — але найкраще, по россійськи: *разбойники*.

— 12 зн.: пятно в нашей історії, —скрізь так, а в коп. М—ча: *пятно нашей* історії.

— 9 зн.: розбійник, — в коп. М—ча: розбі*шак*.

— 3 зн.: за свою Вкраїну, — в Лейпциг. та в коп. М—ча: *Країну*.

— 1 зн.: після: „голодні ворони"—не *(!)*, а *(,)* бо далі те саме довге речення.

240, 9: чужих людей, — так в Лейпциг. і скрізь, — в коп. М—ча: „дуріть людей".

— 13: новий огонь, — в рук. Д. П.: *огонь новий*.

39. Маленькій Марьяні.

Росты росты моя пташко
Мій маковый цвите,
Розвивайся коли твое
Серце не розбите.
Поки люды не дозналы
Тыхои долыни.
Дознаюця пограюця [1])
Засушать та й кинуть.
А ни лита молодыи
Повыти красою
Ни каріи очинята
Умыти слізою
А ни серце твое тыхе
Добрѣ дивочи [2])
Не заступыть не закрые
Несытіи очи,
Найдуть злыи тай окрадуть...
И тебе убогу
Кинуть въ пекло... замучися
И проклынешъ бога.
Не цвиты жъ мій цвите новый
Не розвытый цвите.
Зовьянь тыхо поки твое
Серце не розбите.

20
Декабря
1845
Вьюнища.

40. Псалми Давидови.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1860 із де-якими опущеними уступами, через цензуру). Варіанти маємо (з рукоп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), де-що з „Букваря Южно-Русскаго“

---

[1]) Зразу було: *вырвуть злыи*, але закреслено.
[2]) *Добрее дівоче* В. Д.

(р. 1861), виданого Шевченком, а найбільш (і найлучче) з копії псалмів, дуже чітко і совісно переписаної Кулішом (зберігається в музеї імени В. Тарновського в Чернигові); переписано з оригіналу, без найменьших одмін, — остільки совісно, що в одному місці аж просилася краща форма: до „мечі обоюду"—„люду", а у Ш. стоїть „людей",—і Куліш так і лишив „людей", тілько вгорі легесенько зазначив поверх „людей"—*у* [1]). Крім того, для псалма CXLIX—есть автограф в Київ. „Музеї Древностей и Искусствъ". Нарешті, цього року знайдено автограф в Департ. Пол., який не дає не багато нового.

Дата 19/XII 1845. Вьюнища.

Псалом I.

482, 12 зн.: діла добрих обновляться, — в рукоп. Деп. Пол. та копії Куліша: *оновляться.*

Псалом XII.

483, 1: після „душу" не (!), а (,).

— 4: і всі злиї посміються, — так і в К. 1860,—але в копії Куліша: *за*сміються.

Псалом XLIII.

— 14 зн.: трупи ворогів. І силу, — в рук. Д. П. та в коп. Жемчужн. і в копії Куліша: *ворожі, і силу.*

484, 9: чужим богам не молимось, — в рукоп. Деп. Пол. та коп. Кул.: *не молимось чужим богам.*

— 13 — 15 — цих рядків немає, — вперше про них довідалися ми з рукопису Жемчужникова. Вони цілком есть і в копії Куліша та в автогр. Деп. Пол.

— 14: побори і другу, — в коп. Кул.: побори ж.

— 16 — 13 зн. — теж нема в „Кобз." р. 1860,—узято їх з копії Жемчужн. Вони так само і в коп. Куліша та в рук. Д. П., тілько рядок 15-й не: *жить тяжко* (як в рук. Деп. Пол.), а *тяжко жить.*

Псалом LII.

— 6 зн.: взискающий Бога,—в коп. Кул.: взискающі.

— 5 зн.: добро творящого,—в коп. Кул.: до*бре* творящого.

[1]) А що копія списана Кулішем прямо з оригіналу,—на це есть свідоцтво: примітка Куліша з приводу дати: „надпись автора".

— 1: їдять люде, замість хліба — в коп. Кул. і в рук. Д. П., як і в Кобзарі 1860: *Їдять люде* [accusativ!] *замість хліба.*

485, 9: розібє неволю, — в Кобз. 1860 нема цього рядка, а есть в обох копіях та в рук. Д. П.

Псалом LIII.

Одмін немає.

Псалом LXXXI.

485, 2 зн.: між царями й судіями, — в рук. Д. П.: *між царями, судіями.*

486, 9: *і виведіть* із тісноти,—в коп. Куліша: і виводіть.

— 12: познать, розбити тьму неволі, — так в рук. Деп. П. і в обох копіях; в „Кобзарях“, замість *неволі,* стоїть.....

— 13: і всує трепетна земля, — в обох копіях: *плачеться.* Так і в рук. Д. П.

— 14 — 15: Царі й раби однакові
Сини перед Богом, —

в Кобз. 1860 немає. В копії Куліша і в рук. Д. П. немає „й“ в рядку 14-му, а просто: *царі, раби—однакові.*

— 16: і *ви* вмрете, — так і в коп. Куліша. Очевидно, небіжчик О. Кониський не добре прочитав рукопис Жемчуж., подаючи: *і всі вмрете.*

Псалом XCIII.

487, 1: во тьму і в неволю,– в коп. Куліша і в рукоп. Деп. Пол. зовсім правильно: во тьмі і в неволі (закували твої люде — accusctiv!).

487, 3: потопили — в коп. Куліша: *затопили.*

— 8: умудрітеся, не мудрі! — треба не (!), а (;), як це й есть в Кобз. 1860. В рук. Д. П.: *умудрітесь, не мудрії.*

— 11: і розум лукавий,—в коп. Куліша: *і думки лукаві.* В рук. Д. П.: *і думи* лукаві.

— 15: після: „між нами“ не (:), а (,).

— 4 зн.: і пребуде, — в рук. Д. П.: і *пребудетъ.*

— 3 зн.: і твій труд,—в коп. Кул.: *І труд твій.*

Псалом CXXXII.

488, 8: чи є що краще, лучче, — в Букв. Юж.-Русск. Шевченка: *лучче, краще.*

— 10: з братом, — в рук. Д. П.: *братам.*

— 11: (добро) *познать*, не ділити, — в рук. Д. П. і в Букв.: *пожить*.

— 12: миро, — в рукоп. Деп. Пол.: *мгро*, в Букв.: *міро*.

— 16 — 17: І на шитиї омети,
Ризи дорогиі, —

М. Кр-ський справедливо доводить, шо має бути: *омети ризи дорогої*, — так воно й есть. В коп. Куліша, правда, після *омети* стоїть (,), але в Букварі Ю.-Ж.:

На гаптовані омети
Ризи дорогої.

В рукоп. Деп. Пол. теж: *ризи дорогої*.

— 11 зн.: і людям....., а не (:).

— 8: в дому тихих,—в рук. Департ. Пол. і в коп. Куліша правильно: *в дому тихім*.

Псалом CXXXVI.

489, 3: після „органи глухиї“ не (.), а (,).

— 8 — 9: Або нашу заспівайте,
Невольники наші, —

в Кобз. 1860 немає. В обох копіях і в рукоп. Деп. Пол. есть.

— 14 зн.: як забуде помянути, — в рук. Д. П.: як забуду.

— 9 — 8: Паліте
Єрусалим, —

в обох копіях: *паліте*.

Сіон святий. Так і в рук. Департ. Пол.

Псалом CXLIX.

490, 16: на отмщеніе язикам, — в автогр. Кіев. Музея: на отмщеніе *неправди*.

— 17: *І в науку*, — в автогр. К. Муз.: *На* науку.

— 11 зн.: і осудять *губителей*. Цей рядок, і взагалі весь *CXLIX* псалом, стрічаємо ми ще раз в „Неофітах“, і там, зам. „губителей“, стоїть: „*неправедних*“.

— 8 зн.: преподобних слава, — в „Неофітах“: преподобн*им* слава; так і в рук. Д. Пол.

41. Минають дні.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, III, стр. 1—2. Варіанти дає текст, уміщенний в Пражському Кобзарі (т. II, 78—79), узятий „з рукопису 1848 (!) року“. Текст цей повніщий і сильніщий, бо не поглажений для цензури.

Нарешті, цього року вірш цей знайдено в арх. Департ. Поліції, і там дата стоїть, замість 1846 року, як звичайно датували досі, *21/XII 1845. Вьюница.*

Одміни:

16, 16: по світу валятись, — так в „Основі“ та в „Кобзарях“ р. 1867, а в Пражськ. II т.: *на світі лежати.*

— 15 зн.: І людей любити, — в „Кобзарях“ та Праж. I: *І тебе хвалити*; варіант Романчука — узято з II т. Пражського. Так і в рук. Д. П.

— 14 — 13: А коли ні, то проклинать
І світ запалити, —

це теж з II т. Праж. (так і в рук. Д. П.), бо по инших видан.:

І твій світ нерукотворний
І людей любити.

— 5: чи жив, чи загинув, — так по всіх вид. а в Праж. II: чи *жить*, чи загину*ть*.

---

42. Три літа.

Вірш, знайдений цього року в архиві Департам. Поліції:

И день—не день, и йде—не йде
А лита стрылою
Пролитають, забирають
Все добре зъ собою.
Окрадають добри думы,
О холодный камень
Розбивають серце наше
И спиваютъ аминь
Аминь всему веселому
Одъ ныни до вика
И кидають на роспутти
Слипого калику.

Не выликіи тры лита
Марно пролытилы...
А багато въ моій хати
Лыха наробилы.
Опустошилы убоге
Мое серце тыхе
Погасылы усе добре
Запалылы лыхо,
Высушилы чадомъ дымомъ
Тіи добри слезы
Шо лылыся зъ Катрусею
Въ московскій дорози

Шо молылысь зъ козаками
Въ турецькій неволи
И Оксану мою зорю,
Мою добру долю
Шо день божій умивалы...
Поки не пидкралысь
Злыи лита,—та[1]) все тіи
Заразомъ укралы.
Жаль и батька, жаль и матиръ
И вирну дружину
Молодую веселую
Класты въ домовину
Жаль велыкій, браты мои
Тажко годуваты
Малыхъ дитокъ неумытыхъ
Въ нетопленый хати,
Тяжке лыхо, та не таке
Якъ тому дурному
Шо полюбить, побереця
А вона другому
За тры шаги продаеця
Та зъ ёго й сміеця
Отъ де лыхо! отъ де серце
Разомъ розирвеця!
Отаке то злее лыхо
Й зо мною спиткалось
Серце люды полюбило
И въ людяхъ кохалось
И воны ёго виталы
Гралыся хвалылы...
А лита тыхенько кралысь
И слезы сушилы
Слези щирои любови,
И я прозриваты
Ставъ потроху:... доглядаюсь
Бодай не казаты,
Кругомъ мене, де негляну
Не люды а зміи...
И засохлы мои слезы
Слезы молодіи.
И теперъ я розбитее
Серце ядомъ гою
И не плачу й неспиваю
А выю совою.
Отаке то, шо хочите
То те и робите
Чи голосно зневажайте
Чи нышкомъ хвалите
Мои думы, однаково
Не вернуця знову
Лита мои молодіи
Веселее слово.
Не вернуця (?)... и я серцемъ
До васъ невернуся.
И не знаю де динуся
Де я пригорнуся
И съ кимъ буду розмовляты
Кого розважаты,
И передъ кимъ мои думы
Буду сповидаты?
Думи мои! лита мои
Тяжкіи тры лита
До кого вы прихилетесь
Мои злыи диты?
Не хилитесь ни до кого
Ляжте дома спаты...
А я пиду четвертый годъ
Новый зострічаты,
Добры день же новый годе
Въ торишній свитыни
Шо ты несешъ въ Украину
Въ латаній торбини?
„Благоденствіе указомъ
Новенькимъ повите“.
Иды жъ здоровъ, та не забудь
Злыднямъ поклонытысь.

22 декабря
1845
Вьюнища.

---

1) В „Нов. Гром.“ неправ.: *то* все... В рукоп. стоїть: *на*,—очев., зам.: *та*..

43. Заповіт.

(*„Як умру, то поховайте“*).

Вперше видруковано в збірничку „Новые стихотворенія Пушкина и Шавченки“, Лейпцигъ, 1859, 18—19, під заголовком „Думка“ [1]). Передруковано в „Меті“, 1863, № 4. Варіанти маємо: з рукопису Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), в Пражськ. т. II (варіанти *по рукопису 1848 (!) року*); крім того, в Київ. „Муз. Древн. и Искусствъ“ есть автограф Шевченка, а у д. В. П. Науменка — копія М. Максимовича.

Нарешті автограф маємо цього року з арх. Деп. Пол., — майже нічим не одмінний од тексту в вид. Романчука.

Таким чином маємо чималий матеріал, який і позволяє нам бачити історию цього вірша. Можна доглянути, що рукоп. Праж. приміток найстаріщ., потім Лейпциг., текст. (копія) Жемчужн., копія М-ча, Пражськ. основний і найпізніщий — автограф Київ. „Музея Др. и Искусствъ“.

Дата 25/XII 1845, що стверджується, крім копії Жемчужникова, ще й копією Максимовича та рук. Деп. Поліц.

13, 3 зн.: як умру; то *поховайте*, — а в коп. Жемчуж.: *заховайте*.

14, 1: на Вкраїні милій,—в Лейпциг.: на *Кр*аїні.

— 4: були видні, було чути, — в коп. М-ча: *були видкі*, було чути; більш-меньш так і в Пражськ. основному: *були видні, було чути*, — звідки узяв і д. Романчук; одначе по всіх инших джерелах: Лейпциг., автогр. Київ. Муз. та рукоп. Праж. приміток. *було* видно, *було* чути, — (так і в рук. Деп. Пол.); в прим. Праж. К.: було видно, було *б* чути.

14, 6 — 8: Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу, —

так в автогр. К. Муз., коп. М-ча, Львів. та Праж. основн., — тоб-то по всіх пізніщих редакціях, а в Лейпциг. так:

---

[1]) Заголовок „Заповіт“, очевидно, не Ш. дав, — у Львів. 1867 стоїть: „Завіщанне“.

Як *потече* з України

. . . . . .

Кров ворожа.

14, 10 — і полину, — такий вар. в рук. Деп. Пол., в автогр. Київ. Музея та Праж. основному, бо в Лейпцигськ., рукописн. Праж., Львів. 1867 і коп. М-ча: *полечу*.

— 12 — 13: А до того—

Я не знаю Бога, —

так скрізь стоїть, крім Лейпциг. та рукоп. Праж., де після слів „а до того“ — одразу: „поховайте та вставайте“. За те в автографі Київ. Муз., який очевидно пізніщий за всі редакції, навіть і Пражську основну, замість: *А до того* — стоїть: *А поки що*..

— 14: поховайте та вставайте, — скрізь так, крім автографа Київ. Муз., де: *прокиньтеся ж, брати мої*.

— 14 зн.: і вражою злою кровю, — так і скрізь, крім рук. вар. Праж., де: *чаркой* (очев.: *чорной*) кровю...

— 11 зн.: в семї вольній, новій, — скрізь так, крім рук. вар. Праж., де: в *самій вольній мові*. Очев., редакція найраніща.

— 9 зн.: незлим тихим словом, — скрізь так, крім рук. вар. Праж.: *незлим добрим*; в автографі; Київ. Муз. найпізніщій редакції: *тихим, добрим словом*.

„Заповіт“ — останній твір Шевченка, що увійшов в рукопис, під заголовком „Три літа“. Рукопис той забрали у нього під час арешту його 5 квітня року 1847. Досі відомо було (див. „Тарас Шевченко — Грушівський. Хроніка його життя“, О. Кониського, т. I, 235), що з власних творів взято було у Шевченка „Сон“, поему „Осика“, написану 7 березіля 1847 р. у Седневі, кілька його віршів і зшиток його творів, злаштованих до цензури з передмовою, в якій слідчі зауважили, що він „бранитъ русскихъ“. Справді, цього року д. Е. Щоголев розшукав в архиві Департамента Поліції аж три рукописи; — оден чистіший, виготовлений до цензури, з передмовою [1]), в який, увійшли лишень: Лілея, Русалка та Осика (вона ж і „Відьма“ — пізніш); другий—*увесь* „Єретик“ або „Іван Гус“ і, нарешті, третій—немов би альбом, куди Шевченко позаводив усе те, що написав за три роди („Три літа“): р.р.

---

[1]) Передмову цю видруковано у О. Кониського в т. II, стр, 204—205, прим. 2 згаданої вгорі його праці; передруковано потім в „Громадській Думці“ (1096, ч. 162) і нарешті опубліковано в журналі „Былое“ (1906, кн. VШ, 1—3), додержуючи правопису оригінала. Найповніще подано її в новому повному виданні „Кобзаря“, що друкується в Петербурзі.

1843—1845. Про цей останній мені відомо трохи більше, як про ті два [1]). В архиві Департ. Поліції есть великий зшиток, і на палятурах наліплено смужку білого паперу з надписом: „Стихотворенія Шевченка есть дѣло 1 экспедиціи 1847 года № 81 ч. 6“. На першому аркуші олівцем намальовано: посередині, в рямцях якась постать, — як знати, боса, в бороді, без шапки і без штанів, в довгій сорочці, підперезана; поверх накинуто одежину без рукавів; руки розставлені і в лівій руці цінок.

Окремо, внизу, аж двічі, голова з довгим носом, потім голова з тулубом у вице-фраці і немов би в військовому мундирі з наплечниками обер-офіцера і одна постать з кирпатим носом.

На другому боці того ж таки аркуша знову постать з кирпатим носом, в двох поставах, одна в пальті та в ярмулці, немов би татарській або жидівській, а друга — неначе в халаті, без ярмулки, лиса; вгорі окремо голова тої самої постаті в ярмулці і без ярмулки, лиса, — знизу, над головами надпис: „ще [= тще] серце“.

На другому аркуші надпис чорнилом:

„Три літа“,

а внизу олівцем намальовано: дядько в кобеняці і в шапці з цінком в руках і свиня.

На третьому аркуші:

„Отцы наши согрѣшиша, и нѣсть ихъ,
Мы же беззаконія ихъ под[ъ]яхомъ.
Рабы обладаша нами, избавляющаго
Нѣсть отъ руку ихъ.
Князи въ рукахъ ихъ повѣшены быша,
Старѣйшины не проглавишася
Избранніи плачъ под[ъ]яша, и юноши
въ кладѣ изнемогаша.
И старцы отъ вратъ оскудѣша, избранніи
отъ пѣсней своихъ умолкоша“

Молитва Іереміи пророка.

Далі, на другій сторінці, починаються вірші і йдуть вони так:

1) Чигрине, Чигрине.... 19 февраля 1844. Москва; 2) Заворожи мені волфе — 13 декабря 1844. С.-Петербургъ; 3) У недилю не гуляла — 18 октября 1844. С.-Петербургъ; 4) . Олівцем надписано *Гоголю* (За думою дума роем вилітає) — 30 декабря 1844.

---

[1]) Відомости подав мені Я. П. Забілла, за що складаю йому щиру подяку.

С.-Петербургъ; 5) Олівцем надписано *Розрыта могила* (Світе тихий, краю милий, моя Україно) — 9 октября 1843 Березань; 6) Чого мыни тяжко — 13 ноября 1844. С. П: Б:; 7) Не завидуй багатому — 4 октября 1845. Миргородъ; 8) Не женыся на багатій — 4 октября 1845. Миргородъ; 9) Сова — 6 мая 1844. С: П: Б:; 10) Дивычіи ночи — 18 мая 1844 С: П: Б:; 11) Наймычка — 13 ноября 1845 въ Переяслави; 12) Маленькій Марьяни — 20 декабря 1845, Вьюнища; 13) Сонъ (комедія) — 8 іюля 1844 С. Петербургъ; 14) Слипый (поема) [= Невольник] — 16 октября 1845. С: Марьинское; 15) Кавказъ — искреннему моему Якову де Бальмену 18 ноября 1845 въ Переяслави; 16) Минають дни, минають ночи — 21 декабря, 1845, Вьюнища; 17)* Копають день, копають два [кінець „Великого Льоху]; 18) Стоить въ сели Суботови—21 октября 1845 Марьинское 19) И мертвымъ и жывымъ — 14 декабря 1845, Вьюнища; 20) Великій ліохъ (мистерія) — Епіграф: „Положилъ еси насъ сосѣдомъ нашимъ подражаніе и поруганіе сущимъ окрестъ насъ. Положилъ еси насъ въ притчу во языцѣхъ, по киванію главы въ людехъ". Псаломъ 43 ст. 14 и 15.

а) Три души
б) Три вороны
в) Три лирныки *.

21) Холодный Яръ. Вьюныща, 17 декабря 1845; 22) Тры лита — 22 декабря 1845. Вьюныща; 23) Давидовы псалмы, 19 декабря 1845, Вьюнища; 24) Якъ умру, то поховайте — 25 декабря, 1845, въ Переяслави.

З усього цього, що тут подано, ясно, перш за все, що рукопис цей—не для цензури, а збірка поезій за три роки, власноручно списана про память (тут без усяких скорочень, напр. Сон, Невольник, Кавказ), безъ хронологичного ладу, а так як що попало. Оскілько недбало вписувалися сюди вірші, знати найкраще з того, що наприклад, вписано спочатку кінець „Великого льоху", потім *Суботів*, і аж далі „Великий льох" спочатку. Очевидно, переписувалося туди машинально, — і як попався кінець поеми, за якою підряд ішов „*Суботів*", так і вписано їх туди. Вписавши, Шевченко зауважив свою помилку, і як над „Копають день", так і після „Три лірники" (у „Великому льоху") поставив значок *, який показує, що одне мусить йти зараз по другому. Через цю помилку ми як раз і не знаємо тепер докладно дати „Великого льоху", бо *21 октября 1845* — стоїть під „Суботовим". Дуже може бути, що й „Великий льох" має цю саму дату, — але певніщих доказів на це не маємо...

Переходячи до року 1846-го мусимо спинитися попереду всього на віршові:

---

44. Вітер в гаї нагинає.

Цей вірш видруковано вперше в Основі, 1861, III, але ні якої небудь копії, ні варіантів, ні дати написання—нічого немає. Датується він, навздогад, роком 1846. В рукоп. в архив. Департамента Поліції, де списано рукою Шевченка, усе, що написав він з кінця р. 1843 і до початку р. 1847—цього вірша теж немає—єдиного з усього, що написав Шевч. за увесь той час. Змістом своїм вірш цей наближається наприклад., до „Минають дні“ та „Заповіт“, а ще ближче до віршів: Н. Маркевичу та „Тяжко важко в світі жити“ року 1840. Здається, що було б певніщ ставити його по кищо поруч з цими віршами, поки справа з ним згодом не виясниться.

---

45. Лілея.

Віршам „Лілея“ та „Русалка“, здається, чи не найбільше пощастило, — стільки есть і варіантив, і автографів, і копій.. І хоч написані обидва вони були ще до заслання (в Черниг. Музеї есть дуже читкий, чистенько для когось переписаний на аркушу почтов. паперу автограф з датою 25/VII 1846, — з цією ж датою знайдено вірш і в рук. Д. II., а „Русалка“ датована там 9/VIII 1846), але Шевченко їх завів в число своєї невільницької поезії, — не знати, чи з памяти туди їх записавши, чи, певніще, здобувши якимсь чином список першої редакції; а дякуючи цьому ми маємо ще два зайвих автографи: в так званій *Малій книжечці* і в *Більшій* [щоб було корочче — на далі зватиму їх: автографи *М.* і *Б.*]: *мала* списана уся на засланні, а Більша — та, куди переписав Ш. невільницьку поезію в Нижньому Новгороді, а потім заводив туди і инші свої твори аж до р. 1861. Обидві ці дорогоцінні автографи зберегаються зараз у д. В. П. Науменка, і про них далі буде докладніще говорено.

Відомо з „Дневника“, що 4 — 6 березіля р. 1858, Шевченко, переписуючи, „трошки лагодив“ „Русалку“ і „Лілею“. Яке було те „лагодіння“, буде видно далі.

Отже ми маємо тепер такі джерела для „Лілеї“. Вперше видруковано в галицькій газеті „Слово“, 1862, № 12, потім в Кожанч. К. та у Львівськ. 1867, але цьому останньому — по иншій редакції. Де які відміни дає і Пражськ. К. Крім того маємо: варіанти з рукоп. Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), автограф Департ. Поліції і автогр. в Черниг. Муз. (датовочі 25/VII 1846) автограф *М.* і автограф *Б.* В Кожанч. Кобзарі взято вірш з автографа *Б*, як найпізнішої редакції.

Відміни ж з усих цих джерел. такі:

Заголовок в М: *Лілія*, а в Б: *Лілея.*

166, 14 зн.: за що вони, — в Черниг. автогр. та автогр. М.: за що *ж*, а в Б — без *ж.*

— 12 зн.: *Царівною* називають, — в Жемчужник., Черниг. та автогр. М. — і *царь-квітом*, але в *Б.* і за ним Кожанч. вид.: *Царівною* [в Льв. 1867 цей рядок зовсім опущено чомусь, а стоїть — — — — —].

— 10 зн.: з мого цвіту, дивуються, — в рук. Деп. Пол., в Черниг. та М.: *дивуються, любуються*; в автогр. *Б.*, Кожанч. та Льв.—так, як у Романч.

— 8 зн.: скажи мені, — в рук. Деп. Пол. та Черниг.: скажи *ж.*

— 7 зн.: королевий цвіте, — в *М.* підкреслено.

— 2 зн.: До білого, пониклого
Личенка лілеї, —

В рук. Д. П. та Черниг.: *на білее, пониклее*, але і в *М.* і в *Б.*, та й в инших, так як в Романч.

По цих словах в Черниг. автографі вставка, дуже гарна, якої ніде немає і яку варт би взяти до „Кобзаря“:

Сам Господь вітав над ними
І творив святее
Землі грішній... І лілея, —

а далі: „росою-сльозою“. В рук. Деп. Пол. — тілько два рядки, а не три вставлено: *землі грішній*—немає.

167, 6: а я й не сказала, — в Черниг. та *М.*: не казала; в *Б.* і в Кожанчик.: *ска*зала, а у Львів.: *та* я й не сказала...

— 7 — 8: Як була я людиною,
Як я мордувалась, —

в рук. Д. Пол., коп. Жемч., Черниг. та *М.*:

Як я тяжко виростала
І як умірала,

але в *Б.* та Кож, — так як в Романч.

— 9: Моя мати — чого вона, — в рук. Д. П. та Черниг.: *моя мати, — я не знаю,* а в инших — так як у Романч.

— 11 — 12: І на мене, на дитину
Дивилась, дивилась, —

в коп. Жемч.:

І молилася, на мене
На малу дивилась;

сливе так само в рукоп. Д. П. та Черниг.:

І молилась, і на мене
На малу дивилась; —

близько до цього і в *М.*, лишень в другому рядку: *малую* дивилась, а зразу було:

І молилась, і плакала
На малу дивилась.

В *Б* та инш. — як в Романч.

— 15: хто їй лихо заподіяв, — в Жемч. і в М.: *горе* заподіяв, але в Б.: лихо.

— 16 — після „дитина".....,а не (:).

— 17 зн.: а вона все вяла, — в рукоп. Д. П. та *М.*: *а мати*, в *Б.*: *а вона все*, а далі в рук. Д. П., Черниг. та *М.* два рядки, які опущено в *Б.* і немає ніде в „Кобзарях":

Вяла, вяла, засихала,
Умірати стала.

— 16 зн.: *та* нашого, — в рук. Д. П. та *М.*: *і нашого*; в *Б.*: *Та....*; в Черниг. автогр. було раніш: *і якогось*, але поправлено на *нашого*.

— 15 зн.: кляла, проклинала, — в Черниг. через —.

— 13 зн.: взяв догодувати, — так в *Б.*, а в рук. Деп. Пол., Черн. та *М.*: *узяв годувати.*

— 10 — 9 зн.: цих рядків в рук. Департ. Пол., Черниг. і в *М.* немає, — вони з'явилися в *Б.* У Львів.: байстр*учка* — це неправ., бо в Б.: *байстря я* [так і в Кожанч.].

— 8: десь далеко, — в Черниг.: на чужину.

— 7 — після „мене покинув" в *М.* два рядки крапок.

— 6 зн: і прокляли його люде, — так і в *Б.* і в *М.*, а у Львів. неправильно: а прокля*ті* його люде десь далеко.

— 3 зн.: убили — не вбили, — так по всіх рукописах. У Львів. Кобзарі, де, як знати, поводилося досить вільно з текстом: *вбити — не убили,* хоч це для розміру було б і найкраще.

— 2 зн.: тільки мої довгі коси,—в *М.*: чорні.

— 1: накрили, — у Льв. Кобз. неправ.: *покрили.*

168, 1: острижену ганчіркою, — в рук. Д. П.: Черн. та *М.*: *ганчіркою на смітнику.*

— 3: жиди навіть нечистиї, — в *М.*: нечистиві (хоч зразу було: нечистії), в Черниг. теж було: нечистії, але поправлено на: *нечистиві*, але в Б. знову таки „нечистії".

— 10: зімою під тином, — у Жемчужн.:

На снігу під тином
Я умерла; — в рук. Д. П., Черниг. та *М.*:

Я умерла
На снігу під тином, — а в *Б.* так, як в Романч.

— 12, 13 та 7 зн.: в Черниг.: *кв*ітом, зам. *цв*ітом.

— 14: аж гай звеселила, — в *М*: весь гай звеселила, а в рук. Д. П., Черн. та Жемчужн.: *Весь гай освітила,*

Далі, по цих словах в рук. Д. П., в коп. Жемч., Черниг. та *М.* іде варіант, значно кращий за *Б.* (а, значить, і за той, що в вид. Романчука):

І тіж люде, і тіж пани (в Жемч.: *самі*),
Що зімою вбили,
Поприходили весною
Дивом дивувались

168, 16 зн.: *А* дівчата заквітчались—в рук. Д. П., *М.* та Чер.: *І.* У Львів. вид. чомусь: *закривались.*

168, 15 зн.: І почали звати, — в рук. Д. П. та в Черн.: *І мене назвали,* в М.: *і мене прозвали.*

— 14 зн.: снігоцвітом, — в рук. Д. П.: — *снігоквітом.*

— 13 зн.: і я процвітати, — в Черн. та рук. Департ. Пол.: *розцвітати.*

— 12: стала в гаї, і в теплиці, — в Черн., в *М.* та рук. Д. П.: *стала в гаю і на полі* (в *М.*: в гаї), — „теплиці“ з'явилося в *Б.* У Львів. К.: і *в темниці* (sic!).

— 8 зн.: на що, — а у Льв. неправильно: *за що.*

— 7 зн.: цвітом,—в Черниг. автогр.: квітом, як і в рядку 9 зн., а в автогр. Д. П.: *дивом.*

— 6 зн.: я веселила, — в Черн., в рук. Департ. Пол. та *М.*: *звеселяла.*

— 4 зн.: милосердний,—в рук. Д. П.: *милосердий.*

— 1 зн.: *А цвіт,*—в *М.* і рук. Д. П.: *І цвіт.*

169, 3—4: На білее, пониклее
Личенько лілеї,—
в рук. Д. П., Жемч. та в *М.*:
До білого, пониклого
Личенька.

Таким чином, як бачимо, той текст, що по „Кобзарях“, взято з автографу *Б.* Автограф *М*—значно поправлено в Н.-Новгороді; цей автограф *М.*—постав небавом як Ш. прибув. на заслання і почав заводити в книжечки свої поезиї. Спочатку він заводив їх дуже чистенько,—очевидно, списуючи з якогось готового вже брульона, і таким чином він *переписав* туди в першу ж свою „захалявну“ книжечку деякі речі, що написав він вже там, —але спочатку на окремому папері, а де які ще на волі. І „Лілея“ там (в автогр. *М.*) стоїть аж під № 5 (не лічучи цілих 13 віршів, написаних в Петропавл. цітаделі, які втислися в середину, як окремий цикл).

Порівнюючи (—) текст „Лілеї“ в автогр. *М.*, ми бачимо, що він дуже близький до рукоп. Деп. Пол. та автогр. *Чернігівського,* особливо до останнього. Очевидно, що Ш. мав текст цей під руками, вписуючи в *М.* „Лілею“ та й инші поезиї, як от „Русалка“, „Відьма“ або хоч ті самих 13 віршів цітадельних... Звідки і як він їх мав,—про це ми зараз не маємо звісток (про дрібніщі, як от цітадельні, можна здогадуватися, що писано їх на маргінесах у Біблії, яку Ш. повіз з собою на заслання і яку, по смерти Ш., забрала на памятку, як відомо мені, Марко Вовчок.) Але безперечно одно: частину поезий, заведених в невільницьку поезию,

—тих, що вписав Ш-ко на засланні в книжечку, на якій він сам вгорі чорнилом поставив *1847*,—написав він ще на волі, і за Уралом лишень переписав. Хоч цікаво одно: першою стоїть „Княжна", яка безперечно,—як побачимо далі,—написана на засланні (навіть тут і в *М.* чимало уступів закреслених та поправлених), а потім у Шевч. десь узялися його давніщі—з р.р. 1846 та перш. полов, 1847 р. поезиї, і він їх і повписував в книжечку.

Варіант Жемчужн., як порівняти з *М.*, ще раніший.

45. Русалка.

Доля цього вірша однакова з „Лілеєю". Для неї навіть ті самі варіанти маємо, тілько, замість Чернигівського варіанта, есть вар. у д. В. П. Науменка, списаний Є. Трегубовим в кінці 80 р.р. з автографа, до якого д. Трегубов долучив таку примітку: „Написано власною рукою Ш. на сірім папері. На 1 стор. з лівого боку фарбами, а з правого—олівцем намальовані русалки. На 2 боці теж „проба" фарбів і 2 русалки олівцем." Варіант цей навіть одграває ту ролю, щодля „Лілеї"—Чернигівський, тоб то—раніщий од автографа *М.* і раніщий коп. Жемчужн. Крім того, в „Вечерницях" (1862, № 22) видруковано „Русалку" *з рукопису*,—це той самий руконис *Б*, але з одною чималою поправкою (див. далі).

В арх. III отд. цього року теж знайдено цю поезию, де крім варіантів проти вид. Романчука, маємо ще й точну дату 9/VIII 1846 (досі як „Русалку", так і „Лілею" дитували роком 1847). Текст в рукоп. Д. П. сливе аналогичний з копіею Є. Трегубова, хоч копія немов би то ще раніша за рук. Д. П.

Що ж до друкованих варіантів, то в Кожанчик., Пражськ., Київ. (1889), Петерб. 1884,—скрізь, як в автогр. *Б.*, і скрізь дата—р. *1847*.

Одміни проти видання Романчука.

164, 13 зн.: в високих палатах,—в рук. Д. П., в коп. Жемчужн. та автогр. ***М.: у білих.***

— 11 зн.: *у Дніпрі* скупати,—в рук. Д. П. *М.* та коп. Трегубова—*до Дніпра купати*; в „Вечерницях": *у Дніпрі купати.*

— 4 зн.: а я вийду гуляти з ним,—в рук. Д. П.: *я виведу гулять пана.*

— 2 зн.: залоскочи, моє серце,—в *М.*: залоскочи *ж*, а в коп. Трегубова: *залоскочи ж*, *моя доню*; так і в рук. Д. П.

165, 1: надо мною молодою,—в *М.: сиротою*, а в рук. Д. П. та коп. Трегубова: *над грішною сиротою.*

— 3: не моїми кров—сльозами,—в рук. Д. П. та *М.*: *сліз-ми—кровю,* а в коп. Трег.: *слізоньками.* Після „кров—сльозами“ мусить бути —, як це і есть в „Вечерницях“.

— 5—6: Дніпровою! Нехай собі
Гуляє з дочкою,—

в рук. Д. П., коп. Трегуб., Жемчуж. та *М.* однаково:

Нехай в Дніпрі погуляє
З своєю дочкою.

— 7: пливи-ж моя, единая,—в рук. Д. П. в коп. Трег., Жемч. та *М.*: *русалонько!*

— 9—10: Привітайте русалоньку!
Та й заголосила,—

в рук. Д. П., коп. Трег., Жемч. та *М.*:

Привітайте моє любе,
Дитя моє миле!

— 12: та й побігла. А я собі,—так і в коп. Тр., Жем. і *М.*, тілько в коп. Жемчужн. мабуть помилка: *та й побігли.*

— 16: уже з тиждень,—в коп. Трегуб. та Жемч. „з“ немае.

— 18—17 зн.: О півночи, та з будинку
Батька виглядаю,—

в коп. Трег., Жемч. та *М.*:

Та на Київ позираю,
Батька виглядаю.

В рук. Д. П.: *та на берег.*

— 16—15 зн.: А може вже поєдналась
З паном у палатах,—

в рук. Д. П. і в коп. Трегуб.:

Може вже він повінчався
У білих палатах;

близько до цього в коп. Жемчуж.:

А може вже повінчалась
У білих палатах;

так і в *М.*, тілько: *повінчались*; нарешті в рукопис. Романчука есть такий ще варіант,—пізніщий, здається, за *Б.*:

А може вже поєдналась
З паном моя мати.

Отсей варіант і подано в „Вечерницях“.

— 11—13 зн.: моя грішна мати,—в замітках Романч. (пізніщих, здається, за варіант *Б.*): *грішниця в палатах.*

— 12 зн.: тай замовкла русалочка,—в рук. Д. П., в коп. Трег. і *М.*: *русалонька.*

— 11 зн.: в Дніпро поринула,—в коп. Трегуб. та *М.*: *і в Дніпро пірнула.*

— 10 зн.: а лозина,—в *М.*: *і лозина*; але в раніщ. копії Трегуб.: *а* лозина.

— 6 зн.: пана Яна нема дома,—в коп. Трегуб. теж так, але попереду тут було: *а Івана десь нема дома.*

— 4 зн.: а як прийшла до берега,—в коп. Трегуб. зразу було: *приблудила аж до Дніпра*, потім поправлено на: *приблудила до берега;* так і в рук. Д. П., так воно і в *М.*

— 3 зн.: Той дочку,—в коп. Трегуб. та *М.*: *Тай* дочку.

— 1 зн.: і як примовляла,—в коп. Трегуб.: *промовляла*, але в *М.* уже: *примовляла.* В рук. Д. П.: *І що* примовляла.

166, 5: і не счулась, як зуспіли,—в коп. Трегуб.: *і не зуздріла, як зуспіли;* в *М.*: як *зуспілись*; в коп. Жемч.: *як зустріли*, але в *Б.*—знов: *зуспіли.* В рук. Д. П.: *Вискочили регочучи.*

— 7—8: Та до неї: ухопили
Та й ну з нею гратись!—

в рук. Д. П., коп. Трегуб. та *М.*:

Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати;

в коп. Жемчуж.:

Та до неї: ухопили
Та й ну *лоскотати.*
Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати;

нарешті в *Б.*—теж зразу було: *й заходились гратись*, аж тоді поправлено так, як у вид. Романч.

— 9: Радісінькі, що піймали—в рук. Д. П., коп. Трегуб. та *М.*: *сестри раді, що піймали.*

— 11: поки в вершу не запхали,—в коп. Трегуб. зразу бу-

ло: *поки аером не вкрили*, але поправлено: *поки в вершу не сховали*;—так і в рук. Д. П., а в *М.* уже: *запхали*.

Таким чином для „Русалки“ ми маємо перед очима усі чотири стадії в її історичному развоєві: початкову редакцію—рук. Д. Пол. та копія Трегубова, близьку до неї—редакцію автогр. *М*, далі таку саму—хіба що з де-якими дрібними пізніщими поправками—копію Жемчужникова, нарешті значно відмінну—останню—в автографї *Б*, „значно полагожену“ р. 1858 в Нижн.-Новгороді.

Взагалі ж, що до копії Жемчужникова в дальших наших порівняннях, то виявилося, що перша книжечка рукописів Жемчужникова, в яку увійшло 130 Шевченкових творів, а разом з ними і невідомі „Ой хоч буду віять“ та „Ду—ду ду, ду-ду ду. Родилася на біду“ [1])—не що инше, як точнісінька копія з автографа *М*, переписана колись десь після 1850 року,—очевидно в протязі тих 7 літ, коли Шевченкові папери переховувалися у Ф. Лазаревського,—і подекуди в них, як це зауважив небіжчик О. Кониський, „де олівцем, де атраментом є невеличкі поправки і додатки, зроблені запевне рукою Шевченка“. І що це воно так, можна буде бачити із дальших порівнянь варіантів автографа *М*. і коп. Жемчужникова, а також із того, що в автографі *М*. дійсно есть 130 віршів (126 нумерованих та чотири без нумерації).

46. Відьма.

Вперше видруковано в „Вечерницях“ (1862 №№ 16—18) (не все, а до половини розділу IV-го). З „Вечерниць“ узято текст до Львів. „Кобзаря“ 1867; крім того, варіанти маємо в копії Л. Жемчужникова (Зап. Н. Т. т. 33) та автограф *М*. і *Б*. Та редакція, що видруковано її в „Вечерницях“, а потім і у Львів. „Кобзарі“ 1867, має своїм джерелом, як не помиляюся, копію, яка зараз зберегається в Муз. ім. В. Тарн. в Чернигові: схожість дуже велика.

Дата 7/III. 1847,—але ця дата належить першій редакції цеї поеми під загол. „Осика“ (знайдено цього року в архиві Деп. Пол.). Одміни між першою редакцією та автографом *М*. досить значні, особливо на початку. Редакцію *М*. Шевченко досить полагодив і в Дневнику під 4/III 1858 записав: „принялся переписывать „Видьму“ для печати. Нашелъ много длиннаго и недодѣланнаго“..., а 5/III: „Продолжаю работать над „Видьмою“, а 6/III „сегодня кон-

[1]) Див. про ці рукописи З. Н. Т. т. 33, Варіанти на декотрі Ш. твори, стр. 2.

чилъ. Кажется, порядочно кончилъ". Цей переписаний примірник і есть автогр. *Б*, і він і стався основою тексту в Кожанч. та инш. „Кобзарях."

Одміни:

Перш за все „Осика" (поема)—має в рукоп. Деп. Пол. епіграф: „Да пріидетъ же смерть на ня, и да снидутъ во адъ живи, яко лукавство въ жилищахъ ихъ, посредѣ ихъ. Псаломъ".

504,16 зн.: молюся, знову уповаю,—в рук. Д. П.: *молюся, знову уповаю.*

— 15 зн.: виливаю,—у Льв. 1867 як і в „Вечерницях": *проливаю.*

— 504, 9 зн.: над долею злою,—в рук. Д. П. та *М.*: *над долею лихою.*

— 3—2: І з людьми і скаже
Спасибі нам,—в *М.*:

Спасибі нам скаже,
І заплаче,—

в рук. Д. П.: *і помолиться, й заплаче.*

505, 5: і в неволі,—у Львів. К. звідкілясь: *недолі* (!), бо в „Вечерницях" теж *„в неволі."*

— 8: *пізнає...* пізнає,—очевидно, що: познає.—Це „пізнає" пішло з „Вечерниць".

— 7: і всетворящую любов,—спочатку в *Б.* було: *познає Божую любов.* Я вже згадував, що рядки 1—7 есть тільки в *Б.*,—в *М.* їх немає, за те далі есть в *М.* (і в рук. Деп. Пол.) 8 рядків, яких немає в *Б.* (вони есть в Пражськ. Кобз., а немає в Кожанчик., бо цей друковано по автогр. *Б.*).

Така моя рада. незнаємий брате!
Смирись перед Богом, людей не займай,
Шукай собі брата в палатах [написано: в *палах*] і хаті.
І дбай домовину, а слави не дбай.
Бо вона не спинить віку молодого,
Не верне з за літа нашої весни.
Оттак то мій друже! Молись, брате, Богу
І мене в молитвах твоїх помяни (в рук. Д. П.: *своїх*).

Далі в рукоп. Д. П. є 24 рядки, яких ні в одній редакції немає,—ось вони:

Росте в полі на могилі
Осика заклята,—
Отам відьма похована,—
Христітесь, дівчата!
Христітеся.... і не кваптесь
На панів лукавих,—
Бо згинете, осміяні,
Наробите слави,
Злої слави на сім світі,
А на тім!... Крий, боже!
За гріхи такі великі
Сам Бог не поможе.
Нехай пани знущаються,
Братами торгують,
Та сльозами кровавими
Сатану частують,—
Їх вже душі запродані –
То їм і байдуже,
А вам треба стерегтися,
Стерегтись—та й дуже!
Стережіться-ж! Кохайтеся
Хоч із наймитами,—
З ким хочете, мої любі,—
Тілько не з панами.

— 9: коло осіннього,—в рук. Д. П.: *після осеннього*.

— 14: ішли, ішлі,—в рук., Д. П.: *ішли собі*.

— 15: розпяли,—в коп. Жемч. та *М.*: *напяли*; так і рук. Деп. Пол.

— 16: огонь чималий розвели,—в рук. Деп. Пол., в коп. Ж. та автогр. *М. багаття вбоге*.

— 16 зн.: і кругом його,—в рук. Д. П. та *М.*: і *коло його*.

— 15 зн.: хто з шашликом,—в „Вечерницях“—неправильно „*за* шашликом“.

— 13 зн.: колись то був,—в рук. Д. П. і в *М.* стоять: ( ).

— 11 зн.: з приданок,—в *М.* з наголосом: з приданок.

— між 10 і 9 зн. в рук. Департ. Пол. вставлено: *(голос за шатром)*.

— 5 зн.: свекор оженився;—в *М.*: утопився. Після *свекор* треба. —

— 4 зн.: батько утопився,—так і в рук. Деп. Пол., а в *М*:. оженився.

— 3 зн.: і.... гу...—в рук. Д. П. ще двічи: ... *гу!... гу!*

— 1 зн.: і де ті люде тут візьмуться,—в рук. Деп. Пол.: і де *ті п'яні.*

506, 1: Із—за Дніпра—в „Вечерницях", в коп. Ж. та *М.* і *Б.*, а також Львів. Кобз.: із *за Дністра.* Із—за Дніпра—пішло з Кожанч. видання.

— 3: крикнули, схопились,—в рук. Д. П.: *й* схопились.

— 5: Те, що співало. Жаль і страх,—в *М.* це два рядки:

Те що співало . . . . .
. . . . . Жаль і страх.

В рук. Деп. Пол.:

. . . . Опини*лась*
Та, що співа*ла*...

— 7—8: Якась людина. На ногах

І на руках повиступала,—

в рук. Д. П. та в *М.*:

А на руках і на ногах
Од стужі кров повиступала;

у Льв. Кобз. (за „Вечерницями"): од стужі кров—*увся* струпом стала.

— 11: о поли бились в Ковтунах,—в рук. Д. П. і в *М.* немає; у „Вечерницях" та у Льв. К.: *об* поли.

— 12: а потім сіла,—в рук. Д. П.: *і мовчки* сіла.

— 14: в *М.* тут два рядки.

— 16: вона шептала.—в рук. Д. П. і в *М.*: *ніби* шептала.

— 17: і тяжко, страшно,—в *М.* і *страшно*, страшно... В рук. Д. П.: *і якось страшно.* Дальших 3 рядки в *М.* немає.

— 9 зн.: хто? я?—в рукопис. Департ. Поліц. неправильно: *хто? я.... я....*

— 7 зн.: цілували мене в лиця,—в *М.*: лице.

— 1 зн.: та ще й з медведем,—в рукоп. Деп. Пол.: та ще й *медведя.*

507, 2: чи то сижу, чи то співаю,—другого *то* в „Вечерницях", як і в Черниг. копії, немає.

— 4: усе співаю, все співаю,—в рук. Деп. П. і в *М.*: *Все* співаю. Цього рядка у Льв. К. зовсім немає.

— 5: *й* говорить,—в *Б.*: немає *й*; немає і в рук. Д. П.

— 10—11: Хто? я чи ти?... Цить лишень, цить!
Он бач, зо мною пан лежить,—в *М.*:

Хто, я? Цить.... цить...
З дочкою пан лежить,—

так і в рук. Д. П.; у Льв. К. помилка: *за* мною.

— 13: (усміхнувшись),—в *М.* немає.

— 14: Я в приданках була, впилася
І, молода, не не придалася,—

ітерпункція зовсім неправильна: треба після *впилася* (,) а друге речення: *і молода не придалася*,—так це й стоїть в *М.* У Льв. К.: *прибавках* (!), бо так у „Вечерницях“. В рук. Д. П.: *молода не предалася.*

— 15: а все то,—у Льв. К.: а *увсе* (!) то...

— 17: ще треба *другу* оженить,—в коп. Ж. і в *М.*: *сина* оженить,—і це зовсім справедливо, бо на стр. 514 і скрізь йде мова про дочку і сина, а не про двох дочок. В рук. Д. П. иначе:

Піду ще сина хоронить,
А то без мене не зуміють.

— 13 зн.: будь *тут* з нами,—в *М.*: *ти* з нами; *ти*—теж в „Вечерниц.“ і в Черниг. копії.

— 12 зн.: у нас;—в Льв. К.: *в* нас (!).

— 8 зн.: нема,—в рук. Д. П. і в *М.*: *немає*, а у Льв. К. (як і в „Вечерницях“ і в Черниг. копії) Бог має: повмірали:

— 6 зн.: кому ж ви їсти даєте?—це варіант з *М.*, а в *Б.*: кого ж годуете—есте? а у Льв. К.: годуете, *ськаєте* (?!). Курезне останнє слово пішло з „Вечерниць“, де *исчете*, Львів. К., очевидно, вже українізував *.ськаєте“*.

— 1: і все ті діти, усе діти!—і в *М.* і в *Б.*: *І все діти! і все діти!* У Льв. К.: і все діти, увсе діти! (так і в „Вечерницях“).

508, 1: не знаю, де од їх подітись,—в рук. Д. П. та в *М.*: *І мені нема де дітись.*

— 2: й вони за мною,—в *М.*: *усе* за мною. Так і в рук. Деп. Пол.

— 6: хоч з гори та в воду,—у Льв. К.: хоч *із* гори та *у* воду, як і в „Вечерницях".

— 7: і відьма тяжко,—в рук. Деп. Пол. і в *М.*: *і тяжко, тяжко.*

508, 8: цигани *довго* дивувались,—цей вар. узято з *М.*, а в *Б.*: *мовчки* (так і в „Вечерницях" і Львівськ.) дивувались; *довго*—пішло з Пражськ. Кобзаря.

508, 13: сиділа,—у Льв. К: *сіла* (бо так в „Вечерницях").

— 15: щербатий місяць з-за могили,—у Льв. К.: *з за могили* немає.

— 16: мов позирав,—в рук. Д. П.: *мов дивувався.*

— 16 і 15, зн., а також 14—13—в „Вечерницях" переставновлено: спочатку, 14—13, а тогда 16—15.

— 11 зн.: достроїть палати,—в М.: *на подзвін придбати.*

— 10 зн.: другий дума,—в рук Д. П.: *а той дума.*

— 10—9: як би його.

На подзвін придбати,—в коп. Ж. і в *М.*:

Коли б швидче.
Достроїть палати.

В рук. Д. П.: *як би швидче.* а у Льв. Кобз.:

Як би чого
На подзвін придбати.

8—7: один старий одпочине
В пишній домовині,—

в рук. Д. П. коп. *Ж.* та в М:

Оттоді вже одпочину—
Аж у домовині!

6—5: Другий старий—і так собі
Де-небудь під тином—

в рук. Д. П., коп. Ж. та в *М.*:

А убогий і так-собі
Денебудь загине.

У Льв. К.: *оттак* собі де-небудь під тином (бо так у „Вечерницях").

— 2 зн: убогого не згадають,—в М.: *й* не згадають. Після слів: „а того ще й лають“ в рук. Д. П. та в автогр. *М.* есть ще два рядки (вони есть у Праж. Кобзарі):

Не спиться старому ні в полі, ні въ хаті;
А треба як небудь віку доживати.

509, 3: *позирає*,—в рук. Д. П. і в *М: і дивиться.*

— 4: й на подзвін не дбає,—в рук. Д. П. і в *М: може що й гадає.*

— 9: дивилась я вже, ти дивись,—в *М: дивлюся.* Ні в *М.*, ні в *Б.* немає зовсім (,), — через це не знати було, чи треба після *я* поставити, чи після *вже.* В рук. Д. П. вона стоїть після *я.*

— 15: *я вже*,—в рук. Д. П. і в *М: уже.*

— 12 зн.: у гаю,—в *М:* у *гаї.*

— 11: в Дунаю,—в *М:* в Дун*аї.*

— 10: зн.: В баговинні зеленому,—і в *М.* и *Б.:* в зеленому баговинні—так і в Кожанч.. Льв., в „Вечерницях“, в Пражськ.— Через що д. Романчук переставив?

— 9: трохи,—в рук. Д. П. і в *М.*: *трошки.*

— 8: хоч каліку,—в рук. Д. П. і в *М.*: *хоч погану.*

— 4: а он,—в *М.*: *он... он*; в рук. Д. П.: *цить, цить!*

— 2: іди до мене,—в *М.*: *ото до мене.*

— 1: не йде прокляте,—в *М.*: *погане.*

510, 1: з моєї чистої криниці,—в *М.*: *й на той рік знало б.* В рук. Д. П.: *впилося б добре* (*співає*).

— 5: наплодила, наводила,—в рук. Д. П.: *народила, наплодила.*

— 6: та нема де діти,—в рук. Д. П.: та нігде подіти.

— 9: чи жидові,—в рук. Д. П.: жидові.

— 12—13,—в *М.* і в рук. Д. П. перестановка: 13, а тоді 12.

— 14—15: Що я в Волощині була?
Я роскажу, як нагадаю?—в *М.*:
Я роскажу тобі: ти знаєш
Шо я в Волощині була?.

— 16: близнят,—в *М.*: було зразу: „синів“, а поправлено на „близнят“.

— 14 зн: в Туреччині сповивала,—і в рук. Д. П., і в М., і в *Б*: *сповила*; так і Кожанч., та Пражськ., а у Льв.: *у туреччені сповила* (так і в „Вечерницях“).

— 13 зн.: та додому однесла,—в рук. Д. П. і в *М.*: понесла.

— 8 зн.; упилася! *упила* —ні в одному „Кобзарі", ні в *М*, ні в *Б*. немає: *упила* (тай що ж би це значило?), а *упилась*; так і в рук. Д. П., а у Льв. К.: (як і в „Вечерницях"): *Впилася*, упилась...

— 6 зн.: не просплюся,—в рук. Д. П.: *не просплюсь*.

511, 2: нема,—в рук. Д. П.: немає.

— 3: умер найстарший,—в коп. Ж.: старійшій, а в *М*.: *найстарший*.

— 5—6: А я думала, що й досі
А ж уже немає,—

в рук. Д. П., в коп. Ж. в *М*:

Я думала в Туреччині
Аж і там немає.

У Льв. К.: аж *вже* немає.

— 7: слухай лишень,—в *М*.: ось слухай же!

— 9: я шукаю Наталочку,—в рук. Д. П.: *дочку мою*; в *М*. було одразу: *дочку свою*; в Льв. К.: *Наталоньку*.

— 10: та сина,—в рук. Д. П.: *І сина*—

— 11—12: Дочку свою Наталочку
Та шукаю пана,—

в *М*.: *А найгірше* (в рук. Д. П.: *а ще гірше*) *я шукаю*

Проклятого пана;

в коп. Ж. *я шукаю пана*.

— До рядк., почавши од 13 і до останнього на стор. 511 — в рук. Д. П., в коп. Ж. та в *М*. есть такий варіант:

Щоб задушить! бо як узяв
Мене молодою,
Та й остриг, неначе хлопця
І скрізь за собою
Возив мене. У Бендерах
Тойді ми стояли
З москалями, а москалі (цього рядка в рук. Д. П. немає)
Турка воювали (у Льв. К.: турків, (так і в „Вечерн.").

Ото ж як раз проти Спаса
Привела близнята.

511, 16 зн.: а він мене і набачив,—у Льв. К.: і *не бачив* (!); такі в „Вечерн.“.

— 15 зн.: і не снилось,—первонач. в *Б.* було: *я незнала.*

— 1 зн.: а він мене і покинув,—в рук. Д. П. і в *М.*: *а він проклятий* покинув.

512, 1: не вступив і в хату,—у Льв.: не впустив й у хату (!); в„ Вечерницях“ цей рядок зовсім опущено.

— 2—3: в рук. Д. П. і в *М.* немає,

— 4: пішов собі з москалями,—у Льв. К.: пійшов з москалями. (так і в Вечорницях*).

— 6—7; повертала в Україну
Степами, тернами,—

в рук. Д. П. і в *М.*:

в Україну повернула
Босими ногами.

— 9—10: У селах питала
Шлях у Київ,—

в рук. Д. П. і в *М.*:

Ішла та питала
До Київа—

у Льв. К.: *по селах* питала.

— 11: люде насміялись,—в рук. Д. П. і в *М.*: *посміялись.*

— 15: на свою Країну,—у Льв. К.: Вкраїну.

— 16: придибала,—в *М.*: *Доплелася*; в рук. Д. П.: *доплентала.*

— 17: *вечора діждалась*,—і в *М.* і в *Б.*: *вечера*; в рук. Д. П.: *діждала.*

— 17 зн.: щоб люде не знали,—в М. коп. Ж.: *щоб мене.*

— 16 зн.: от я крадусь по під тинню,—у Льв. К.: по під тиня́; (в „Вечерн.“ по підтинью), в *М.* і в рук. Д. П.: *підкрадаюся до хати* (в коп. Ж.: підкрадалася).

— до віршів од 15 і до 3 зн. варіант в *М.* та коп. Ж.:

Аж огню немає.
Я думала, що батько спить,—(в рук. Д. П.: що *спить батько*).

Аж батько вмірає, (в рук. Д. П.: *аж він умірає*).

І нікому руки скласти.
Я перелякалась...

— 8 зн.: то мій батько,—в „Вечерницях“ і у Льв. К.: мій батечко.

513, 2: вбігаю,—в рук. Д. П. і в *М.*: *убігаю*.

— 3: а він уже ледве дише,—у Льв. К.: *а він вже*. В рук. Д. П.: *ледве стогне*.

— 5: мій таточку,—в рук. Д. П. і в *М.*: *тату, тату*!

— 6: за руки хватаю,—в рук. Д. П. і в *М.*: *хапаю*; у Льв. К.: за руку хватаю.

— 7: се я кажу. А він мені,—в *М.*: *А він мене взяв за руку*.

— 8: шепче: „я прощаю,—в *М.*: *і шептав.*:

— 9: я прощаю—тілько й чула,—в *М.*: *прощаю... і...*

— 10: здається, я впала,—в *М.*: *я здається*, в „Вечерн“.: *впала*; в рук. Д. П.: *бо, здається*.

— 11: і заснула,—в *М.*: *та й заснула*.

513, 14: як у ямі в хаті,—в рук. Д. П. і в М.: *щось ходить по хаті*.

— 15: а за руку батько давить,—у Льв. К. і в „Вечерницях“: а за руки.

— 16: кричу,—в рук Д. П.: *кличу*.

— 18 зн.: а він уже так, як крига,—в рук. Д. П. і в *М.*: *Аж він уже...*; у Льв. К.: а він вже так, як крига; в „Вечерн.“: *а він вже як крига*.

— 14 зн.: що зробив би?—В рук. Д. П. і в *М.*: *чи простив би?* А в *Б.*: *щоб зробив?* (так у Льв. К. і есть, а в Кож. та Праж.—підправлено).

— 12 зн.: ій Богу, не знаю,—в рук. Д. П. і в. *М.* та коп. Ж.: *Простив би, ей Богу!*

— 9 зн.: потім не згадаю,—в рук. Д. П. і в *М.*: *Я молилася Богу*.

— 8: дітей, бачся, годувала,—в рук. Д. П. і в *М.*: *Ба ні... дітей годувала*.

— 6: та очіпок—се вже вранці,—в *М.*: *та, здається, ще очіпок*. В рук. Д. П.: *що* очіпок.

— 4: щоб не знать було, що стрига,—у Льв. К.: що стригли (так і в „Вечерницях“).

514, 3: і одна я, як билина,—в *М.*: *як той палець*; в рук. Д. П.: *І одна я з близнятами.*

— 4: на полі...—в рук. Д. П. і в *М.*: *на світі.*

— 5—6,—в рук. Д. П. і в *М.* немає. А далі в рук. Д. П. стоїть: (*плáче і співає*).

— 9: коровай сама бгаліа,—в Льв. Кобз.: *пхала* (*sic!*), бо так в „Вечерницях“.

— 11: сина оженила,—в рук. Д. П. і в *М.*: *А сина́ женила.*

— 19: що дальш буде,—у Льв. К.: дальше; в *М.*: *Що ж там буде.* В рук. Д. П.: *що ж дальш.*

13 зн.: дальше,—в рук. Д. П.: *лиш.*

— 11 зн.: що даси?—в Праж. К. пропущено. В рук. Д. П.: *А що даси?*

— 9 зн.: я кукурузи,—в рук. Д. П. і в *М.*: *я й...*; у Льв. К.: Я панушої (?!) принесу.

— 8: нагадала, нагадала,—в рук. Д. П. і в *М.*: *постривайте*, нагадала.

— 6: завдав сина,—в рук. Д. П. і в *М.*: *а сина взяв.*

— 4: виганяли. Нагадала...—в *М.*: *Еге, еге! Нагадала*; а зразу було: еге, еге! Громадою (так і в рук. Д. П.). В „Вечерницях“: вигонили.

— 1: і байстрят носила,—в рук. Д. П. і в *М.*: *близнят*; в рук. Д. П.: близнят *водила.*

515, 1: за плечима,—в рук. Д. П.: *за собою.*

— од рядка 2 и до 8 знизу в рук. Д. П., в *М.* та в коп. Ж. дуже одмітний варіант, а власне:

Аж і пан приїхав в рук. Д. П.: аж і *сам.*
Отоді було громаді
І всім до сто лиха (в *Ж.*: *досталося*).
Щоб мене не виганяли
З батьківської хати.
Та й взяв мене з близнятами

(одразу було: а мене взяв з близнятами. В *Ж.*: *І взяв*, в рук. Д. П.: *А мене взяв*).

До себе в палати.
Ростуть мої близняточка

(в Ж.: ростуть, ростуть...).

А я утішаюсь,
І з лютою гадюкою (в рук. Д. П.: *гадиною*).

Я знову кохаюсь.
Докохалося до краю!
Сина у лакеї...
Занапастив... а з дочкою!
Чи чуеш,—з своєю!..
Чи це не гріх по вашому?
І в вас так уміють? (В *Ж.*: *чи в вас...*).

А мені дав карбованця (в рук. Д. П.: *карбованець*).

Та послав у Київ,
Послав Богу молитися.

(В *Ж.*: *помолитись*; в рук. Д. П.: *щоб я Богу помолилась*).

Ото ж я й ходила.

В Праж. К. цей рядок чомусь опущено).

І молилась...

— 13 зн.: після слів „Наталочку,.. дитя своє“—по всіх виданнях, крім „Вечерниць“ а звідти; Львів.—1867, пропущено рядок: *Ирод нечестивий* (із *Б*); пропустив його і д. Романчук.

— 17: я марне,—в рук. Д. П. і в *М.*: *я дарма.*

— 6 зн.: чи в вас есть Бог який небудь,—у Льв. К.: чи у вас є...

— 5 зн.: В нас його немає,—в „Вечерницях“ та у Льв. К.: Бо у нас його немає; в рук. Деп. Пол. та в *М.*: *отже в нас...*

— 2 зн.: вертаюся із Київа,—в *М.*: *Вертаюся я додому.* Рядки 2—1—в Праж. опущено.

5 6, до рядків од 1 і до 14 зн. варіант в рук. Д. П. та в *М.* та в Ж.:

Пан поїхав десь з дочкою,
Як перше зо мною (ці 2 рядки в Праж. К. опущено).

І сина взяв; потім... потім...
Далебі, не знаю,
Що робилось... Мені снилось
Ніби то літаю
Над байраками совою
І дітей шукаю...
Ні, не слухай... Я не дітей

(В коп. Ж.: *І* не дітей; в рук. Д. П.: *та то брехня. Я не дітей*)

Я шукала пана;
А тепер уже не треба — (в рук.: Д. П.:

Та тепер —).
Піду у цигани.
Я вже сина оженила,
А дочка й так буде.

516, 19 зн.: то й спущу його на його,--у Льв. К.: спущу на його.

— 18: *от тобі* проклятий,—це помилка; в Кожанч. та Праж.: *от-тоді*, а в „Вечерницях“ і у Льв. правильно: *одійди*. Помилка сталася через те, що в автографі (*Б.*) стоїть: *отойди*.

— 13: *я* сина вже,—теж помилка,—як слід стать лишень у Льв. „Кобз.“: *А* сина вже,—так і в *Б.*

— 10 зн.: поки найдуть,—в М. зразу було: поки *стопчуть*... Так і в рук. Д. П.

— 9: неживою. Чи ти бачив?—В рук. Д. П. та в М.: *ти не бачив мого сина?*

— 7: мій син Іван... Ух, холодно!—в рук. Д. П. та в М.: *такий, як ти*... В рук. Д. П. замість: Ух холодно—*А знаєш, що?*

— 5: намиста доброго куплю,—в рук. Д. П.: а я намиста накуплю.

— 4: та й тебе повішу,—в М. і рук. Д. П.: *і тебе.*

— 3: а сама піду,--в М. та рук. Д. П.: *та й піду собі.*

— 1: несе у Київ,—у Льв. К.: в Київ.

517, 3: чи я найду моїх діток,—в рук. Департ. Пол. та в М.: *дітей своїх.*

— 6: цигане вставали,—у Льв. К. уставали.

— 7: розібрали шатро, — і в рук. Д. П., в М., в *Б.* і у Льв. К.: *розбірали*, а в Кож. та Пр.—помилка. В „Вечерницях“: *розібрали*.

— 10: *А вона*, небога,—теж помилка: в рук. Д. П., в *Б.*, в „Вечерницах“ і в Льв. Кобз.: *І* вона...

— 10—17 в М. та коп. Ж. варіант:

І відьма устала
Та й пішла сама за ними,
А йдучи співала:
„Кажуть люде, шо суд буде...

4 рядки (од слів „Кажуть люде“) в рук. Д. П. посунуто вправо.

— 12—11 зн.,—в рук. Д. П. і в М. немає.

— 9 зн.: в городи,—в М. і рук. Департ. Пол. з наголосом: *в городй*.

— 8: і марою,—в рук. Д. П. і в М.: і *мов диво*.

— 3: по селах,—в рук. Д. П. і в М.: *по світу*.

— 2: схаменулась,—в рук. Д. П.: *перестала*.

518, 3: то таке ій...—помилка: скрізь по „Кобзарях“ і в Б.—*щось таке*.

— 5—6: Напоїла,
То воно й минуло,

це вар. М. (так і в рук. Д. П.), бо в Б.:

Напувала,
То воно й минулось,—

тим часом по „Кобзарях“ скрізь той варіант, що в *Б.*

— 7—8: Потім її й сама стала,—в М. і рук. Д. П. *й* немає.
Вчить лікарувати,—це з М., бо в Б.: *І лікарувати*. В рук. Д. П.—як в М.

— 11: як варити, напувати,—це з М., бо в Б.: *як сушити, як варити*.

— 13: І приблуда училася,—це з М., бо в Б.: *Маріула. А та вчилась*.

— 14: І Богу,—це з М., бо в *Б.*: *та Богу*.

— 15: літо й друге проблукала,—це з М., бо в Б.: *Минуло літо. Уже й друге*.

— 16: та в старої вчилась,—це з М., бо в Б.: *І третє настало*. В рук. Д. П.: *та трави сушила*.

— 17—18: А на третє в Україну
З нею приблудилась,—це з М., бо в Б.:

Уже прийшли в Україну.....
Жаль їй чогось стало.

В рук. Д. П.: *приблудила*.

— 12 зн.: та й пішла собі до дому,—так в рук. Д. П., так і в М., а в Б.: *небога*.

— 11: на свою країну,—в К. Кож.: в свою Україну (узято з М.), а у Льв.: на свою Вкраїну (так у „Вечерн.“). Далі після цих слів в *Б.* текст значно скорочений і виглядає так в „Вечерницях“, (подано його в Кожанч. Кобзарі, в Праж. в примітці, стр. 203, а в вид. Романчука в прим. на стр. 691):

Та й пішла небога
На свою країну

(у Романч. в „примітках“ (стр. 691) неправ.: В свою Україну, —бо так в Кожанч.).

Вернусь, каже, хоч погляну
На дочку, на сина.
Не довелось. Пан вернувся,
Покинув Наталю
В Московщині. А ти її
За Дністром шукала!
Сина Йвана молодого
Оддали в салдати
За те, що ти не навчила
Панів шанувати.
До кого ж ти прихилишся?
Нікого немає!
До людей хились, небого, —
Люде привітають.
Пан вернувшись занедужав,
Стогне, пропадає,
А вона набрала зілля,
Та й пішла в палати (в Б.: *й* не має; у Льв.: та прийшла в палати; так і в „Вечерницях“).

Лічить його, помагати,
А не проклинати.
Не помогла болящому,
Бо не допустили.
А як умер, то за його
Богу помолилась
І жила собі святою,
Дівчат научала,
Щоб з панами не кохались,
Людей не цурались:
„А то Бог вас покарає,
А ще гірше—люде;
Люде горді, неправедні,
Своїм судом судять...
Оттак вона поучала, (але в Б.: *научала*! Так і в „Вечерницях").

Болящих лічила,
З убогими останньою (в Б.: *А з убогим*).
Крихтою ділилась.
Люде добрі і розумні
Добре її знали,
А все таки покриткою (зразу в Б.: було: знахуркою).

І відьмою звали!

На цьому кінчається текст, видрукований у „Вечерницях". Од рядка 10 зн. на стр. 518 і до кінця поеми по „Кобзарях" текст іде по М.

518 — 10 зн.: Рада, рада та весела,
Мов мала дитина,—це з М., а в Б.:

Вернусь, каже, хоч погляну
На дочку, на сина.

— 1 зн.: І легко спочила,—одразу було в М.: *легенько* спочила.
519, 1: мов,—в рук. Д. II.: *як*.
— 2: злеє і незлее,—в рук. Д. II.: *і злеє й незлеє*.
— 7: мов в палатах, в своїй хаті—в М.: в палаті (очев. помилка, по аналогії з дальшим: *хаті*). В рук. Д. II.: *в палатах*.

— 8: перезімувала,—в М. було зразу: переночувала, але поправл. на: *жити вона стала* (так і в Пражськ.). В рук. Д. П: *перезімувала.*

— 13: І всім людям,—в рук. Д. П.: *і всякому.*

— 15: а як,—в рук. Д. П.: *А що.*

— 11 зн.: сама собі,—в рук. Д. П.: *між чужими.*

— 7 зн.: й хату,—в рук. Д. П. без *й.*

— 2 зн.: у хаточці,—тим часом в М. і в Праж.: *хатиночці. У хаточці*—так в рук Д. П.

— 1 зн.: як у раї,—в рук. Д. П., в М. та в Праж.: *мов* у раї. В рук. Д. П.: *як у раї.*

520, 5: колачик,—очевидно: калачик (так і в М.). Колач—спеціально галицьке слово. В рук. Д. П.: *той бубличків.*

— 9: в селі жила.—а в рук. Д. П., в М. і в *Праж.*: *жила дома.* В рук. Д. П.: *в селі жила.*

— 11: й поважали,—в рук. Д. П.: *і вітали.*

— 12: після „давали“ ряд крапок (. . . . .).

— 19 зн.: з подагрою і подушками,—в рук. Д. П.: з недугами і болячками.

— 15 зн.: самого тілько. Де-ж ті діти?—в рук. Д. П.: *тільки самого. А деж діти?*

— 7 зн.: після *та ба*—ряд крапок.

— 4 зн.: милосердная,—в рук. Д. П. і в М. тут, як і скрізь у Ш.: *милосердая.*

— 2 зн.: в палати сумниї. Просила,—в рук. Д. П. і в М.: *І лікарів оттих просіла*, як це і в Пражськ. Звідки варіант?

— 1 зн.: пана зільлем,—в рук. Д. П.: *зіллям пана.*

521, 1: Божилася, що,—в *М.*: *Хрестилася, що,*—так і в Пражськ. К.

— 2: та лікарі,—в рук. Д. П.: *І* лікарі.

— 6: і жаль,—так і в рук. Деп. Пол., і в *М.*, а в Пражськ. К.: *та* жаль.

— 15: новий розмір. В рук. Д. П. теж новий.

— 15 зн.: не прощений,—в рук. Деп. Пол. і в *М.* наголос: непрощѐний.

— 13 зн.: уже його лукавого,—в рук. Деп. П.: *у будинках. Уже його.*

— 12 зн.: *й* сакраментували,— в рук. Д. П. і в *М. й* закреслено (нема його і в Праж.).

— 7 зн.: якось,—в рук. Д. П.: *потім.*

— 2 зн.: стали прохати,—в *М.*: благати (так і в Пражськ.). В рук. Д. П.: *прохати.*

522, 2: І нищечком,—в рук. Д. П.: *І тихенько.*

— 3: шептала,—в *М.* було зразу *шептала*, але закреслено і поправлено: *читала* (так і в Праж.); так і в рук. Д. П.

— рядки 15—12 знизу в рук. Деп. П. і в *М.* долучено до дальшого розділу.

— 13 зн.: за ворога,—в рук. Д. П.: *за грішного*; в *М.*, в коп. Ж. та Праж.: *покійного.* Звідки *ворога?*

— 8 зн.: Ніби,—в рук. Д. П.: *так як.*

523, 10: і де що робилось,—так в рук. Д. П., а в *М.* (як і в Праж.): *і все що робилось.*

— 15: їм росказує,—в рук. Д. П.: *їх розважає.*

— 19: підете ви,—в рук. Д. П.: *й ви.*

— 5 зн.: то все пани,—в *М.*, в рук. Деп. Пол. та в Праж.: *пани все їм.*

— 4 зн.: і з рогами, і з хвостами,—в *М.*: *хвосхами*,—але це, очевидно, помилка. В рук. Д. П.: *Із рогами і хвостами.*

— 3 зн.: *обрізують коси*,—так і в Праж., але в *М.* безперечно: *одрізують.* В рук. Д. П.: *косу.*

— 1 зн.: та простоволосу,—так в рук. Деп. П., а в *М.* (і в Праж. К.) зовсім справедливо: *І простоволосих*,—бо не одну ж!—та й попереду: одрізують *коси* (а не *косу*).

524, 14 зн.: чорти утопили,—так в рук. Д. П., а в *М.* і в Праж.: *задавили.*

— 11—10 зн.: на могилі й осиковий,—в *М.* та Праж.: *і в могилу.* В рук. Д. П.:

Й осиковим
Кілком пробивали.

— 9 зн.: уквітчали,—в рук. Д. П.: *засіяли.*

— 8 зн.: квітками,—в рук. Д. П.: *цвітками.*

— 6 зн.: дрібними,—в рук. Д. П.: *своїми.*

— 2 зн.: хрестітесь,—в рук. Д. П.: *молітесь.*

— 1 зн.: моліться і не кваптесь,—так в рук. Д. П., а в *М.*: *хрестіться і не кваптесь* (так і в Пражськ.), а в коп. *Ж.*: *хрестіться, не кваптеся.*

48. „Ой одна я, одна".

З цього вірша почавши йтиме 13 віршів, що написав Ш-ко

в Петропавловській цітаделі в маю місяці р. 1847. Про оден з них (Н. Костомарову) знаємо, що написаний він 19/V, а під останнім „По-над полем іде“ стоїть дата 30/V. На щастя усі ці 13 віршів есть в автографі в Муз. Тарнов. дуже дрібно списані на 4 стор. аркушу почтового папіру, з датою під останнім віршом: „30/V. Петербургська цітаделя“. Що то за автограф? Це не що инше, як копія тих 13 віршів, з автографа *М.*, куди ці 13 віршів теж заведено і чистенько вписано, без звязку з нумерацією віршів: в автогр. *М.* після „Княжни“ (№1), инших стоїть №2: „Згадайте братія моя (напис. уже на засланні). Далі йде увесь цикл цітадельної поезиї—з того, часу:

„Як ви гарнесенько і я
І з-за решотки визирали,—

усі 13, слідом зараз за „Згадайте, братія моя“, з окремою нумерацією з № 1 і до 13, а за № 13—знову вже стоїть № 3: Сонце заходить, гори чорніють (написане на засланні), потім № 4: Відьма (вписано з брульону), № 5: Лілея, № 6—Русалка, написані ще р. 1846; № 7: Мені тринадцятий минало і т. и... Таким чином „Згадайте, братія моя“ хронологично безперечно мусить стояти після усих 13 цитадальних поезій; але коли Ш. в Н.-Новгороді переписував невільницьку поезію свою в автограф *Б.*, то „Згадайте, братія моя“ узяв як пролог до тих 13, і дав їм спільний заголовок:

„Въ казематі.
Моімъ соузникамъ
Посвящаю“ (стр. 61—82 автографа *Б.*).

Звідси ясно, що заголовок „*Моїм соузникам*“ належить зовсім не до вірша „Згадайте, братія моя“, як це по всіх видан. „Кобз.“ уживається, а до цілого відділу (14) поезій. Та й заголовок цей стоїть не вгорі над „Згадайте, братія моя“, а на попередній (немов би обкладці) картці [1]). Зауважу лишень, що в цьому відділі в автогр. *Б.* нумерацію мають лишень цітадельні поезії, а „Згадайте“ стоїть без №, як передмова, а за те не переписано сюди „Не спалося, а ніч як море“ (як не відповідне заголовкові), так що в *Б.* цітадельних віршів тілько 12. Ш. взагалі любив перед окремими розділами подавати мов передмову з віршів: в автогр.

[1]) Щоб цей цікл мав цілість і відповідав заголовкові, Ш. не тілько викинув з нього в автогр. Б.: „Не спалося, а ніч як море“, а ще й останній вірш „По-над полем“ поставив перед-останнім, а останнім—„Чи ви ще зійдетеся знову“.

М., починаючи першу книжечку з „Княжни“ (№ 1), він подав попереду без №: „Думи мої, думи мої, ви мої єдині“, а починаючи третю книжечку (р. 1849)—без № поставив: *„Неначе степом чумаки“*.

Крім того в Музеї імени В. Тарновського есть ще копія П. Куліша, де на 11 листочках золотообрізаного почтового паперу великого формату есть копія 12 цітадельних віршів (очевидно, з автогр. *Б.*, бо теж немає „Не спалося, а нічяк море“, і № цього (9-ий підряд) опущено: після 8—одразу 10-ий).

Перейдемо до перегляду цітадельних віршів по черзі.

Ой одна я, одна.

Вперше видруковано в „Народному Чтеніи“, 1860, кн. III, стр. 151. Для цього вірша (як і для инших цітадельних), крім автогр. *М.* і *Б.* маємо ще й Черниг. автограф.

Одміни проти вид. Романчука:

90, 7: як билинонька,—в *М.*: *билинонька*; в *Б.* та Черниг. автогр.: *билиночка*.

— 11: красу, карії очі,—в *М.*: *Красу—карії очі*.

— 16: між чужими зросла,—взято з *М.*, бо в *Б.* *І зросла—не кохалась*.

— 17: та вже й вянути, стала,—в *М.*: *уже й старітись стала*, а в Черниг.: *уже й* вянути.

49. За байраком байрак.

Крім автогр. *М.*, Чернигів. та *Б.*, есть ще варіанти з коп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), але ця копія, як вже згадувалося, не що инше, як копія з *М.* з де-якими невеликими поправками.

240, 15 зн.: із могили козак,—в *М.*: *на могилі*.

— 7 зн.: як скло,—в Черн. авт. стоїть: *стекло*, в *М.*: *скло*.

— 4: *як* запродав,—так в *М.* і *Б.*, але в Черниг.: *Бо* запродав.

241, 2: і зарізали брата,—в *М.* та Черниг.: *дорізали*.

— 3: крови брата,—в *М.*: крови, а в Черниг.: *кровью*.

— 4: і в степу полягли,—це варіант, *М.*, з бо в *Б.*: *І оттут полягли*; в коп. Ж.: в *степу полягли*.

— 6: зажурився,—так і в *М.* і в *Б.*, а в Черниг.: *затрусився*.

— 10: тяжко, тяжко ридав,—так в *М.* і в коп. Ж., а в *Б.*: тяжко *плакав*, ридав.

— 11: сині хвилі голосили,—в Черниг.: *гомоніли.*

— 13: *луна* степом пішла.—Спиняюся на цьому, як на філологичному курьезі: в Черниг. автогр. стоїть: *руна* гаєм пішла.—Зразу здавалося мені, що це випадкова помилка,—коли далі і в автогр. *М.* *руна*, теж саме—і в *Б.* В *Б.* варіант такий: *Руна* (!) гаєм гула. Аж в копії Ж.: луна.

— 16: затрусився байрак,—в *Б.* краще: *стрепенувся.* В *М.*: *затрусився*, але і в Кожанч., і Львів. 1867, і Праж.: *стрепенувся.*

50. Мені однаково.

Маємо для цього вірша три редакції: з автогр. *М.*, Чернигівський та *Б.*

Вперше видруковано в „Меті“, 1863, № 4, стр. 272—273—по варіанту *М.*, але з одною поправкою—тею, що в рукописн. додатках Романчука: „задушать вві сні“.

27, 2—1: На нашій славній Україні,
На нашій не своїй землі,—

цього в М. немає, а в Черниг. автогр., замість двох рядків: *на обезчещенній землі.* Цікаво, що цей варіант мали видавці Львів. Кобз. 1867, бо і там як раз цей варіант.

28, 3—4: Молися, сину! За Вкраїну
Його замучили колись,—

після „сину“ в Чернигів. авт. (:). Цих двох рядків в „Кобзарі“ Кожанчикова немає.

— 9—10: Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять,—

в М.: *присплять, гадюки, і в огні вдову окраденую збудять* (так в приміт. в Праж. Кобзарі); в Черниг. автогр.:

Присплять, *неситі*, і в огні
Вдову окрадену розбудять.

Нарешті, в рукоп. нотатках д. Романчука найгірший варіант:

Задушать вві сні і в огні
Вдову окрадену з'огудять.

51. Не кидай матері.

Для цього вірша маємо з чотири джерела: три автографи і копію Жемчужн. (З. Н. Т. т. 39).

90, 6: а ти покинула, втекла,—в М. та *Ж.*: *покинула, пішла*; в Черниг.: *не слухала, пішла.*

— 2: не чуть *нічого*,—в М. та в Черниг.: нікого.

91, 1: вибите вікно,—в М.: вибито вікно.

— 3:—у день пасуться,—так і в М. і в Б., а в Черниг.: пасуться в-день.

— 5: сусідам,—в М. і Б.: *сусідям.*

— 8: тебе, неквітчану і в гаї—в М. та Черниг.: *тебе с калиною*; так і в *Ж.*, тілько: в гаю.

— 9: ставочок чистий,—в М., Черниг. і Жемч.—*ставок широкий.*

— 11: і гай сумує, похилився,—в Черниг.: *зелений зажурився.*

— 13: й її,—так в М. і Б., а в Черниг.: *та й те.*

— 16: і стежечка, *де* ти ходила,—в М.: *шо ти ходила*, але в *Б.* та ще на одному листочкові з альбома (автограф музея,—дата 21/VIII 1859)—*де* ти ходила.

— 16 зн.: куди полинула,—в М., Черниг. і Ж.: *де ж ти* полинула.

— 14 зн.: в чужій землі, в чужій сімї,—в М. та Черн.—перестановка: семьї... землі...

— 13 зн.: кого ти радуеш? до кого,—в М., Черниг. та Ж.: *кого ти радувать схотіла.*

— 11 зн.: що в палатах,—в Ж.: *і в* палатах.

— 10 зн.: ти роскошуеш,—в М., Ж. та Черниг.: *ти спиш мов дома.*

— 8 зн.: благаю Бога,—так і в М., а в Черниг.: Молюся Богу.

52. Чого ти ходиш на могилу.

Цей вірш в „Кобзарях“ має заголовок „Калина“, але заголовок навряд чи Шевченків, бо ні в М., ні в Б. заголовка ніякого немає.

Джерела—ті самі чотири, що й для „Мені однаково“. Видруковано вперше в „Хаті“ Куліша (р. 1860). По „Кобзарях“ скрізь поплутано варіанти автогр. М. і Б.

169, 9: чого воркуеш у-ночі,—це вар. М., а в Б.: *чому не спиш ти у-ночі.*

— 14 зн.: пошли, Боже, дочці в-ночі,—це вар. М., а в Б.: *Щоб послав він.*

— 5 зн.: в-купці на калині,—це вар. М., бо в Б.: *З милим.*

— 4 зн.: будем плакать, щебетати,—в коп. Ж.: *Будем Бога вихваляти.*

— 3 зн.: тихо розмовляти,—в М. та Черниг.: *Бога вихвалятиж* так було зразу і в *Б.*, але закреслено і поправлено на: *тихо розмовляти.*

170, 3: і три літа,—в Черниг. та М.: і *дівчина.*

— 4: дівчина ходила,—в Черн. та М.: *три літа.*

— 5: після „на четверте“ в автогр. (.....)

— 13: сльози—ріки,—в М.: ріки—сльози.

— 15: І*х* славою,—так і в М., а в Черниг.: *І с славою.*

— 17 і 19: зневажають,—в Черниг., М. і Ж.: *осміяли.*

— 14 зн.: новий,—в Черниг., М. і Ж.: прийми ж.

— 10 зн.: мене знайдуть, поховають,—це вар. М. (тільки: *найдуть*), а в *Б.*: *Вранці найдуть мене люде.*

— 6—1 зн. і 171, 1—2—в М. немає, а за те там (а також в Черниг. і коп. Ж.) такий вар.:

Не сон—трава перед світом
Одцвіла—завяла—(в „Хаті“ Куліша: зівяла
То дівчина на могилі
Плакать перестала.
Перестала сльози лити
І тяжко любити,
На-вік віки на могилі
Сльозами умита.
Втомилася та й задрімала: (в Черниг.: *та й*—немає).

З-за гаю сонечко вставало:
Раділи люде...

171, 4: вечерять доню,—це з М., бо в Б.: *дочку вечерять.*

53. Ой три шляхи.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, кн. І. Джерела ті самі чотири, що й для попередніх двох віршів.

171, 15 зн.: а невістка посадила,—в Черниг. М.: *а невістка над горою*; в Ж.: *під горою*.

172, 1: братів на чужину,—так і в М., а в Черниг.: *на чужині*.

— 5: по світу блукають,—в Черниг.: *в неволі канають*, а в М.: *в чужині блукають*.

— 6: І три шляхи,—в Черниг. і М.—: *А* три шляхи. В Чернигівському автографі при кінці додано 4 рядки, яких немає ні в М., ні в Б., і ні в одному вид. „Кобзаря“:

Було не йти, не кидати
Веселої хати,
Чуже поле не топтати,
А своє орати.

54. Веселе сонечко ховалось.

(*Н. Костомарову*).

Джерела ті самі, що й для попередніх віршів, крім копії Ж. Вперше видрук. в „Меті“ 1863, № 4.

18, 11: *веселе сонечко*,—так в *Б.*, але в М. та Черниг. авт.: *весенне*. Вар. „весняне“ (в примітк. до Праж. К.)—очевидно, попр влене М.: *весенне*.

— 12: в широких хмарах,—це вар. з М., бо в Б.: *в веселих*.

— 13: гостей зачинених,—в М. та Черниг.: закованих.

— 14: холодним чаєм напували.—З приводу цього варіанту несправедливо обвинувачували часом видавців „Кобзаря“ за те, що у них стоїть: *сердешним чаєм*,—тим часом і в М., і в Б., і в Черниг. автогр.: *сердешним*. Хіба що допустити, що Ш. аж три-чі помилився (як це вже було з *руна* зам. *луна*)?

— 16: синемундирних часових,—в *М.*: *синемундирних* (а в Черниг. *синьмундирих*), а вже у всякім разі не: *сині мундури* в часових,—як це у Льв. 1867 (так і в „Меті“).

— 13 зн.: моїх тяжких, кровавих сльоз,—в *Б.*: *кровавих, тяжких*.

— 8 зн.: кого я там, коли покинув,—так в М., а в *Б.* инша інтерпункція: кого я там коли покинув?

— 6 зн.: і серце тяжко запеклось,—так в М., а в Б. значно краще: і *жалем серце* запеклось (так і в Праж. К).

— 4 зн.: твоя, мій брате, мати,—в М. зразу було: *товаришова мати*,—але поправ. так, як в вид. Романч.; в Черниг. автогр.: *невольникова*.

— 3: чорнійше,—так в М., і в Черниг., і в *Б.*, але в нотатках д. Романчука: чорнійша.

55. Садок вишневий коло хати.

Видруковано вперше в „Русск. Бесѣдѣ“, 1859, № 3. Відомий цей вірш під заголовком „Вечір“. В М. і *Б.* заголовку немає, а в одному Черниг. автографі: *Весенній Вечір*. Автограф, цей—на малих двох чверточках почтового простого сірого паперу, в якому ото й виписано „Весенній вечір“. Одмін проти того автографа, де ціла низка цітадельних поезій, немає ніяких.

Текст в „Кобзарях“, як звичайно, друковано по автогр. *Б.* Одміни незначні:

89, 6: плугатарі,—і в М., і в Б., і в Черниг.: *плугатарі* (з наголосом); так само і ряд. 8: матері (а не матери).

— 17: затихло все. Тілько дівчата,—в М. теж (,) посередині, а в Черниг.—(,).

56. Не спалося, а ніч як море.

Джерела: Черниг. автограф і М. (в *Б.* немає).

175, 12—11 зн.—рядкі ці взято в ( ).

— 8 зн.: верчуся,—так і в М., а в Черниг.: верчусь *я*.

— 1 зн.: А барин бѣдненькой,—в Черниг.: *тощенькой*.

176, 1: меня-то, слышь, и подсмотрили,—в Черниг.: ... *знаеш, і схватили*.

— 3: такъ вотъ-тѣ случай то какой,—в Чернигов.: *Тепер и стой да пѣсни пой?...*

— 5: а я—аж страшно,—в Праж. К. в примітках звідкілясь узято: *аж чудно* (.)...

— 12: *я, знай*,—в Черниг. і М.: *І* знай (в „Кобзарях“ теж *я*).

— 17 зн.: головка бідна!—в Черниг. авт.: *а я козак* був (цей вар. згадується і в прим. в Праж. „Кобзаря“).

— 16 зн.: та хто таку позичить силу?—в М. було зразу: *позичить таку*, а в Черниг. теж: *позичить таку силу*.

— 11—після цього рядка в Черниг. автографі вставлено рядок: *Вертаюсь в-осени додому*,—(про цей вар. є згадка і в прим. в Праж. Кобз.).

177, 4: таки сусіду про Ганнусю,—в Черн.: кажу: *де ділась, що немає?* (так і в прим. в Пр. „Кобз.“); так було зразу і в М., але поправлено.

177, 10: згага,—так в М., але поправлено із: *ззага*; в Черниг.: *ззага*.

— 11: я ледве, ледве,—в Черниг.: *поки я слухав* (так і в прим. в Пражск. К.).

— 13: одвезли,—в Черниг.: повезли.

— 11 зн.: із армії, чи що... , — в Черниг.: *чи що*—немає.

— 5 зн.: *І так*,—в Черниг.: *то й*.

57. Рано в-ранці новобранці.

(*Пустка*).

Ні в М., ні в *Б.* заголовку немає. Дав його („Пустка“) мабуть Куліш в „Хаті“ (р. 1860), де вперше вірш цей видруковано.

172, 11: виходили із села,—так в М., а в Б.: *за село*.

— 13: одна дівчина пішла,—так в М., а в Б.: *І дівча одно пішло*.

— 15: з милим розлучати,—так в М., а в Черниг.: *розлучити*.

— 16—17: Розлучила та вмовляла
Поки в землю закопала,—
цей варіант (не найкращий) узято з Львів. К. 1867, а тим часом в обох автографах зовсім не так. В *Б.*:

Подибала стара мати
Доню в полі доганяти
І догнала, привела
Нарікала, говорила.
Поки в землю положила.

а в М.:

... Розлучати,
Розлучила—привела,
Нарікала, говорила
Поки в землю опустила;

там само і в коп. *Жемч.* та в Черниг. автогр.

— 14 зн.: стоїть село, не виросло,—так в М., а в Б. краще: *Минули літа, а село.*

— 7 зн.: в вікно заглядає,—в *Б.*: в *пустку.*

— 6 зн.: заглядає,—в *Б. марне, брате.*

— 3 зн.: вечеряти в хату,—в М. було зразу: *в хату вечеряти.*

— 2: а він колись був кликаний,—теж в *Б.* краще: *А колись, давно колись-то.*

173, 3: любитися,—в *Б.*: *веселитись.*

— 4: весь вік веселитись,—в *Б.*: *та Бога хвалити.*

— 5—6: А довелось, мій голубе,
Сльозами умитись,—

це варіант з Львів. Кобз. 1867, а в *Б.*:

А довелось: ні-до-кого
В світі прихилитись;

в М. та коп. Ж.:

А довелось Христа ради
У людей прохати.

— 7: сидить москаль під хатою,—в *Б.*: *сидить собі коло пустки.*

58. В неволі тяжко, хоча й волі.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V. Одміни не великі:

20, 14 зн.: в неволі тяжко, хоча й волі,—після „тяжко“ треба..... (так в автогр. М.).

— 11 зн.: хоть на чужому, та на полі,—а в М. та Черниг. автогр.: *коло людей та коло поля.*

— 3 зн.: поховають, — в М. було зразу, але закреслено: *буду жить.*

— 1: людей і Господа хвалить,—і в М., і Б., і Черниг., і в „Основі“: *любить.* Переміна пішла з Кожанч. „Кобзаря“, а на якій підставі,—не відаю.

59. Чи ви ще зійдетеся знову.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, X. Джерела ті самі, що й для попереднього вірша.

242, 12: чи ми ще зійдемося,—таку поправку зроблено в автогр. *Б.*, але ж далі скрізь не виправлене осталося: „годіть, смирітеся!“ В М., Черниг. і Ж.: чи *ви* ще зійдетеся. Так і в „Основі“.

— 15: і слово *правди*,—в М. та Ж.: братства.

— 16: в степи, вертепи понесли,—варіянт такий пішов з „Основи“; такий варіант і в Черниг. автографі, а в М. і в Б.: *в степи і дебри*; крім того в М.: *рознесли*.

— 11: любіть її! Во время люте..... — Цей рядок, через неправильну інтерпункцію, наробив багато клопоту, і в „Основі“ стоїть таке: любіть її, *бо время люте*, що зовсім псує думку поета. А тим часом і в М., і *Б.*, і коп. Ж.: *во* время люте, і після „Любіть її“ стоїть або..... (в М. і в *Б.*,—в цьому останньому „*Во*“ навіть з великої літери), або—(як в Чернигів. автогр.).

60. По-над полем іде.

(Косарь).

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, X. Ні в М., ні в *Б.* заголовка Ш. не дав,—зроблено його („Косарь“) після смерти Ш-ка, та й то якось він не прийнявся. Видруковано по „Кобз.“ вірш по автографу М., а не по *Б.*

19, 14: ні на кого,—в *Б.*: *І* ні на кого.

— 16: не кричи й не проси,—в *Б.*: *не благай*, не проси.

— 18: чи то город, чи то поле—в *Б.*: *чи то пригород*, чи город.

— 20 зн.: сироту кобзаря,—в М.: *й* сироту.

— 7 зн.: не мине й царя,—і в М. і в *Б.* виразно: не мина (помилка пішла з „Основи“).

— 3 зн.: *й* хреста ніхто... , — ні в М. ні в *Б.* немає *й* (в Пражск.: *І* хреста....).

У віршові у всіх строфах кожен пятий рядок треба посунути вправо.

II. Невільницька поезія.

(1847—1850).

61. Думи мої, думи мої, Ви мої єдині.

Цим віршом, як прологом, починається перша книжечка невільницькоі поезії (автограф *М*); їм же починається і автограф *Б.*—теж як прологом, без заголовка, (немов би на вкладній картці).

Відміни такі:

20, 5: прилітайте сизокрилі,—спочатку в *М.* було: мої пташки.

— 10: Вони вже убогі,—це вар. *Б.*, а в *М.*: *і вони убогі.*

— 13: мої любі,—в *М.* зразу було: *мої квіти*, але поправлено.

— 15: як діток,—в *М.*: *як мати.*

— 16: і заплачу,—в *М.*: і *поплачу.*

В „Кобзарях" Льв. 1867, Пражьск. та инших—так як в Кожанчиківськ., а текст Кожанч.—по автографу *Б.*

Дуже може бути, що вірш цей зовсім не найраніш усього иншого на засланні написаний, бо очевидно, що Ш. не одразу завів книжечку, як приїхав на заслання. А тим часом у нього назбіралося де-що з нового написаного—дрібніщого, і така велика річ, як от „Княжна". Коли книжечку він зробив, то й заходився туди заводити не тілько те, що написав на засланні, але й те, що якимсь чином йому чи пощастило з собою довезти, чи може надіслали йому в Орську кріпость приятелі... У всякім разі кілька поезій, навіть чималих (як „Відьма", „Русалка", „Лілея"), він вже готовими переписав в першу свою книжечку, але на початку поставив вірш: „Думи мої, думи мої", який мав бути за коротеньку передмову до змісту книжечки.

Але попереду скажу більше і про цю книжечку, і про обидва автографи (*М.* і *Б.*), щоб вже більше не вертатися до них, та поясню, що це за автографи.

Про обидва ці автографи в літературі була вже згадка двічі. Один раз про них говорив д. В. Науменко, у якого вони зберігаються, [1]) а вдруге—на підставі статті д. Науменка—небіжчик О. Кониський [2]). Кониський не вірив в те, щоб хоч одна з тих

---

[1]) „Кіев. Старина", 1892, II, 314—319. Къ вопросу о научномъ изданіи „Кобзаря".

[2]) З. Н. Т. т. XVII. Проба улаштованя хронології творів Шевч., стр. 5—8.

книжечок (автографів) була захалявною, івважав іх за якісь альбоми, куди Ш. заводив і свої і чужі твори,—як що якийсь вірш йому подобався (О. Кониський, очевидно, думав так, маючи доказ з „Дневником“ Ш., куди він справді повписував чимало цікавих віршів українських і россійських). Але заперечуючи „захалявність“ автографів і не надаючи їм особливої ціни, небіжчик Кониський подає цінні звістки про ті автографи, не відаючи, що вони як раз і есть увесь скарб поетичний Ш—ка на засланні і мало не ввесь по-повороті його звідти. „На весні р. 1866,—каже О. Кониській,—з самого початку березіля, вертаючись зза кордону, я бачився в Петербурзі з Костомаровим; він в розмові хвалився, що усі українські твори Шевченка передано йому задля улаштування нового видання „Кобзаря“, але роботу вибору Кобзарських творів взяв на себе Вашкевич. Від останнього знаємо [1]), що літературною спадщиною, яку лишив Ш., була *„маленька книжечка“* та *„переплетений в жовту папку зшиток з ріжнобарвного почтового паперу, завбільшки з почтовий аркуш, з написом* „Поезіи *Т. Шевченка“*. В маленькій книжечці було оправлено все, написане поетом на засланні на аркушиках в 1/16 звичайного великого аркушу почтового паперу. Се була книжечка з тих зшитків,—каже Вашкевич,—*що поет носив в халяві.* З сієї книжечки поет переписував в жовту книжечку вже полагожені свої твори, а також і нові, написані ім після заслання. Значна частина тих творів була надрукована в „Основі“, але не меньш третини не було ще надруковано і гадали те надруковати в „Кобзарі“ Кожанчикова. Тоді ото трапився замах Каракозова на царя (4/IV 1866) і лютування Муравева, так з обережности були спинені роботи по виданню „Кобзаря“, а манускрипти доручили зберегати Кожанчикову. Перегодом, вже р. 1867 той „Кобзарь“ з передмовою Костомарова вийшов таки. Здається, що книжки, про які повідав д. Вашкевич, і е ті самі, про які говорив д. Науменко. Мабуть книжечки, про які повідали д. Вашкевич і д. Науменко, і е ті самі Шевченкові автографи, якими орудовали редактори „Кобзаря“ р. 1876“.

До цього можу лишень додати, що небіжчик Кониський не помилився: тими автографами дійсно орудовали видавці Пражського Кобзаря р. 1876 (2 томи), і це дійсно, ті самі—*маленький* і в *жовтій папці зшитки*, про які говорив Вашкевич., і що маленьк-

[1]) „Кіевск. Стар.“ 1895, Споминки Недоборовського.

ка книжечка—це та сама книжечка, про яку говорить і І. Тургенев в своїх „Споминках“ [Пражськ. Кобз., т. І.]; „онъ (Шевч.) мнѣ показалъ крошечную книжечку, переплетенную въ простой дегтярный товаръ, въ которую онъ записалъ свои стихотворенія и которую пряталъ въ голенищѣ сапога, такъ какъ ему запрещено было заниматься писаніемъ“ (V). Справді, ця маленька книжечка—„крошечная“ й оправлена вона в чорну шкуру, але чи були вже тоді в ній золоті боки [„золотой обрѣзъ“] і чи стояли збоку на палятурах випечатані літери: *М. Л.* (Михайло Лазаревський) — не відаю. Додам лишень, що після того, як видано було Кожанчиківський „Кобзарь“, то й цю маленьку книжечку, і більшу, в жовтій паці, передано було у Київ, і вони тут і лишилися по сей час—на сховці зараз у редактора „Кіевской Старины“ В. Науменка.

Але яким чином вони збереглися, коли нам відомо, що р. 1850 у Ш. в Оренбурзі зроблено було трус і забрано його папери? Забрано було дійсно, але тільки те, що Ш. не захотів оддати Лазаревському [Федорові] та Герну, які попередили Ш-ка про те, що має бути у нього трус. Усі цінні папери, а разом з тим і ті захалявні книжечки, яких було аж чотирі („і четверту починаю книжечку в неволі мережати“), забрав до себе Ф. Лазаревський. Згодом, коли Ш. був уже в Нижн.-Новгороді, вертаючись у Петербург, то йому було прислано усі його папери. Хто їх йому доставив і звідки—поки що не знаємо. Це міг зробити або Круликевич (засланець), що вертався з Сир-Дарьї і в січні р. 1858 був уже в Н.-Новгороді (через нього міг передати Герн папери), або—і це мені здається певніще — їх переслав з Петербургу в Н.-Новг. Лазаревський через Шрейдера, який саме в лютому їздив у Петербург і повернувся звидти 19 лютого, а на другий день Ш. вже береться „переписувати для друку свої вірші, писані р. 1847—1858“. У всякім разі, в лютому Ш. вже мав папери, а головно—свою маленьку книжечку, з якої і заходивсь ото переписувати невільницьку поезію в зшиток в жовтій оправі. Цей другий зшиток — просто гарний оправлений в жовтий сапьян альбом з синього почтового паперу великого формату, в якому 328 нумерованих сторін і мало не третя частина альбома не нумерованих. Заголовок на другій сторінці (перша порожня):

Поезія
Тараса Шевченка
1847 г.—

і все, що вписано з поезій під цим роком, а власне: Думи мої, думи, Княжна, Відьма, Лілея, Русалка, Хустина, Іржавець, Чернець,

Один у одного питаєм, Самому чудно, Ой стрічечка, Козачковському цікл поезій в казематі. („Моїм соузникам")—переписано дуже чітко і чистенько; так само ще без поправок переписано все і з року 1848 (стор. 83—113), під яким стоять: А нумо знову віршувать, Варнак, Ой гляну я, подивлюся, Та не дай Господи нікому, Старенька сестро Аполлона („Царі". Заголовку немає,—просто—V розділів, які згодом під цей заголовок стягнуто, лічучи сюди і „Бодай кати їх постинали"), На батька бісового, І досі сниться, Огні горять, І станом гнучим, І золотої й дорогої, Ми в купочці, Ми в-осени такі похожі. Рік 1849 (стр. 119—163) теж чисто переписаний, — поправки дуже дрібні, і то пізніщі, червоним олівцем. Сюди увійшло: Неначе степом чумаки, За сонцем хмаронька пливе, Не до-дому в-ночі йдучи, Як маю я журитися, На-що мені женитися, Ой крикнули сірі гуси, Як би тобі довелося, Зацвіла в долині, У нашім раї на землі, На великдень на соломі, Мов за подушне, П. С. (Не жаль на злого), Г. З. Немає гірше, як в неволі, Як би зострілися, Неначе праведних дітей, І небо невмите, Не для людей—тієї слави, Коло гаю в чистім полі, Як би мені черевики, І багата я, Полюбилася я, Породила мене мати, По улиці вітер віє, Закувала зозуленька, Ой сяду я під хатою, Із-за гаю сонце сходить, Ой люлі, люлі, Туман, туман долиною, І широкую долину, На вгороді коло броду, Як би мені мамо, намисто, Утоптала стежечку, Не вернувся із походу, Ой умер старий батько, Швачка, Ой чого ти почорніло. Далі р. 1850 обнімає усього стр. 165—178 і тут переписано тілько: Лічу в неволі, Не молилася за мене, Петрусь; ще далі (стр. 189 — 224)—р. 1857, а в ньому: В неволі, в самоті немає, Москалева криниця (не драматична), Неофіти, — тут уже більше поправок; далі ще, під окремим заголовком р. 1858 (од стр. 225), але поезії переписано тут не так чисто, як з попередніх років, а де-які то й не рукою Ш. писані, але усі з датами. Тут ми маємо: з р. 1858 — Доля, Муза, Слава, Сон, Я не здужаю нівроку; з р 1859: Подраженіе 11 псалму, Марку Вовчку, Ісаія глава 35, N. N. Така як ти колись лілея, Ой на горі роман цвіте [чужою рукою], Ой маю я оченята, Сестрі, Колись дурною головою, Як би ти Богдане, Во Іудеї во дні они, Марія (чужою рукою), Подражаніе Э. Сові, Подражаніе Іезекіілю, Осії глава XIV (чужою рукою); з р. 1860: Дівча любе, Ой діброво—темний гаю, Подражаніе Сербському, Молитви, Колись то ще во время оно, Плач Ярославни, Умре муж велій, Гимн чернечій, Над дніпровою сагою, Росли у-купочці, Світе ясний, З передсвіта до вечора, Ликері (чужою рукою), Н. Макарову, І Архимед., По-

ставлю хату, Не нарікаю я на Бога, Саул, Минули літа молодиї, Титарівна-Немерівна, Хоча лежачого й не бьють, І тут і всюди, О люде, люде! Як би з ким сісти, І день іде, Тече вода з під явора, Якось то йду я у—ночі (чуж. рукою), Бували войни (чуж. рук.), N. T., Зійшлись, побрались. Для р. 1861 тільки зроблено надпис рукою Ш.: „1861“, але останньої поезії своєї вже не довелося йому вписати сюди. Таким чином, в цьому чистійшому зшиткові ми маємо все, що написав Ш., крім або дрібниць, яким він не надавав ніякої ваги (напр. „Та головонька моя бідна“ р. 1859,— див. „Нова Громада“, 1906, кн. VIII), або ж поезій не викінчених, та через те не вписаних сюди,—напр. „Юродивий“ (З. Н. Т. ім. Ш. т. 39). Що ж до поезій з р.р. 1847—1850, то переписано в цей альбом (або автограф *Б.*=більший, як ми його звемо скрізь) далеко не все, і хронологія поезій часто-густо зовсім неправдива, бо Ш. переписуючи напр. „Княжну“ з р. 1847, ставив під нею: „Н.-Новгород, 1858“. Хоча переписані сюди з маленької книжечки поезії мають кращий, звичайно, текст, але для історії тексту і для слідкування за поступом творчости Шевченка на засланні значно більшу ціну має „Маленька книжечка“ (автограф М.), де поезії вписано під ряд, в міру того, як вони творилися, запізнюючися хіба на місяць—два після того, як їх складено було (напр. „На Різдво“ Лазаревському—з'явилося 4-ом №-ом другого року).

Перейдемо тепер до маленької книжечки, чи автографа М. Які в ній поезії містяться—того зараз не буду подавати,— вони подаватимуться далі, з одмінами, в тому порядку, в якому стоять як раз в „маленькій книжечці“ (автографі М.),—скажу лишень кілька слів про її склад, бо це має велику вагу для розвязання питання про хронологію багатьох віршів з р. 1847—1850. Книжечка в чорній шкурятяній оправі має 431 сторінку in 16^0 почтового аркушу і, за виїмком кількох порожніх сторінок, уся списана дуже густо дрібним письмом. В тому виді, в якому вона зараз, вона розуміється не могла бути за халявою; та вона й не була такою у Ш.: оправлено її в шкуру та позолочено боки згодом, мабуть в Петербурзі. У Шевченка ж в руках це була не одна книжечка, а 4 книжечки—зшитки, на кожен год по одному: на р. 1847, 1848, 1849 і 1850. І справді, 1 книжечка (зшиток) на 1 сторінці нічим не записана, лишень зроблено немов рямця (вся книжечка на кожній записаній сторінці має рямця), а в лівому ріжку у самій горі чорнилом проставлено „1847“; на другій картці стоїть „Думи мої, думи мої, ви мої єдині“. Друга книжечка (зшиток)—на першій картці (обкладці) не має рямців;

вгорі так само стоїть чорнилом „1848“, а посередині олівцем „1848“, і під ним „2“,—рукою Ш., але очевидно колись пізніще (як уже усі чотири книжечки були разом оправлені в одній книзі). Починається друга книжечка: „А нумо знову віршовать“. В третій книжечці—перша картка без рямців; вгорі чорнилом „1849“, нижче—„1849“ червоним олівцем, рукою Ш., а посередині „3“ чорним олівцем, рукою Ш. Починається книжечка (зшиток) віршом: „Неначе степом чумаки“, в якому говориться:

„А я байдуже... Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами“
. . . . . — і далі:
„Уже *два годи* промережав
І третій годъ оце почну“.

Нарешті 4 книжечка (без рямців на обкладці) немає вже вгорі року (а може палятурщик одрізав, як що дуже високо було написано); посередині, чорним олівцем, стоїть „1850“, а трохи нижче „4“—червоним олівцем, обидва надписи рукою Шевченка. Починається книжечка віршом „Лічу в неволі дні і ночі“, в якому далі:

„І четвертий рік минає
Тихенько по волі—
І четверту начинаю
Книжечку в неволі.

Таким чином, перед нами ті автентичні 4 Шевченкових книжечки (зшитки), які „мережав“ та „віршами начиняв“ Ш. на заслання до трусу в р. 1850 в Оренбурзі. Але на цьому не край. Кожна з цих 4 книжечок складалася теж з окремих невеличких зшитків, об'емом—на один аркуш почтового паперу, зігнутого в восьмеро (16 сторінок), і кожен з них має свою окрему нумерацію. Ці дрібни зшитки, очевидно не були зшиті одразу під ряд, які до якого року належать, а кожен був окремо... І от коли їх забрав Лазаревський з Герном перед трусом, то мабуть тоді Шевченко понумерував їх усі під ряд (усіх маленьких зшиточків назбіралося 27), і мабуть тоді ото і наробив помилок з ними. Річ в тім, що раніще він нумерував зшиточки кожного року спочатку (од № 1 і до 5 чи 10, чи там скільки приходилося), але склавши їх хронологично і давши усім нову нумерацію від 1 до 27, він

не доглядів, як до зошита з р. 1848 притулив зошит з р. 1850, і навпаки, до р. 1849—з р. 1848 і т. и. Понумерувавши зошити унизу, Ш. понумерував тоді в цілій уже книжечці усі сторінки під ряд, як есть (431 сторінка),—але після відомої нам помилки, сторінкам цим ніякої ваги не можна давати. Навмисне простежимо склад тих книжечок. По тій лічбі сторін, що в-горі, в I книжечці 158 сторінок, але стр. 42—43, 96, 126 і 147—білі, не записані. Ці 158 сторінок складаються з 10 зшиточків: I—од стр. 1 до 14, II: од 15 до 30, III:—31—46, IV: 47—62, V: 63—78, VI: 79—94, VII: 95—110, VIII: 111—126, IX: 127—142, X: 143—158. Вся перша книжечка, як бачимо, скадається з 10 зшиточків, і з ними не сталося ніякої плутанини,—ото тілько хіба викликає де-яку непевність, що на стр. 109—110, між № 11 (на стр. 108) та № 12 (на стр. 111) уміщено вірш („Ще як були ми козаками") без нумерації і зозсім не таким економним письмом, як усі сторінки попереду і далі потім. Хіба може це можна пояснити тим, що стр. 109—110—була останньою карткою маленького зшитка і Ш. вже на ній економії і з місцем не робити?

Перейдемо до другої книжечки (р. 1848). Тут вже побачимо не те. Усього вона обнімає сторін од 159 і до 222 (од 218 до 222 білі); початкові зошити—з иншого, кращого паперу, як книжечки р. 1847, і йдуть так XI: 159—174; XII: 175—190, а далі... перше, що кидається у вічі—инший, зовсім поганий папір і те, що після № 11 поезії (кожен вірш у Ш. має, на щастя, окремий свій нумер)—іде (на стр. 191—194) поезія без №, а на стр. 195—з нумером *8* (!). Ясно, що зошит із стор. 195—не з року 1848. А з якого? Розглянувши цілу книжечку, можна знайти і відповідь: цей зошит належить до р. 1850 (стр. 191—208), а продовження віршів з р. 1848 (№ 12 та далі), треба шукати на стр. 207 і дальших.

Поглянемо на третю книжечку. Обнімає вона стр. 223—366 (білі 254 і 334). Починається вона з зошитка 15-го од сторінки 223 і до 238; 16-ий: 239—254; далі—стр. 255—270 (внизу число зошита перемарано:),—усі ці три зошити—одна цілість. Дивимось далі: стр. 271—366, а також 415—424—теж одна цілість (аж 60 віршів під ряд), але чи дійсно це вірші р. 1849? Ніяким чином, бо на стр. 271 стоїть № 14 поезії, а на попередній сторінці—№ 12, та й папір не той і чорнило не те, і навіть письмо иншого складу. Звідкіля ж вони? Придивляючися до всієї книжки, бачимо, що на стр. 399—414 (стоять під р. 1850) як раз есть такий папір і письмо, і поезії там за №№ 12 і

13, а стр. 271—366—іх продовженя. Тепер питання: до якого ж року належать ті №№ 12—13 на стор. 399 і дальших? Чи до р. 1850? Ніяким чином, бо попередня перед № 12 сторінка має поезію за № 7! А початок з 11-тью №№ аж на стр. 159—190 (в зашиткови 11-му), тоб то в першому зошиткови р. 1848. Одже врешті поезії з року 1848 треба шукати по таких сторінках автографа М.: 159—190, 399—414, 271—366 і 415—424.

Що ж тоді лишається на долю р. 1849? Лишається: стр. 223—270 (№№ 1—12 поезій), але це не все, бо стр. 207—222, як показує і нумерація віршів (№ 13), і письмо, і папір—є продовженням віршів на стр. 270. Таким чином р. 1849 має ще і стр. 207—222, а всього—18 віршів.

Заглянемо і до четвертої книжечки—до р. 1850. Тут стр. 366—398 (№№ 1—7)—одна цілість і безперечно належать до р. 1850; дальше йдуть стр. 399—414, які одішли до р. 1848. так само як і стр. 415—424, але за те до р. 1850 належать стр. 191—206. І тут між иншим виявляється, що вірш „Буває в неволі иногді згадаю“ починається на стр. 395—398 (за № 7-им), а кінець його ото і есть („Не знаю, як тепер ляхи живуть) на стр. 191 і дальших. Варто тілько прочитати ці два вірші під ряд, і кожен упевниться, що правда на моему боці. Таким чином, рік 1849 має усього 18 віршів, а рік 1850 має 12, і шукати ці останні треба на стр. 367—398 і 191—206.

Тепер, після того, як встановлено вже порядок віршів, а значить і зовсім инакшу, ніж досі була, хронологію їх, можна доглянути, що поплутав зшиточки сам Шевченко, бо його рукою поперемазувано число на їх. А попереправляв він їх,—ще раз кажу,—аж тоді, як склав зшиточки усі до—купи, і маючи їх цілих 27—він і наробив помилок, прикладаючи до № 6 вірша № 7-ий, до № 12—№ 13-ий, не дивлячися добре, якого саме року той № 7 чи № 13-ий. А коли їх склав, то так вони і оправлені булі, і в такому порядку він і понумерував в книжечці сторінки під ряд, а потім, переписуючи поезії з цеї книжечки до більшої (автографа Б.), наробив через це багато помилок в хронології, які до сього часу оставалися невиправленими.

62. Княжна.

Княжна стоїть в автографі *М.* під № 1 поезій (не лічучи „Думи мої, думи мої). Як свідчить брульон-автограф в Черниг. Музею—написана ця поема уже на засланні:

Поговорим *над Уралом*

З того брульону Ш. переписав поезію чистенько в автогр. *М.*, а р. 1858 звідси—в *Б.* Крім трьох автографів маємо ще й варіанти—копія Жемчужникова (З. Н. Т. т. 33), але цей варіант, як я вже згадував, не що инше як копія з автогр. *М.* з незначними поправками.

Осібности.

Стр. 490, 2—1 зн.: В неволі з тобою, поговорим тихесенько. в Черниг. автогр. (означатиму просто Ч.) було зразу: *над Уралом,* а поправлено: *„на чужині тихенько* з тобою; в *М.*: *на чужині тихенько*, а в *Б.*—як в вид. Романч. (Вся поема надрукована в „Кобз.“ Кожанч., а звідти і по инших виданнях, по автографу *Б.*)

491, 2: сонечко сідає,—Ч.: сіло.

— 4: воду позичає,—Ч: вод*и* позичала; М. *вод*и *позичає*.

— 12: нехрещені,—у Ш.: *нехрищені* (М. і Б.)

— 15: сич в лісі *та* на стрісі,—Ч: *то*, в М.: *то*.

— 18 зн.: при долині,—Ч: *серед поля*.

— 17 зн.: розцвітає,—Ч. і М: *процвітає*.

— 16: А про людей—та нехай їм, — в Ч.: а про людей не росказуй, в М.: а про *люде*—не росказуй.

— 15 — 9 — в Ч. і в М. зовсім иначий варіант. Подаю їх поруч.

Ч.	М.
Може й я згадаю	Я роскажу тобі де-що
Та роскажу тобі де-що	Поки спати ляжу.
Поки спати ляжеш.	

В Б. цей уступ значно довший. Зауважу лишень, що рядок 12 зн.: *ти не знаєш, що діється*—в автогр. Б. зразу було: *Бог не знає*, що діється,—а тоді поправлено: *і хто знає*... Поправку „ти не знаєш“,—зробили видавці Кожанч, а за Кожан. такий варіант прийняв і Пражський Кобзарь, та так воно і лишилося скрізь.

Такі поправки видавці росс. вид. „Кобзаря“ роблять не раз...

491, 8: й тихесенько,—Ч.: *ранесенько*.

— 2—1—тут скрізь дуже плутана інтерпункція.

В вид. Романчука: Неначе писанка село.
Зеленим гаєм поросло,
Цвітуть сади.

в М. так: Ниначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади

В Б.: після „село — (.) Очевидно, думка автора була така: село на нашій Україні — неначе писанка село.

492, 7: *сам Бог*, — в Ч.: *І* Бог.

В Черниг. автографі був ще й инший початок „Княжни", який одначе Ш. закреслив. Ось він:

„Село!.. і серце завмірає.
Неначе в раї, в темнім гаї
Сади вишневі зацвіли.
А що там робиться в селі,
У тім веселім тихім гаї?
Там воля, рай... Та й що казать!
Лани, і люде, і корови,
І предковічної діброви
І все моє — все можна брать
І можна жидові продать
З душою й тілом, — правда воля?
А ми ще й Бога гнівимо. 1)

492, 9: здалека, — в М. зразу було: на горі.

— 10 після „поросли" в М. (,), а не (!)

— 12: де й шукати,—в Ч. і М: *де шукати.*

А далі в Черниг. автографі есть вставка, якої немає ні в М., ні в Б.:

Бо люде!! Дивні чудеса
Твориш ти, Господи, над людьми
І над собою. Падло пса
На смітник викинь—не огудять,
Неначе мухи опадуть,
Сами себе перегризуть
Та ще й хвалить і славить будуть.

492, 13: В тому Господньому селі, — в *М.*: *У самому тому селі* (одразу було: *у тому самому*), а в Ч. цього рядка зовсім немає.

— 15: Не знаю, де вони взялись,

Приблуда князь, була й княгиня,—в Ч.: *Був собі князь, була й княгиня* (а „не знаю, де"—немає); в кон. Ж.: *не звістно*, де вони...

---

1) Див. „Нова Громада", 1906, кн. VIII, стр. 110—112.

— 15 зн.: сами,—в Ч.: *в селі.*

— 13: чималий у яру ставок,—в Ч.: *В яру ставок.*

— 12—11,—вправо посунути.

— 9: І долом,—в Ч.: *А яром*, в *М.* і Ж.: *І яром.*

— 8: по-над водою простяглось,—в Ч. „простяглось“ немає.

— 2: та сам несмілим наливає,—в Ч.: несмілим *доливає*; в *М.* і *Б.*: *несмілих наливає*; поправку зроблено в Кожанчик. К., але на якій підставі?

— 1: та ще й покрикує: „віват!“,—в Ч.: *приговорює*: „*віва!*“, в *М.*: прикрикує: віват!

493, 8: знай собі—в Ч.: *шепчуть і.*

— 10: нашъ славный князь! Вивать! виватъ!—в Ч. і *М.*: *философ князь або Сократ*!

— 11: А патріот,—в Ч. і *М.*: *І наш Сократ*!

— 13—14, а Бог не знає,
А може знає, та мовчить, в *М.*: *може й знає.* В „Кобз“. Кожанч.—опущено ці 2 рядки.

— 16: в-заперті сидить,—в Ч.: *на замку.*

— 17: *Її і в сіни*,—в Ч. і *М.*: *Сократ* і в сіни.

— 18: У богих брат. А що ж робить?—в Ч.: *Це не Ксантипа! Що ж робить?* В *М.* і Ж.: *Свою Ксантипу.* Що ж робить?

— 15 зн.: І батько,—в Ч.: *А.* батько

— 12: от і пишайсь тепер, княгиня!—в Ч.: *от і мундір тобі*, княгине. В *М.* було теж „мундір“, але поправл. на „титул“. В *Б.*, замість *тепер*, було зразу „*собі*“. Після слова „княгині“ в *М.* рядок крапок.

— 7 зн.: *як* люде,—в Ч.: *І* люде.

— 494, 5: красо моя молодая!—в Ч.: *красо, красо* молодая! Так було і в *М.*, але друге „красо“ поправлено на „*моя*“.

— 7—8: Жить би, жить та славить Бога
І добро творити,—в Ч.:

Не на те намалювали,
Щоб жити, любити.

— 9: Ба Божою,—Ч.: *та чистою.*

— 11: А молодиї—в Ч. і *М.*: *Щоб. молодиї*. Так було ще і в *Б.*, але поправлено на „*А*“.

— 13: щоб марніли в самотині—в Ч.: *виплакала*: *так Бо² того*,— в *М.*: *Помарніли....*

— 15: даєш волю,—в Ч і *М.*: *розум.*

— 16: І розум на світі,—в Ч.: *даєш волю в світі*,—в *М.*: *І волю на світі.*

— 17: Красу даєш,—Ч. і *М.*: красу *свою.*

— 14 зн.: надивитись, намолитись,—в Ч: ться.., ться...

— 13 зн.: І заснуть на віки,—в *М.* тілько *І*, а далі (....)

— 10: Оттак і їй, одній, единій,—в Ч.: *Не весело і їй.*

— 7: І марно згинуть в самотині,—в Ч. немає, в *М.* це вписано (вставка).

— 6: Аж страшно. А вона,—в *Ч.* і *М.*: княгиня плакала.

— 5: І жить у Господа просилась,—в Ч.: *і жизні в Господа просила.*

— 3: вона вже матірю — в Ч.: *Княгиня* матірью.

— 2: Уже пишалась,—в Ч.: *І вже гордилась*; так було і в *М.*, але поправлено на: *пишалась.*

495,2: узріть його,—в Ч.: *побачить і...*

— 1—в *М.* після першого рядка зразу було поставлено дальші рядки 5 та 6.

— 4: І перший крик його почути,—в Ч.: *І матерью себе назвать*; так було зразу і в *М.*

— 5—6, в Ч. немає.

425, 8—9—в Ч. зовсім инакший варіант:

Тяжке горе невсипуще
І щастя не миле.

— 11: не тією стала,—в М. „не тією" поправлено на: *веселою.*

— 12: ніби на світ,—в Ч.: *ніби знову.*

— 16 зн.: й колихала,—*й* в М. немає.

— 14—5—в Ч. немає.

— 11: не вміють княгині; в М. зразу було: „не вміє княгиня"; от через це то далі і стоїть: „А потім *оха* (в singular.)...

— 8 зн.: за що ж воно тебе згадає,—в М. зразу було: *за що ж вони* її *й згадають*, попр. на: *вони тебе згадають.*

— 7: привела,—у Ш.: пр*е*вила.

— 6,—в М. новий р*о*змір.

— 5: доглядала,—в М.: годувала.

496, 1: і говорить уже стала,—в *М.* і в *Б.*: стало; так і в *Ч.* Поправку зроблено в Кожанч. К., без жадних підстав.

— 4: тато,—у Ч. і М.: „*тату*".

— 13—14: І пилиночки на неї
Впасти не давала,—в Ч.:

І мов горлиця над нею
Цілу ніч вітала,–

так і в М. зразу було, але „цілу ніч“ поправлено на *„літала“*.

— 15—16,—в Ч. і М. немає.

— 18 зн.: княжною,—в Ч.: дочкою.

— 17: ій еднала,—в Ч. і М.: *вже єднала.*

— 14: уже розплітала,—в Ч.: на вік; так і в М. зразу, але поправ. на: *уже.*

— 13: І, лишенько, свого князя, — в Ч.: *І... і князя, сердешная.*

— 12: пяного,—в Ч. і М.: *в мундірі.*

— 11: у мундірі,—в Ч. і М.: *нагадала.*

— 10: заплакані—в Ч. і М.: *веселиї.*

— 9: А дитині ніби,—в Ч.: *а дочці неначе.*

— 7: не розплітай,—в Ч. і М.: *не росчісуй.*

— 5 зн.: що день божий,—в Ч. і М.: *І день за днем.*

— 3; своїй,—Ч. і М. моїй. В М. після „щасливій“ стоїть (.),—і далі нове речення, а в Б. (.) після „дочка уродлива“.

— 1 зн.: мов,—в Ч.: *як.*

497, 1: світові,—Ч. і М.; *матері.*

— 8: чому добре умірає,—в Ч.: *добрі умірають.*

— 9: злее оживає,—в Ч.: *А злії гуляють.* В М. зразу було: *а зле*, але попр. на „злее“.

— 12: за бабами знахарками,—в Ч.: *за консіліум* (?) *пяний.* В М.: за *консіліумом* (підкреслено).

— 13: на селах,—в М.: *по* селах. В Кожанч. К.: *на* селах,—очевидна помилка.

— 17: в труну положили,—в Ч.: *в землю опустили*; в М. було: *в землю положили*, але попр. на: *в яму опустили.*

— 15 зн.: на селі,—в Ч. і М.: *бідної.*

— 13: А сирота,—в Ч.: *І* сирота.

498, 5: а добрі люде,—в Ч.: *і* добрі люде.

— 6—7: Що буде?
Побачим,—в Ч.: *що буде,—побачимо.* В М. і Б. після „буде“ нема зовсім знака.

— 12: ой стогне він,—так в М. (узяв цей вар. і Праж. „Кобзарь“), а в Б.: *І стогне він.*

— 13: кара Господева,—в Ч.: мов кара Господня. В Б. на „Господева“ наголос: Господéва.

— 14: голодниї люде,—в Ч.: *од голоду* люде.

— 16 зн.: і иншому краю,—в М.: *і іному краю,* в Б.: *краї.*

— 14: А Господь куняе. Бо се було б диво,—в Ч.: *А Бог? Незнає,—бо то...*; в М.: *А Бог?* Ні не знає, бо то було б диво. Зауважу, що Ш. слово *Бог* пише завжди з маленької букви. В Кожанч. „Кобз." „А Бог куняе"—опущено. В автогр. Б.: *А Бог...* Звідкіля д. Романчук узяв: *А Господь*—не відаю..

— 13: щоб чути і бачить,—в Ч.: *щоб чуть все те*; в М.: *щоб чуть те і бачить.*

— після рядка 12 в Ч. і М. есть ще три рядки:

„Віруйте і гиньте!" пророки гласять.
Як же його вірить? Заплющивши очі?
Ох рад би я вірить, та серце не хоче.

В автогр. Б. немае цього.

— 7 зн.: а він,—в Ч.: *а князь.*

— 5: нема жидка,—в Ч. і М.: *жидів нема.*

499, 2: Вилитая мати,—в Ч. і М.: *висока як мати.*

— 5—8: Або може вже такою
Воно й уродилось,
Або може молодее
Чи не полюбило
Кого-небудь? , — в Ч. і М. иначе:
Може вона молодая (в М.: *чорнобрива*)
Такою вродилась?
А може вже у Київі (М.: *або вже на безголовья*
Кого полюбила (?) (М.: *Чи не полюбила*).

Але одразу в М. було зовсім так, як в Ч.

— 9—16,—зам. цих рядків в Ч. та М.:

Ні, виросла веселою
Та бачила села,
Лютий голод на Вкраїні,
Тим і невесела.

— 17 зн.: мов сизая голубонька,—в Ч.: може й батька не бачила. В М.: *з пьяним батьком* (зразу: *князем*) *не бачилась*; в Ж. *з пьяним батьком.*

— 15 зн.: у всіх була, всіх бачила,—в Ч. і М.: *мов пташечка, у всіх була.*

— 13: там словами привітала,—в Ч.: *там словами порадила.*

— 11: що день божий обходила, — в Ч.: *І всякий день* обходила.

— 10: село, помагала—в Ч.: І всім помагала.

— 9: усякому, а сироти,—в Ч.: І сироти приходили.

— 7: приходили, і матіри,—в Ч.: мов до матері своєї.

— 6: своєю святою,—в Ч.: І звали святою.

— 5: Її звали, і все село,—в Ч.: Все село святою звало.

— 4: за неї молилось,—в Ч. і М.: *Все село* молилось.

— 3: в село,—в Ч., М. і *Б.*: *в селі*,—„*в село*“ з'явилося в Кожанчик. „Кобзарі“.

— 1 зн.: радіє князь,—в Ч. і М.: *князь радіє*.

500, 2: і молотить,—в Ч.: *і молоти*.

— 4—7,—в Ч. і М. немає.

— 8: на могорич закликає,—в Ч. і М.: *І на могорич скликає*.

— 9: та п'є та гуляє, — в Ч.: *І* пье *та* гуляє; в М.: *І* пье, *і гуляє*.

— 13: співи,—в Ч. і М.: *пісні*.

— 15: реве хазяін,—в Ч. і М.: *хазяйський голос*.

— 16: аж поки наша доня спить, — в Ч.: *поки моя доня* спить, а в М.: поки наша *доля* спить.

— 18: а доня в заперті,—в Ч. і М.: *княжна одна собі*.

— 15 зн.: сумному,—в Ч. і М.: *такому*.

— 10: дуби з діброви, мов дива́,—в Ч. і М.: *З діброви чорної дива*.

— 9: у поле тихо одхожають,—в Ч. і М.: *Ниначе в поле отхожають*.

— 8: І пугач пуга, і сова,—в Ч. і М.: *І утіка в село сова*.

— 7—6,—в Ч. і М. немає.

501,—1: головою,—в Ч.: *головкою*.

— 3: невеселе,—в Ч.: *княжна моя*.

— 4: на зорі,—в Ч. і М.: на *місяць*.

— 5: Княжна моя,—в Ч. і М.: *дивилася*.

— 8,—після прошептало і в М. і в Б.—знак (?).

— 9: та байдуже,—в Ч. і М.: *я не знаю*.

— 10: трошки,—в Ч. і М.: *втерлась*.

— 14: в гаю,—в М.: *в саду*.

— 15: пляшки і гості: де що впало,—в Ч. і М.: *Харем і гості, де що впало*.

— 16: там і осталось. Сам не впав,—в Ч. і М.: *тільки хазяін ще не впав*.

— 17: каплю,—в Ч. і М.: *чарку*.

— 18: Встає, не падає,—в Ч.: *Але* не пада.

— 14—12 зн.—в Ч. і М. немає.

— 12: прокинься,—але в Б.: прокинься (помилка пішла з жанч. видання).

— 11: прокинься, чистая! Схопись,—в Ч.: *проснися, чистая, проснись!* В М. Б.: *прокинься, чистая, прокинься.*

— 8—7 зн.—в Ч. і М. немає. Після рядка 7 („батька кардинала") в *Б.* есть ще оден рядок, якого ніде немає,—очевидно, видавці Кожанчикова не насмілювалися узяти: *І Саваова не злякалась.*

— 3 зн.: не чуть нічого. Час минає,—в Ч. і М.: *Минає час чутно́ з палат.*

— 2: А потім крик, а потім гвалт,—в Ч. і М.: *неначе крик* (в М. *гвалт*), *а потім знову.*

Рядків 1 зн. та 1 на стр. 502—в Ч. і М. немає.

502, 2 . . . . І в той час,—в Ч.: зайнялись.

— 3: Скирти і клуня зайнялись,—в Ч. і М.: Скирти і клуня' Хоч би слово".—Д. М. Кр-ський зауважив, що має бути *занялась* (рифма до „той час"), але і в М. і в Б.: *зайнялись.*

— 4—5—в Ч. і М. немає, а замість того: *Пожар розжеврівсь, розігравсь.*

— 6: в гаю, не ворушились — в Ч. і М.: *в саду й* не ворушились.

— 7: А люде збіглись та,—в Ч. і М.: *А мужички собі.*

— 8: до неба,—в Ч. і М.: *до хмари.*

— 11: свого князя,—в Ч.: мого.

Од рядка 15 і до самого низу на стр. 502—вар. з Б., а в Ч. і М. иначі, короччі варіанти. Подаю їх поруч.

М.	Ч.
Щоб не лізли такі гади	Де нетляться лихі люде
В нашу Україну.	На нашій країні.
А деж ділась осквернення?	Г княжна моя десь ділась,
І сліду не стало!	І сліду не стало!
В селі сироти і вдови	Довго матері своєї
Знову заридали	Сиро́ти шукали.

В М. останні два рядки були зразу так, як в Ч.

503,—розділ цей в Черниг. автогр. починається словами, які в М. стоять в 17—20 рядках нижче, а власне:

Оттак було, оттак і буде!
В гріхах родились ми для зла.
Яка ж тут Богові хвала,
Скажіть мені розумні люде?

503, 3: князь хоріє,—в Ч. і М.: *не здужа князь.*

— 4: не здужає встати,—в Ч.: *нікому гуляти*; так б[redacted] в М., але попр. на: *ні с ким погуляти.*

— 5: І підвести нема кому,—в Ч. і М.: *І нікому розважи*[redacted]

— 9: люде трохи очуняли, — в Ч. і М.: *Люде стогну*[redacted] *на ореньді.*

— 10: Господа,—в Ч. і М.: *та Бога.*

— 14: деж вона поділась?—В Ч. і М.: *А де ж вона ділась?*

— 15: пресвятому,—в Ч. і М.: *великому.*

Після рядка 16—в М. ті 4 рядки, що в Черниг. автографі на початку розділу.

— 15 зн.: господнею красою,—в М. було: *господней красотою*, але поправлено.

— 14 зн.: Вітать над грішним,—в Ч. і М.: *між грішними вітать.*

— 13: І всякому добро творить,—в Ч.: *і ближньому добро робить.*

— 12—11: А сталось ось як,—в М. далі два рядки (. . . . .) і замість: „у черницях занапастилося добро“, як у Б., стоїть:

Не стало радости у бога
Для нещасливої княжни.

— 10—9: Блукаючи по Україні
Прибився якось я в Чигирин,—в Ч. і М.:

Шукаючи старовини
В моїй Україні убогій
Заїхав я у Чигирин.

В Б.: стоїть: *і* в Чигирин.,—помилка пішла з вид. Кожанчикова.

— 8: І в манастир отой дівочий,—в Ч.: *і в давній манастирь дівочий*; так було і в М., але попр. так, як в Б.

— 7—6 ряд. в Ч. немає; не було їх одразу і в М., але вписано згодом. А за цим в Ч. і в М. стоїть ось що (в М. воно закреслено):

Великі дні, великі ночі,
Великі люде із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно.... Плачуть гори
І серце плаче.

Добре жить,
Коли нема чого любить

(в Ч.: *коли нічого не болить*).

Вставки цієї не подано ні в одному "Кобзарі" навіть в примітках.

— 503, 5 зн.: Отам мені і росказала
Стара черниця новину,—в Ч.:

В монастирі ми спочивали,
У холодку, коло стіни
І нам черниця росказала
Страданіе сестри княжни.

В М. зразу було:

Мені *черниця росказала,*
В монастирі, що в їх сестра,—але закреслено.

— 3—1: Що в манастир до їх зайшла,
Княжна якась із-за Дніпра
Позаторік: одпочивала,—в Ч.:

„Була багата,—говорила:
До гробу божого ходила,
Верталась в Київ—одпочить
Зайшла в Чигрин до нас убогих,
Та мабуть тяжкая дорога
Її спіткала... Тяжко жить,
З старцями по світу ходить.

В *М.* так само, але „зайшла в Чигрин" поправлено на „до *нас*".

504.—рядка 1 в Ч. і М. немає.

— 3: на сонці дуже запеклась,—в Ч. і М.: та *тілько сонцем запеклась.*

— 4: та й,—в Ч.: *І*....

— 5—в Ч. і М. цього рядка немає.

— 8—9—теж немає, а зам. того в Ч. і М.: *І Богу душу оддала* (в М.: *Та й* Богу).

— 9: І де ходила,—в М.: І де *ходила*!

— 10—теж після „містах"—знак (!).

Після рядка 10-го в Ч. і М. есть ще: *І показала на могилу.*

— 11: А в нас, сердешна, опочила,—в Ч. і М.: отут сердешна, опочила (зразу було: *й* опочила). В Ч.: *одпочила* (!), а в коп. Ж.: *сердечная спочила.*

— 12,—в Ч. і М. цього рядка немає.

Таким чином ми бачимо, що Черниг. автограф безперечно—джерело автографа М., а копія Ж.—той самий автограф М., з дуже незначними пізніщими поправками.

Під автографом Б. стоїть дата: 24 февраля 1858, що й було причиною того, що „Зоре моя вечірняя“ датують р. 1858 і ставять навіть як окремий од „Княжни“ вірш (О. Кониський). Але це тілько дата, коли поема була переписана, а не написана.

Початок „Княжни“, під заголовком „До Зорі“, видруковав Куліш в своїй „Хаті“ (р. 1860).

63. Згадайте, братія моя.

(*Моїм соузникам*).

Вперше видруковано в „Основі“ 1862, III. Написано безперечно на засланні („Бодай *те літо* не верталось,—в автографі М.) Вірш цей вписано в М. і аж двічі там поправлено: раз чорнилом, потім ще й олівцем. В лівому ріжку стоїть *NN*. Опісля, в Н.-Новг. Ш. цей вірш поставив на початку тих 12, що написав в петербурській цітаделі перед 30/V 1847. В автографі М. вірш цей має вгорі нумерацію *2* (під № 1 стоїть „Княжна“).

Крім автографів М. і Б., есть ще варіант в копії Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39).

Одміни:

241, 14 зн.: бодай те *лихо* не верталось,—в автогр. М.: *літо*. Це показує, що писано після того „літа“ (року 1847),—вже на засланні.

— 13: гарнесенько,—в М. (закреслено): смирнесенько.

— 11: і *певне* думали,—в М.: і *може*...

— 10—9,—в М. ці рядки перестановлено.

— 8: на сій з'убоженій землі,—в М. зразу було таке:

І поговорим з любовью
О муках грішної землі,—

потім „поговорим“ було поправлено на „помолимось“, але згодом все це закреслено, і стало так як в автогр. Б.

— 7—6: ніколи!.. З Дніпра у-купі не пьемо,—в М. зразу було (.) після *„ніколи“*, а згодом поправлено на (,); а в Б. зовсім нїякого знака немає. Очевидно, що це має бути одне речення, а не два окремих. Після „не пьемо“ в М. стоїть (.), в Б.—знак (!), а в вид. Романч. тілько (,).

— 4 зн.: В степи, в ліси свою недолю,—в коп. Ж.: *свою тяжку, гірку* недолю,—так стояло і в М., але поправлено „гірку" на „*свою*".

— 3: повіруєм ще трохи *в волю*,—так було зразу в М., але поправлено: *трохи волі*; в Б. знову: *в волю*.

— 2: почнемо,—в М.: *зачнемо*.

— 1—в М.,—тут новий розмір.

242, 6—після цього в М. два рядки крапок, а потім „І мене в неволі". В автографі *Б.*, замість крапок стоїть:

І його забудьте други
І не проклинайте

(так воно і стоїть в Кожанч. та в Пражськ. „Кобзарі"), а д. Романчук узяв варіант Льв. К. 1867, де, не знати звідки: *і ворогів*... [в „Основі",—„ворогів"—взято в ( )].

Хто цей „він"? Можна здогадуватися, що донощик Петров, який виказав на Шевченка та його товаришів.

До речи, в Кожанч. К. вірш цей не має заголовка „Моїм соузникам".

64. Сонце заходить, гори чорніють.

В автографі М. вірш цей має нумерацію 3, але аж після цілого циклу цітадельних поезій, написаних перед 30 мая р. 1847. В лівому ріжку сторінки стоїть N. N. — комусь, знати, було присвячено. Що до цих N. N, то вони в автогр. М. трапляються досить часто: Ш. обережно обходився з призвищами і або зовсім не ставив їх (а тілько N. N), або самі початкові літери (П. С. Г. З.). Навіть замість „Урал" — у нього стоїть кілька раз само *У*, а замість *Сир-Дарьі—С. Д.*

Вірш написано теж на засланні:

Ой зоре, зоре!
Чи ти зійшла вже й на Украйні!

Одмін проти видання Ю. Романчука немає ніяких. В автограф Б. вірш цей не переписано.

65. Мені тринадцятий минало.

В автогр. М. він має нумерацію 7, бо № 4—Відьма, № 5 — Лілея і № 6 — Русалка, які написані до заслання і поставлені мною на своєму місці. „Мені тринадцятий" вгорі в лівому ріжку теж має: N. N. Написаний він, певно, на засланні — про це свідчить розпачливий кінець його:

„Чому не дав Господь *дожить*
Малого віку у тім раю?
Умер би орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і ..... [Бога?] *не прокляв*!

В автогр. Б. не переписаний.

Крім автографа М.—инших джерел немає.

Одміни.

28, 14: Мені тринадцятий минав,—так і по всіх „Кобзарях“, а тим часом в автогр.: *минало*.

28, 12 зн. після „молися Богу“ рядок(.....)

— 10 — приязно,—в автогр.: *пріязно*.

29, 1 зн.: Людей і Бога б не прокляв,—в автогр.: *Людей і..... не прокляв*. В Кожанч. „Кобзарі“, щоб заповнити крапки, поставлено: *Людей би* не прокляв, хоч це явне перекручування, бо викидається *і* після „людей“. В Пражському „*Бога б*“... Але звідки?

66. Не гріє сонце на чужині.

В автографі М.—за № 8. Єсть ще автограф і в Черниг. Музеї,—на листочку почтового паперу in 8^0,—мабуть, комусь прислано з заслання. Поправки де-які немов-би говорять за пізнішу редакцію. В Б. цей вірш не переписано.

Одміни:

78, 15: Й на нашій,—в автогр. Черниг.: *І в нашій*.

— 17: І *я хилився*,—в авт. Ч.: *тулився*.

— 13 зн.: давнії літа,—в М. зразу було „діла“.

— 8 зн.: И на Україні, — в автогр. Ч: *І на Украйні*; в автогр. М.: *І на Украй* (не дописано кінця).

В рядках 9—6 знизу, через неправильно поставлену інтерпункцію в Пражському „Кобзарі“, де цей вірш видруковано вперше, по всіх виданнях цілком зіпсовано вірш: Шевченко зовсім не те думав, пишучи, що ми зараз читаємо в ньому. По „Кобзарях“ (так само і в виданні Ю. Романчука) стоїть таке:

Нігде не весело мені,
Та мабуть весело й не буде
Й на Україні, добрі люде!
Отже таки й на чужині
Хотілося б . . . .

Уже по одному тому, що „та мабуть весело *й* не буде“ можна було догадатися, що це *й* означає кінець речення, бо сказати: „весело й не буде й на Україні“ не міг би не то Шевченко, а кожна звичайна, маюча вухо, людина. І дійсно, і в автогр. М. (хоч не дуже виразно), і в автогр. Черниг. Музея (дуже виразно) стоїть після „весело й не буде“—крапка (.). Але тоді знов був би дивним початок дальшого рядка „й на Україні“... І тут знов помилка: в обох автографах зовсім ясно: *І* на Украйні (в авт. М.: *І на Украй* (кінця не дописано). Далі після „добрі люде“ в автографах стоїть не (!), а в одному (М.) стоїть (;), а в другому (Черниг.) (,), і дальший рядок в обох автографах: „отже такі (а не таки, бо річ іде за *людей*!) й на чужині“,—і після цього знову в обох автографах крапка (.).

Таким чином в дійсности весь цей уступ у Шевченка такий:

„*Нигде невесело мыни* (подаю точний правопис)
Та мабуть весело й небуде.
И на Украйни добри люде,
Отже таки й на чужини.
Хотилося бъ... Та й то для того...

78, 3 зн.: *аби хоч* крихотку землі,—в обох автографах стоїть *або* (так і в Праж. К.), але це, певно, помилка (зам. *аби*—по аттракції з дальшим *хоч*), бо инакше не знати буде, чого ж поетові хотілося б. Правда, в Праж. вид. перед *або* поставлено крапку і з *або* почато нове речення, але крапку цю—видавці од себе додали, і все одно справа ясніща од того не стала.

79, 2—після „*хотілося б*“—ряд крапок.

67. Сон.

(*Гори моїї високиї*).

Цей вірш Ш. почав писати зараз же після попереднього (на стр. 95 книжечки), списав цілу сторінку, потім поправив навіть де-що олівцем, але тоді ж таки і закреслив увесь цей початок, і покинувши не записаною сторінку 96, на 97-ій поставив „9“ („Не гріє сонце на чужині“—має № „8“), а зліва в ріжку скоса написав „*Сонъ*“.

Крім цього автографа ніяких більш джерел немає. В Б. вірш цей не вписано.

Одміни:

246, 3—4: Ще старшої . . . . . Мов ті хмари,—
Що за Дніпром сіли,—
в першій пробі було: *„за Дніпром неначе хмари“*, і олівцем поправлено: *„і ще старішої.... мов хмари“*, а в новій редакції: „ще старіщої... мов ті хмари (слово „ті“ після дописано),
Що за Дніпром сіли (зразу було „за Дніпром посіли“).

— 5: Іду я тихою ходою,—в перш. пробі: „Я йду собі, прозираю“, поправлено потім на: *„я йду і сумно позираю“*, а в нов. редакції: „Іду я тихою ходою“.

— 7: неначе дива виринають, в першій пробі: неначе з хмари виступають,—а в нов. редакції, так, як в друков. виданнях, тільки на „дива“ наголос: *дива*.

— 9: гай, байрак,—в першій ред. „гай“ було закреслено і поставлено: *„Та байрак“*, а в новій—знов „гай“.

— 10: хатки біленькі,—в перш. ред.: хатки *прилипли*.

— 12: в яру— , —в перш ред.: *собі*.

— 13: а долі,—в обох редакціях *долі*, а не *далі*, як це виправляє М. Кр-ською.

— 18: *стоїть з похиленим* хрестом,—в першій ред.: *а баня з нагнутим* хрестом.

247, 2: нечепурні,—в М. з наголосом: *нечéпурні*.

— 4: мов пяний старець,—в перш. ред.: *неначе старець* (*старицъ*—як пише Ш.).

— 5: Манастирище,—у Ш. скрізь (і тут обидва рази): *Монастирище*,—він уживає частіше: *монастирь*, як *манастирь*.

— 8: пішло царям на грище,—в М. тільки *ц* . . . . .

— 12: а ви, ви гори, оддали, — в М. так: *а ви*? ви, гори, *о*тдали.

— 11 зн.: що прокляну святого Бога—(так і в М.), а в „Кобзарях“ тут звичайно (. . . . . .)

— 10 зн.: за неї й душу погублю,—ні в М., ні в давніщих „Кобзарях“ немає „*й*“. В автографі М. зразу було: *„І грішну душу* погублю,—але поправлено на *„за неї“*.

247, 7 і 6 зн. — після „топитися“ і після „широкому“— кілька крапок....

— 1 зн.—*і* сонечко,—помилку цю зроблено ще в Кожанч. „Кобзарі“, бо в автографі: *а* сонечко.

248, після рядка 10—в М.: рядок крапок.

— 13, 14 і 17 — замість *Уралом* і *Киргизам*, — зразу було *У*....., К..... , але незабаром (бо тим самим рудим чорнилом, але иншим письмом) дописано і решту літер.

— 15 зн.: після „переіначив“ в М.: *??*

— 1 зн.: битий тугою,—в М. з наголосом: *Тугóю.*

249, 14: зорею,—в М. *за*рею,—та й в инших багатьох місцях Ш. пише на засланні „*за*рею“ зам. зорею, але переписуючи в Б. він звичайно уживає вже „*зорею*“.

— 15: виступають,—зразу в М. було: виступили.

250, 8: і темний гайок,—в М. наголос: *гáєк.*

251, 3: на Дніпрових горах,—зразу було: *на високих.*

68. Іржавець.

В автогр. М. стоїть за нумером „10“. В лівому ріжку, вгорі, скоса написано „*Иржавиць*“ (в Б.: *Иржавець*). Переписано в Б з чималими одмінами Єсть ще і копія Жемчужн. (З. Н. Т. т. 39), але проти автогр. М. вона дає дуже мало.

Одміни:

242, 7 зн.: колись Шведи,—в М.: *славні.*

— 6: великої,—в М. зразу було: *превеликої.*

— 4: в Бендери,—в М. зразу було: *у Бендери.*

— 2: нарадила, — в М. зразу: „*не порадила*“, а тоді *не* закреслено.

— 1: як пшениченьку,—М.: *пшеницю ту.*

243, 1: Полтаву,—в М.: Полтав*и.*

— 6: не стреміли б,—в М. і Б.: строміли б,—помилка пішла з Пражськ. „Кобз.“ (в Кожанчик. К.—від рядка 2 зн. на стр. 242 і до 14 на стр. 243 текст опущено).

— 10: не спиняв би їх прилуцький, — в М.: *не доганяв би прелуцький.*

— 16: Великий Луг і Матір Божу,—в М.: *свою стару та славну Січ.*

— 14 зн.: вбоге Запорожжя,—це варіант з М., бо в Б. стоїть *на нове горе—Запорожжя* (так і в Кожанч. „Кобз.“).

— 7 зн.: та заказав Запорожцям, — в М.: *та не звелів бусурменин.*

244, 4: саме б пекло можна, а Данта старого,—в М.: немає *б*; крім того: *і* Данта.

— 5: Полупанком нашим,—в М.: *одним нашим паном.*

— 8: убогу мою, —це вар. з М., бо в Б.: *сердешну.*

— після рядка 10-го в М. рядок (. . . . .)

— Од рядка 11 і до 23-го в М. і в коп. Ж. значно відмінний варіант:

Росказали бандуристи (в Ж.: *Кобзарі нам*)
Про войни і чвари (в Ж. опущено цей рядок),
Що діялось в Україні
І якії кари (Ж.: *І якії люті кари*).
Ляхи нашим завдавали (в Ж.: *Ляхи завдавали*).
За що катували (в Ж. немає).
Що ж діялось по Шведчині, (Ж.: *що діялось на Шведчині* (!)

То й вони злякались,
Оніміли з переляку.
Пани католики
Кров точили, упивались [(в Ж.: *точили. Воеводи*
А . . . . . *Як тії собаки*
З кісточками . . . . . *Рвали, гризли.—І далека* (!)]
. . . . . .
І про все те
Запорожці чули.

— 10 зн.: як звонили у Глухові, — в М. зразу було: в *Україні*.

— 8 зн.: на болото,—в М.: на болоті.

— 4—1—в М. немає.

245, 1: Запорожці....—в М.: *сіромахи*...

— 3—4: Що конає гетьманщина,
Неповинно гине,—в М.:

Як канають в Гетманщині,
На лінії гинуть

— 5: небожата,—в М.: Запорожці

— 6: чули *та*....—в М.: чули *і*....

246, 9—12 мають в М. такий варіант:

Умивались небожата
Дрібними, гіркими...
Аж поки та матер божа
Заплакала з ними.

— 16—17—в *Б.* немає.

— 17: за козацькиї за тиї,—в М.: *за козацькі, і за тії*.

— 16 зн.: побив ката,—в М.: свата.

— 10 зн.: у Іржавці,—в М. і в Б.: в Іржавиці.
— 9: в мурованім,—в М.: в *сотниковім*.

69. О думи мої, о славо злая!

На стр. 108 в М. за № 11 стоїть цей вірш; в ріжку вгорі зліва—N. N. Вірш перекреслено. В Б. його не заведено, а через це й ніде в „Кобзарях“ немає,—і вперше, як новинку, подав його О. Конїський (З. Н. Т. т. 39. Ненадруковані вірші Т. Шевченка, 2—3) з рукопису, знайденого у Л. Жемчужникова. Конїський вагався, чи Шевченків це вірш, але вважав його найскоріш за Шевченків. Що ж до того, що в копії Жемчужн. зазначено: „въ подлинникѣ это стихотвореніе зачеркнуто“, то Конїський поясняв це тим, що це навмисне так робилося з тими творами Ш., які здавалися хоч трохи „нескромными“... Але на ділі воно не так: дійсно, в оригіналі (в автографі М.) єсть кілька закреслених віршів чи початків віршів,—але єсть там речі закреслені тоді, як писалися (невдатний початок, як здавалося Шевченкові), і єсть речі, закреслені пізніще, олівцем (напр. „І станом гнучим“, „Хіба самому написать“, „Чи то недоля“ та инші). Одначе які мотіви були у Ш., щоб їх позакреслювати, не берусь сказати. У всякім разі позакреслював Ш. сам, і не через те, що то були „нескромні“ вірші, бо тоді б він не писав, починаючи 3 книжечку:

Розважаю
Дурную голову свою,
Та кайдани собі кую
(Як що добродії дознають).
Нехай собі хоть розіпнуть,
А я без цього не улежу...

Отже вірш (імпровізація) „О думи мої! О славо злая!“ закреслено зараз же тоді, як написаний був (тим самим чорнилом),—очевидно, поетові не подобалося написане.

Подаю його з автографа, визначивши одміни по копії Жемчужникова:

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!
Люблю як щиру, вірну дружину (в Ж.: *вірную*),
Як безталанную свою Вкраїну!

Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тілько не кидай,—в пекло з тобою (В Ж: *тільки не кидай в пекло з собою...*

Пошкандибаю . . . . . .
. . . . . .
Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ирода, Каіна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря—ката (В Ж.: *І непотрібного кесаря—ката*)

І грека доброго ти полюбила
Однаковісенько... бо заплатили.
А я убогій (=ий), що принесу я?
За що сірóму ти поцілуеш?
За пісню—думу?... ой гаю, гаю. (В Ж.: За пісню—думу: „Ой гаю мій, гаю?“)

Й не такі як я дармо співають. (В Ж.: *І не такі, як я, дарма співали*)...

І чудно й нудно, як поміркую (В Ж.: *І* чудно *і* нудно),
Що часто котяться голови буі (В Ж.: голови—буі)
За тее диво! Мов пси гризуться
Брати з братами, й не схаменуться (В Ж.: *і* не схаменуться).

А (зразу було: *що*) тее диво—вами кохане:
У шинку покритка, а люде пьяні!... (В Ж.: В шинку...)

70. Ще як були ми козаками.

Въ автографах і в М., і в Б. заголовка немае, а в Чернігівському автографі [(лист Ш. до Максимовича од 5/IV 1858 (?)] заголовок дано *Полякам*. В „Кобзарях“ звичайно стоїть „Ляхам“ і далі: (*Бр. Залєському*),—так вперше поставлено у Львів. К. 1867 (в Кожанчиківському немае заголовка). Що до дати цього вірша, то з приводу її постають де-які сумніви. Перш за все, йдучи за № 11 в автогр. М., він не мае зовсім №, а за ним далі стоїть № 12. Правда, ті сторінки (109—110), на яких його вписано—були останньою карткою 7-ого маленького зшитку першої книжечки, і Ш., почавши дальший, 8-й зшиток, міг навіть згодом його на порожню, не-

записану картку вписати. Але для нас це не має великої ваги, коли саме (після якого власне вірша) написано його—можна бути певним, що все одно його написано того же таки р. 1847. Написано його не так старанно, як інші, попередні, досить не економно (більшим письмом), а кінець „оттак-то Ляше, друже брате"—приписано, безперечно, далеко пізніще за початок, бо після „кричать: te Deum" поставлено було кінцевий росчерк, а далі зовсім иншим письмом, косіцим і кращим, дописано кінець. Письмо характером своїм дуже нагадує письмо Ш. р. 1858,—коли переписувалися поезії в автогр. Б. Мені здається певним, що кінець цей дороблено тоді, коли вірш цей Ш. списував в листі до Залеського,—оттоді то він і додав „оттак-то *Ляше друже-брате*"! Спочатку ж вірш був написаний незалежно од якої-небудь думки про посвяту його комусь.

Додам, що у Львів. „Кобз". 1867 подано текст в иншій ще редакції,—якійсь пізніщій за М., але раніщій за Б. Що ж до Чернигівського автографа, то він має дату 5/IV—певно, не пізніщ як р. 1858,(дати року в листі немає),—тим часом в Б. дата ясна: 14/III 1858 (це навіть було причиною того, що по „Кобзарях" і досі цей вірш датується р. 1858.) Що 5/IV не р. 1859, а раніщий, то про це свідчить підпис під-низом: „Кобзарь Тарасъ Дармограй": р. 1859 в цій містіфікації не було вже потреби. Не могло знов бути цей р. 1857, бо тоді у Ш. не було його давніх рукописів. Таким чином Черниг. автограф раніщий за Б., одначе в ньому есть одна одміна (в останньому рядку),—краща,—ніж в тексті *М.* та *Б.*

Одміни:

270, 5 зн.: після „*жилось*" в автографах скрізь (!).

— 3 зн.: вольними степами, — у Льв. „Кобз." з якоїсь редакції узято: *буйними*.

271, 5: іменем Христа,—у Льв. К. гірша поправка „Христовим", бо через 4 рядки знову „*Христовим*".

— 8: *широке* море,—у Льв.: *велике* море; але і в *М.*: *велике*.

— 16: а ксьондз,—у Ш. в М. оригінальна форма цього слова: *ксендзь* (таку форму стрічаємо і у власноручн. поправках Ш. в Чигирин. Кобзарі р. 1844).

— 17: Allelujah,—в М. немає цього слова,—есть воно в Б.: але просто „алілуя!" Так само і в Черниг. автографі.

— 9 зн.: і серце *чистеє*,—у Льв. Кобз.: „*щиреє*".

— 8 зн.: І знову іменем Христовим, — в М.: І іменем Христовим знову.

— 7 зн. Возобновим наш тихий рай,—в Черниг. авт.: *Ми оновим*. Що до того, чи: возобнови́м, чи возобнови́м, — то у Ш. стоїть просто *и*, яке у нього служить і за *і*, і за *и*, але маючи Шевченків же варіант *„ми оновим“*, можна певніще думати, що повинно бути: возобнови́м.

71. Чернець.

(*П. Кулішу*).

В автографі М. має поезія цянумерацію „12“. В лівому ріжку стоїть: „Чернець“, вгорі *„П. Кулишу“*. В автогр. Б просто „Чернець“. Крім того, маємо варіанти в копії Жемчужникова (З. Н. Т. т. 33).

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, кн. І. Передруковано звідси в „Вечерницях“, 1863, ч. 3.

Одміни:

251, 7—і ніколи,—в коп. Ж.: *вже ніколи*.

— 13: Серцю жалю,—у обох автографах і коп. Ж.: *жалю серцю* (перестановка в „Основі“).

— 12 зн.: і едвабом, — в М. і Б.: *Эдвабном*, в коп. Ж.: *шовками*.

— 8 зн.: відром—цебром (так в „Основі“)—в обох рукоп. і в Ж: цебром відром.

252, 2: мовчки виглядає (так в „Основі“), — в М. стоїть: *певне*, в Б.: *мовчки*, але збоку червон. олівцем Ш. згодом написав: *голе*.

— 7: в червоних штанях оксамитних, — в М. було зразу: *„в червонім ритім аксамиті*.

— 16: як би таки, молодиці,—в обох автографах, та й в „Основі“, зовсім правильно: як би *таки молодиці* (dativ), — тим часом в виданню Ю. Романчука „молодиці“ — vocativ [з обох боків по (,)].

— 15 зн.—„Дам лиха“—нов. розмір.

— 15—14,—в обох рукописах так:

Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,—

а далі в Б.: *Останеться* (а не „*достанеться*“) *й передам*. В М. цього рядка немає.

— 12 зн.: А вже ж тиї—в коп. Ж.: *А вони ж тії*.

— 11: лиха, муки,—в обох автогр. і Ж.: *лиха й муки*.

— 8: *Достанеться й передам*,—в обох автографах: *останеться* (це не помилка, а сістематично в обох автографах).

— 7: До Межигорського Спаса,—в М. додано опісля олівцем „*Аж до*"; так воно і в *Б.* „*Аж*" есть і в „Вечерницях", і та у Львів. К. 1867.

— 6: потанцював, — так в обох рукописах, а в „Основі": *протанцював*; в „Вечерницях" як в „Основі".

— 2: крикнув,—в Ж.: *старий крикнув.*

253, 2: свята брама одчинилась, — так в обох автографах, а в Ж.: *святу браму одчинили.*

— 4: і знов брама зачинилась,—в Ж.: *і знов браму зачинили* (так і в М.).

— 5,—в коп. Ж. немає; в М.: *на вік зачинили.*

— 6: козакові,—в М. і Ж: *для козака.*

— 9: Палій Запорожець,—в Ж.: *Борозенський*; в М. було зразу: *Борозненський*, але поправл. на „Запорожець".

— 13: по келії,—в Ж.: *Семен Палій.*

— 14: Старий Чернець,—в М.: *Семен Палій*, в Ж.: *По келії.*

— 15: у Вишгород,—в Ж.: *Семен Палій.*

— 15 зн.: Дзвонковую,—в М. примітка Шевченка: *Дзвонковая криниця прозываецч недалекъ одъ манастыря.*

— 14—13: Як то тяжко,—в М.: *Як то було*
Було. *Тяжко.*

— 7: письмо святе (так в „Основі"),—в обох автографах: *святе письмо.*

— 2: І в келії,—в М.: *У келії.*

254, 1: *А сивий*,—в М.: *І сивий.*

— 2: зазирає,—в обох автографах так, а в „Основі": *заглядає*; так і в „Вечерницях".

— 3: музики,—так в „Основі", а в обох автогр.: музика.

— 11: читай, читай,—в М. зразу було: *і все читай*, але поправлено.

— 16: свою Борзну, — так в „Основі", — в обох автогр.: *Борзну свою.*

— 17: ти сам,—в М.: *і сам.*

— 13 зн.: І старець тяжко заридав,—в М.: *застогнав*, а в Ж.: *Чернець заплакав, застогнав.*

— 9 зн.: для чого ж на світ родився,—в обох автогр.: *для чого,... вродився.*

— після рядка 8 („Свою Україну любив") в *М.*—ряд крапок.

— 5 зн.: взяв патерицю,—в Ж.: *і чотки взяв.*

— 4: перехрестився, чотки взяв,—в Ж.: *І патерицю, і молитись.*

— 3: І за Україну молитись,—в Ж.: *За ту* Україну молитись, в М.: *молитися.*

— 2 зн.: Палій чернець,—в Ж.: *Старий* чернець; в М. зразу було: *Семен Палій*, але поправлено на: *Чернець Палій.* В автогр. Б. теж: *Старий Чернець* (як і в Ж.).

Що до дати в „Кобзарях“ „Орская крѣпость, 1848“—то можна думати, що це просто дата, коли вірш цей був посланий Кулішеві,—написаний же він безперечно ще р. 1847. Та на це маємо ще один доказ. В Кухаренковому манускрипті (З. Н. Т. т. 33, Варіянти, стр. 4) разом з „Москал. Криницею“ та віршом „Вечір“ знайшовся і „Чернець“, і дата там р. *1847*, і обстоювання О. Конїського за р. 1848—безпідставне. Чи дійсно ж Ш. написав Я. Кухаренкові „Чернеця“ з памяти,—не скажу запевне, але дуже незначні одміни від тексту М. і копії Ж. (це й есть автограф Кухаренка) показують, що навряд чи воно так: сумнівно дуже, щоб Ш. так добре памятав цілих 10 літ „Чернеця“, щоб міг подати його так близько до початкової редакції. А дже ж ми знаємо, що Ш. де-які свої поезії згодом так позабував, що й пригадати вже не міг, чи то його вірш, чи ні,—напр. так було з „Пусткою“ (М. Щепкину). Але де в нього взявся старий оригінал в Новопетровському—цього не берусь сказати.

Що до тексту в „Основі“, то як бачимо, Куліш позволяв собі де-що поправляти, найбільш переставляючи слова, а часом то й заміняючи слова иншими підхожими.

Згадаю ще, що в автогр. М. (на стр. 116 і 117) есть ще дальший текст „Чернеця“ (в вид. Романч. в примітках, на стр. 683,—узято його з Пражськ. „Кобзаря“), але Ш. тоді ж таки, як написав, закреслив його, і через те власне його немає от і в автографі Я Кухаренка (копія Ж.), а також і в Кожанчик. „Кобзарі“.

Подаю цей кінець по автографу:

Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота...
На світі все бач суета!
Молися ж, бий собі поклони...

Молився чернець за Україну:
Зробив і хрест, і домовину,

Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата заревла
Із Глухова по Україні.

Почув Чернець, не дохрестився,
Тілько на небо подивився
Та щось промовив, застогнав
І душу Богові послав,
А сам з труною одружився.

Стогнали дзвони, завивали.
Кіяне гори укривали:
Ченця Семена Палія
Ченці, мов Гетмана, ховали.
І нині, братія моя,
Стоять твердині на Україні—
Все Паліївськії на Хвастовщині;
В ярах, болотах лежать гармати:
На що? та й нікому їх доставати.
Захрясли жидом хвастівські гори,
Хвастяне погані на ксёндзя орють;
Инколи, инколи ченця згадають,
А де похований? в якому краю?—
Вони не знають, може й не чули!
Кіяне бачили, та й ті забули.

Отак-то сталося, батьку козачий!
Все занехаяли діти ледачі:
І свою волю, і твою славу.
Москалі рознесли вали в Полтаві (в Праж. К. неправильно: *у* Полтаві),
Розруйнували і Січ, і Спаса,
А над тобою глину товкмасять.

72. Один у другого питаєм.

Вперше видруковано в „Народномъ Чтеніи“, 1859, кн. 6, стр. 133. В автогр. М. за № 13. Єсть і в автографі *Б*.

Одміни.

21, 4: на що живем?—в М.: *чого* живем.

— 12: на тебе понесли,—в М.: *навели*.

73. Самому чудно.

В автогр. *М.* — за нумером 14. Єсть і в автогр. *Б.*

Одміни:

21, 15 зн.: і долю проклинать. В *М.* Шевченко так написав:

Що ж діять? і що почать?
Людей і долю проклинать!

(в формі запитання), а в *Б.* переіначив:

„Людей і долю про*клинать*
Не варт, ей Богу....

Так прийнято і по „Кобзарях“.

— 21, 18: на чужині, на самоті, — в автогр. *Б.* ясно стоїть таке:

Як же жити
На чужині на самоті?

В М. після „на чужині“—(,).

— 10 зн.: то гриз по троху б,—в М.: *помалу б.*

— 5: за Ура̀лом, — в М. зразу було одно *У.*, — решту літер дописано згодом.

74. Ой стрічечку до стрічечки.

В автогр. *М.*—за нумером *15*. Єсть і в автогр. *Б.*

Одміни:

89, 8 зн.: ой стрічеч*ка* до стрічечки,—в автогр. *М.* Шевченко олівцем поправив: ой стріч*ечку*... Здається, що всі поправки чорним олівцем роблено тоді, як вірші з М. переписувалися в Б.,—може перед тим, як давати їх списувати для подачи в цензуру (оттоді то і деякі поезії в *М.* Ш. позакреслював олівцем).

— 7 зн.: три нічечки,—і в *М.* і в *Б.*: три піченьки. Справді, ні в Кожанч., ні у Льв. 1867, ні навіть в Пражському К. нéмає: нічечки, а скрізь: *ніченьки*.

— 4 зн.: ой плахотка—черв*ч*аточка,—в М.: *черчаточка*, а в Б.: *червчаточка*; так і мусить бути.

75. Хустина.

(*Чи то на те Божа воля*).

В автографі М.—за нумером *16*. Єсть і в автогр. *Б.* Крім того варіанти де-які маємо і в копії Жемчужникова.

Вперше видруковано р. 1860 в „Хаті“ Куліша.

Зауважу, що в автогр. *М.* чимало перекресленого (в середині),—тоді як цей вірш складався,—очевидно, він вписувався ще не готовий. В автографі *Б.* текст перероблено так, що ніде не згадується про Катерину і Івана, як це в автогр. М., а скрізь *сирота й сірома*.

Одміни.

Перш за все в М. і в Ж. початок не такий, як в *Б.* і по „Кобзарях“, а починається так:

Була собі Катерина,
Безталанна сиротина.

Рядок 3-й так, як і в Б., а далі:

173, 18 зн.: З сиротою покохалась,—в М.: *Та з Іваном* покохалась, а в Ж.: *закохалась*.

— 17: неборак, як голуб,—в М.: *А Іван*.

— 16: з Катериною,—в М. *з безталанною*.

— 14: Сидять собі у вдівоньки—в М.: вечеряють (зразу було: *у дівоньки*).

— 13: Сидять собі,—в М.: *вечеряють*.

— 12: Пречистої—в М.: підкреслено.

— 11: Діждалися,—в М.: *дожидають*....

— 10: З Чигирину,—в М.: *А з Чигрúна*.

— 8: заревли,—в М.: *загули*.

— 6: мечі, шаблі,—в М.: *мечі—шаблі*.

— 5: та збірались,—в М.: *та їхали*.

Далі, рядків 4—3 в М. немає... В М. далі чималий уривок закреслено (перш за все рядок „Катерина зажурилась“, а потім „накупили на три копи“ і т. д.),—цей закреслений уривок есть також і в копії Ж., куди, знати, переписувалось усе з писання Ш., що тільки можна було прочитати.

Уривок цей такий (подаю по автографу, визначаючи одміни з Ж.):

Накупила на три копи (в Ж.: *Накупила Катерина*
Червоного шовку, *На три копи шовку*)

А за того за таляра
Золотую голку,
Та й вишила Іванові
Шовками хустину,
Щоб згадував на чужині
Свою Катерину.
Ой у неділеньку рано—пораненьку, (в Ж.: *Ой у неділю*)..
Ще й сонечко не вставало—
В далеку дорогу, войну і тревогу,
Мати сина випровожала.
Випровожала Йвана Катерина (в Ж.: *Івана*)
Із чужої темної хати (закреслено: три поля, три милі) (в Ж.: *хатини*),
Несла його збрую, шаблю золотую
І цвяховані лати...

Досі закреслено; далі є ще 4 рядки, яких в М. не закреслено, але в Б. їх немає:

Зажурилась Катерина,
Безталанна чорнобрива (В Ж.: зажурилась чорнобрива).
Іван коника сідлає,
Собі зброю добірає.

173, 2 зн.: та ранесенько,—в М.: *рано—ранесенько.*

— 1: вийгравали,—в *М.* і в *Б.*: вигравали (це в „Основі“: *вий*гравали).

174, 1: в поход у дорогу,—в М.: *в далеку* дорогу.

— 3: випровожала,—в М.: випроважає.

— 6: А сірому сиротина,—в М. і Ж.: а Івана Катерина.

— 8: до зірниці із криниці,—в М.: до зірниці з криниці.

— 14: *щоб* згадував,—в М.: *що*...

— 18 зн.: тільки й слави,—ні в *М.*, ні в *Б.* немає *й* (це в „Основі“ додано).

— 11 зн.: виглядати,—в Б. зразу було: *виглядала.*

— 9 зн.: а на тре́те линуть,—після „на тре́те“(.....)

— 8: преславниї,—в М.: *наші славні.*

— 6 зн.: іде й друге,—в М. немає *й.*

— 4: безталанна,—в *М.* і *Ж.*: *Катерина.*

— 2: мальовану,—в М. і Ж.: *дубовую.*

— 1: китайкою криту,—в М.: *вкриту*; в Б.: *криту*, хоча останній рядок знову і в Б.: Хустиною *вкрите.*

175, 13: а на збруі козацькая,—в М. і Ж.: А на *збруї, на козацькій*, а в Б.: а на зброї... *козацькая*.

— 17: а на йому сіделечко,—в М. зразу було: *сіделечко цвяховане*.

В Б. під віршом стоїть дата „Нижній Новгородъ 1858, марта 8-го“ (це дата переписання).

76. А. Козачковскьому.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, X. В автогр. М. починається цим віршом 9-ий маленький зошит (стр. 127); нумер вірша—18; під нумером чорним олівцем дописано: *„А. Козачковскому“*. В автогр. Б. заголовок уже: *А. О. Козачковскому*. Єсть де-які дрібні одміни і в копії Жемчужникова.

Одміни.

23, 13: візерунками,—у Ш.: *вєзерунками*.

— 16: *Три царіє со дари*,—в М.: *з дарами*.

— 15 зн.: виспівую було та плачу, — в М.: виспівую *собі* (дописано чорним олівцем).

— 7: У школі сивіть почало,—і в М. і в Б.: *довелось*.... Це „почало“... зьявилось вперше в „Основі“. Чи єсть якісь підстави, що це Шевченкова поправка,—не відаю.

— 3 зн.: мабуть Господь мене карає,—в М.: *мабуть*, але в Б.: *отак*...

— 2—1: Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле—козаче,—в М.:

. . . . *Щирий друже,*
Та росказуй дітям.

24, 1: конаю,—в М. і Б.: *канаю*.

— 2: як нужу я,—в М. було: як я нужу, але олівцем поправлено на „як нужуся“. В Б.: *як я нужу*,—перестановка вже в Кожанч. „Кобзарі“.

24, 3—4—в М. немає.

24—після рядка 9 („нехай собі у куточку“) в М. і Ж. вставка:

І майскії ночі,
І, як небо, голубії (в Ж.: *і те небо голубєє*)
Ті очі дівочі (в Ж.: *та очі*...)
На лад давній вихваляє,
Не лає нікого
І не любить— опріч грошей
Та себе самого.

А Україну?.. Крий Боже!
Нехай собі плаче, — (за цим в коп. Ж. іде: *тихесенько, щоб Бог не чув*,—
. . . . . себ то так, як в *Б.* і в вид. Романчука в рядку *10*).

В М. далі такий варіант:

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле козаче,
Як канаю я в неволі,
Як нужу я світом (було: *як я нужу*, але поправлено олівцем)
Та росказуй тихесенько
Нерозумним дітям.

— 10—15—в М. немає,—там отсей варіант з 6 рядків, що зараз подав я.

— 16 зн.: талами,—в М. з наголосом: *талáми*, і це слово підкреслено,—так само як далі ще раз.

— 13 зн.: стрепенеться,—в М.: усміхнеться.

— 11: усміхнеться—в М.: стрепенеться.

— 10—7—в М. немає.

25, 7: піски, тали'—в М. на *талú*—наголос.

— 9: після „говорила“ в обох автографах (.....)

— після рядка 10—в *М.* рядок крапок.

— 13: таки її,—в М.: її *таки*.

— 17 зн.: моя Вкраїно, — і в *М.*, і в *Б.*: *Країно* (так і в „Основі“, в Кожанч. і в Пражск. „Кобзарях“).

— 16 зн.: *чи то я вирвусь*,—так пішло з „Основи“ („Чи я то“...), а в автографах:—в М.: *коли я вирвуся*, в Б.: *коли я вирвусь*.

— 15—в М. і Б. це два рядки. Рядки 13 і 12—в автографах не розділені.

— 12: Айда в казарми, — в М.: *Гайда в кошари* (*кошари* підкреслено); в Ж.: *гайда в кошару*; в Б.: *айда* (обидва рази).

— 7: святкую,—в М.: *минає*.

— 6: неділеньку святую,—в М.: неділенька *святая*.

— 5: А понеділок? Друже-брате!—в М.: *Ох, друже*-брате.

— 4: приходить ніч в смердячу хату,—так пішло з „Основи“, а в автографах так—в М.: *Ще прийде ніч в смердячі хати*, а в Б.: *Ще прийде ніч в смердячу хату*.

— 3: осядуть думи, — і в *М.*, і в *Б.*: *Ще прийдуть думи*. Звідкіля в „Основі“ такі одміни?

26, 2: і спинять ніч: часи літами (так в „Основі"),—але тут не може бути (:),—в автогр. Б. після *ніч* стоїть (.), бо инакше виходить, що наслідком того, що думи спинять ніч—потечуть часи літами та віками.

26, 3: віками,—в М.: у вічне море.

— 4: І я кровавими сльозами,—в М.: *і тяжко-тяжкими.*

— Після рядка 5 в М. і в Ж. чимала вставка. В автогр. М. її закреслено олівцем, але ніяким чином не тоді, як писалося:

Не малодушіє в неволі
Вночі сльози точить,
А гріхи мої великі
Вилитися хочуть.
Не виллються, не покинуть
Душу катувати....
Страшно мені друже-брате
Смерті сподіватись!

— 13: В степу, небога, заблудила, — так вперше зьявилося в „Основі", а в автографах воно инакше, а власне—в М.: *та у кошари заблудила* (кошари—підкреслено), а в Б.: *та до Миколи заблудила.*

— 14: та й упиватись зареклась, -- в М.: *І вдруге пити* зареклась.

— 10 зн.: на позорище,—в М.: на *посмішище.*

— 9 зн.: муштрувати,—в М.: *научати.*

— 7: щоб знав, що дурня,—в М. було зразу: *І те, що...*, але олівцем поправлено.

26, 6 зн.:—перед цим рядком в *М.* (в Ж.: немає) есть така вставка:

Так день і тиждень так минає,
І може, друже мій, отак
Минуть остатнії літа!..
Як перед Богом сповідаюсь:
За правду (було *по правді*, але олівцем поправлено) на світі караюсь
І не клену долі,
Тілько Господа благаю:
„Не дай, боже, в чужім краю
Згинути в неволі!"

Уривок цей, як і „Не малодушіє в неволі" (обидва закреслені Шевченком) опущено в автогр. Б.; уривки ці дуже важні, бо малюють

нам психичний стан поета в той час, і коли Шев., переписуючи поезії р. 1858, повикидав їх чомусь, то це не значить, що ми не повинні їх мати в „Кобзарі“—тим більш, що і формою вони не з гірші од, решти цього вірша.

26, 6 зн.: минають літа,—в М.: *минули*.

— 4 зн.:—після слів „знову за своє“ в М. зразу було написано, але закреслено чорнилом:

Та нічогісінько не вдіє,
А тілько жалю завдає, —

це, власне, повторяється й далі, тілько трохи иначе.

— 2 зн. після „завдає“, — не (:), а [.], як це і в автограф. *Б.* та *М.*

— 1 зн.: А може ще добро побачу,— *в М.*: *Добро кріз сон хіба побачу.*

27, 1: А може лихо переплачу,—в М. *Та може;* так і в *Б.*, тілько при кінці знак *?*

— 27, 5: розмовляти,—в Ж.: сповідати,—і далі і в *М.*, і в Ж. така вставка:

Свої гріхи, і як мені
Доводилось на чужині
В неволі в катарзі каратись.
А все за того пятака [в Ж.: *і не* за того),
Що вкрав маленьким у дяка
Та за вірші оті прокляті [в Ж.: *а за вірші оці прокляті*).

А далі — як у рядку 8: Чи се коли сподіється [в М.: чи *те* коли].

27, 15: Так тая Украйна,—і в М., і Б.: *так ти і Украйна,*— переміна пішла з „Основи“.

— 17: І ти, друже-брате,—в М. і Б., і в Ж.: *і надія, брате,*— одміна починається з Кожанч. „Кобзаря.“

77. Москалева криниця.

(*Я. Кухаренку*).

Стоїть в автогр. М. за нумером 19; під ним олівцем: *Я, Кухаренку;* в лівому ріжку, косо: *Москалева криниця*, згодом закреслене так злегка, що чорнило і рудий олівець стерлися, а заголовок про те ясно знати. Це не та *Москалева криниця*, яку

Ш. написав р. 1857 і послав *Я. Кухаренкові,* а драматичний ескіз на ту саму тему. Ні в якім разі не можна вважати її варіантом тої пізнішої поеми — це осібний зовсім твір, і дивно, що його ігнорують по всіх виданнях „Кобзаря“ [есть в одному лишень Пражськ. Кобзареві, т. I].

В середині Ш. закреслив більш як сторінку, од слів „Спочинем трохи, поговорим“ аж до „Одружились небожата“.

Маючи на увазі, що поема ця мало відома, і в виданню д. Романчука її теж немає, то збіраючи до-купи увесь текстуальний матеріал, потрібний для повного і критичного видання „Кобзаря“, подаю її з автографа (автографа М., бо а в Б. її немає), додержуючи правопису оригіналу.

В автографі М. песа ця, як і пізніща „Москалева криниця“, має посвяту: *Я. Кухаренку.*

Невартъ ей богу жить на свити!..
—То йды топись!—а жинка! диты?—
Отожто бачышъ не бриши!—
А сядь лышень та напиши
Оцю бувальщену... то може
Инако скажете небоже.

Пиши о такъ було
Село
Та шобъ не лизты на чужину
Пишы у насъ на Украини.
А в тимъ сели вдова жила,
А у вдовы дочка була
И сынъ семилитокъ.
Добро, мавше дитокъ
У роскоши,—хвалышъ бога...
А вдови убогій,
Мабуть не до його
Бо залилы за шкуру сала,
Трохи не пропала,
Думала въ черныци,
Або йты топиця.
Такъ жаль маленькихъ дитокъ
стало.
Звичайне маты, що й казать!
Та може снывся такий зять
Бо вже Катруся пидростала
Чи вжежъ[1]) ій викъ продивувать:
Зносыти бривоньки ни за що?..
Ни, дивонька вона не та! [2])
Такижъ у тимъ сели, трудящій!
(Бо всюды сыроты ледащо.)
У наймахъ вырисъ сирота,
Ныначе батькова дытына!
То сякъ, то такъ
Придбавъ сирома грошинятъ,
Одежу справивъ, жупаныну,
Та ни видсиль и нивидтиль
На ту сыритьску копійчину,
Купивъ садочокъ и хатыну,
Подякувавъ за хлибъ за силь
И за науку добримъ людямъ,
Та до вдовивны на впростець
Шелесть за рушныками!
Не торгувалысь зъ старостами
(Якъ те бувае межъ панами)
Не торгувавсь и панотець
Усимъ надыво та на чудо!

---

[1]) В Праж. К. немає *ж.* Хоч пєсу цю видруковано з автографу *М.*, про те в Праж. К. зроблено кілька помилок.

[2]) Зразу було „Ни вона дивонька не та“.

За три копы звинчавъ у будень...
Просохлы очи у вдовы.
Отакъ то друже мій живы
То й весело на свити буде.
И буде вартъ на свити жить
Якъ матемишъ кого любить.
Хоть кажуть отще що небоже,
Себе люби то й богъ поможе.
А доведеця умирать?
Здыхать надъ гришми? ни небоже!
Любовъ Господня благодать!
Люби жъ мій друже, жинку, дитокъ;
Дилы зъ убогимъ заробитокъ
То легше буде й зароблять [1]).—
1. Спочинемъ трохи поговоримъ [2]).
Шо ярина́ ще не зійшла?
2. Та де та ярина́ взялась.
У мене ще на жито орють.
Отымъ то й ба, шо живете
Видколы дядьку, а нечулы
А може й чулы та забулы,
Журналъ дрюкують...
1... Те! те! те!
2. Та що вы думаете, польскій,
Або хазяинъ той московскій?
Нета ловись! журналъ *реву*
Чите *ламодъ*, купивъ для паши
вторикъ въ Ромни...
1. Нышкомъ Такъ отъ якъ наши!
Нечувъ, якъ на свити живу...
2. У самому тому журнали
Моя пашета начитала,
Як нимци сіялы траву:
А потимъ вижалы серпами!...
И все напысано стихами
Та нетакими якъ у насъ...
1. Як-бы ты брате свыни пасъ...
За слово выбачай.—
2. *Мовъ не чуе*—Гей хлопче!
Хдить посвистує а потимъ спивае.
Хлопче молодче
З карими очима
На що тоби жинка
Камень за плечима.
1. Тагоди вже тоби спивать.
2. Що може хочите кончать
А я признаця думавъ тее...“
1. А я такъ думаю инее,
Шо выпьемо та поснемо,
А тамъ и ладу́ не́дамо;
Сидай лышъ та пиши небоже
Та кончемо, якъ богъ поможе

—

Одружилысь небожата
Дивувалысь люде
Якъ то воны ти сиро́ты
Жить на свити будуть? [3])
Минае рикъ, минувъ другій,
Знову дивувалысь,
Де в тихъ сыритъ безталанныхъ
Добро тее бралось?
И евъ комори на двори
На току й на ни́ви,
И диточки якъ квиточки
Й сами́ чорнобрыви
У жупанахъ похожають

---

[1]) Зразу було „*и* легше буде зароблять“.

[2]) Звідьи й до слів „одружились небожата“ — в автографі текст закреслено олівцем.

[3]) Олівцем поправлено „На свити жить будуть“.

Старцивъ заклыкають
На обиды, а багати
То й такъ не минають.
Неминалы себелюбы,
Та все жалкувалы,
Шо сироты такимъ добромъ
Старцивъ годувалы!
Колы гніе то спродалыбъ,
Аджежъ у ихъ диты!..
Ось слухайже що то роблять
Заздрощи на свити,
И ненатля голодная.
Ходилы, ходыли
Поки въ ночи жалкуючи
Хату запалилы! [1])

Нехай бы вже булы не певни
Яки вельможи просвищенни:
Тои нежаль булобъ; чи такъ?
А то сирісинькій сирякъ
Отакъ лютуе.—Тяжко брате
Людей на стариств розпизнаты.
Аще гирше зъ за́ мо(ло)ду
Гадыну кохаты.
Очаруе зміиными
Карими очима...
А пекъ тоби, забувъ дурню
Шо смерть за плечима.

—

До стебла́ все погорило,
И диты згорилы,
А сусиды, и багати
И вбоги радилы
Багатіи бачъ радилы.
Шо багаче сталы,
А вбогіи тому ради
Шо з ными зривнялысь!
Посходылись жалкуваты,
Жалю завдаваты.
„Шкода, шкода, якбы знатьтя
Копійчинубъ дбаты,
Та все бъ таки воно не такъ ...[2])
А що пакъ максыме!
(Бо його максымомъ звалы)
Попродай скотыну,
Та ходи до мене внайми,
Шо буде те й буде.
Будемъ зновъ чумакуваты
Поки выйдемъ въ люде
А тамъ знову...„ подякувавъ
Максымъ за пораду.
Побачу ще якъ тамъ буде;
Колы не дамъ ладу [3])
То тойди вже певне треба
Иты внайми знову....
Це то моя Катерина
Моя черноброва!...
Вона мене все радила
И теперъ порадыть!..
Та останняя ся рада
Навики завадить.
Волы твои и коровы
Разомъ поздихалы,
А катруся зъ москалями
Десь по́мандрувала!

—

Теперъ отакъ пиши небоже.
Максымъ подумавъ, пожурився;
А потимъ богу помолывся;
Промовивъ двичи.. Боже! Боже! —
Та й билшъ ничого.
Одъ царыци
Прыйшовъ указъ лобы голыть,
„Не давъ вдовыци утопиця,

---

[1]) Зразу було „сиритъ пидпалилы".
[2]) Поправлено олівцем: „То все-бъ таки не такъ воно" В Праж. К.: „воно не так".
[3]) Поправлено олівцем „Колы не дамъ рады".

Не дамже й с торбою ходыть.“
Сказавъ максымъ, и грунтъ
покинувъ.
Бо вдовиного бачишъ сына
Въ прійомъ громада повезла.
Таки то темніи дила,
Творяця нышкомъ на симъ
свити!
А васъ письменныхъ треба-бъ
биты,
Шобъ не кричалы ахъ! аллахъ!
Невартъ, невартъ! на свити житы!
О чомъ пакъ темни? не кричать“.
2 Хибажъ живуть воны? и знають,
Якъ вы сказалы благодать
1 Любовь що? що? недочуваю...
2 Воны кажу вамъ прозябають.
Або по вашому ростуть
Якъ та капуста на горо́ди
1 Отакъ повашому! ну годижъ
Нехай соби и неживуть...
А все скажу таки як хочешъ
А вы имъ жить не даете,
Бо вы для себе живете,
Заплющивше письменни очи.
2 Отже якъ будемъ такъ писать,
Томы й довечера не кончимъ.
Ну де той безталанный зять?

—

Вернувсь вдови́ченко додому,
А зять пишовъ у москали.
Не жаль було його никому,
Та ще й сміялысь у сели!
Отже далеби незнаю
Чивона верталась
Катерина до матери,
Чи та́къ и пропала?
Була чутка що стрижену
Въ Умани водили
По улыцяхъ—украла щось...
Потимъ утопилась.
Та все то те,—знаешъ люде
Втоплять и задушать!
А може то така правда
Якъ на верби груши.
Знаю тилько шо про неи
И писню проклалы.
Я чувъ тойди на досвиткахъ
Дивчата спивалы.
Шелесь, шелесь подубыни
Шапки хлопци погубилы
Тилько наймитъ незгубывъ
Удовивну полюбивъ...
Соромитна нехай ій лыхо!
Миналы лита тихо, тихо,
Отакъ пиши, и за грихи
Каралысь господомъ ляхи,
И пу́гавъ пу́гачъ надъ Ураломъ.
Піиты въ одахъ выхвалялы
Войну й царыцю.—тилько мы
Сыдилы нышкомъ, слава богу.
Писля великои зимы,
Вернувся и максимъ безногій
Въ походи каже загубывъ.
Та срибный хрестыкъ заробивъ!
Чого винъ придибавъ? нема въ
його хаты
Ни сестры, ни брата, никого нема
Чогожъ винъ приплентавъ[1])? а
хто ёго зна!
Чи чувъ ты шо кажуть легше
умираты,
Хоть на пожарини въ сво[і]й сто-
рони
Нижъ въ чужій въ палатахъ.
чи чувъ ты? ба́ни,
Эй дядечку швидче будемо пи-
саты;
Бо хочеця спаты и вамъ и мени.

—

[1]) В Праж. К.: приплен*тавсь*.

Зажурився москаль калика
Де йому подитись!
Вдовиченко въ пикинерахъ
Вдова на тимъ свити!
До когожъ винъ прихилыця?
Де перезимуе?
Уже осинь, незабаромъ
Зима залютуе.
Нема й[о]му въ свити доли,
Полынула въ поле [1])....
Попросився зимуваты
До дяка у школу.
Бо таки й письма спасыби
Москали навчилы,
И въ коси бувъ, бо й москали
Тойди бачъ носилы
Сыви косы зъ кучирями
Уси до одного,
И борошномъ посыпалы
Богъ ихъ зна для чого?
Масымъ таки якъ письменный
Було помагае
И на клираси дякови
И псалтырь читае
Надъ покойными, й хавтуры
Зъ школярамы нóсыть,
А въ пилыпивку сирома
Христа рады просыть!
Ничого знай свое пиши,
Та передъ лю́дьми не брыши.
Хочбы тоби лихе слово
Почувъ хто одъ його.
И таланъ, и безталання
Все каже одъ бога.
А ни охне ни заплаче
Ныначе дитына,
И собаки некусалы
Старого [2]) Максыма.
А въ недильлю або въ свято
Мовъ причыпуриця,
Шкандыбае [3]) на вдовину
Пустку подывиця.
Сяде соби у садочку — ...
И вдову згадае [4])
И за ii гришну душу
Псалтырь прочитае.
Катерину о здравiи
Тыхенько помяне!
Утрѐ слѣзы—все одъ бога—
Й веселенькiй стане.
А въ петривку, и спасивку
Неспочине въ школи,
Бере заступъ и лопату
Шкандибае [5]) въ поле.
И край шляху придолыни —
Отже невгадаешъ?
Що калика выробляе? —
Криныцю копае!
Та й викопавъ на те лито
Криныцю святыли
На самого маковiя,
И дубъ посадилы
На прикмету произжачимъ;
А на друге лито,
Москаля вже неживого
Найшлы въ бальни диты,
Коло самои криныци —
Выйшовъ подивиця
Останнiй разъ сиромаха
На свою криныцю.
Громадою при долыни
Його поховалы,

---

[1]) В Праж. К.: в полi...
[2]) Поправлено олiвцем: „москаля".
[3]) Зразу було: „Пошкандиба".
[4]) Зразу було: „Колышнѣ згадае", але закреслено.
[5]) Зразу було: „И рушае въ поле".

И долыну и криницю
Напамять назвали
Москалевою, на спаса,
Або маковія
И доси тамъ воду святять
И дубъ зеленіе.
Хто йде иде не минають
Зеленого дуба,
Въ холодочку посидають
Та тихо та любо
Пьючи воду погожую
Згадують [1]) максима...
Отакъ жывить недоуки
То й жить не остыне.

78. То так і я тепер пишу.

В автогр. *М.* кінчається цим віршом рік 1847. Нумера немає ніякого. А як вірш стоїть усього лишень на 3 сторінці 10-го невеличкого зшитка (останнього з р. 1847), то за цим віршом остається ще 13 сторін не записаних. В автографі *Б.* вірша цього немає.

Проти видання Романчука одмін немає ніяких. Зауважу лишень, що в рядку 14 знизу (стр. 22), зам. *побачу*—в М. було зразу: *набачу*.

На цьому й кінчається рік 1847. Хоч він і обнімає усього 32 поезії, але з них до заслання, як на мою думку, написано 14, а решта вже на засланні. Знаючи ті умови, в яких Ш. опинився в Орській кріпості можна дивуватися навіть і такій продуктивності. —

Год 1848 був значно продуктивніщий: цього року чимало було написано і більших речей, а ще більше дрібних,—всього ж більш 60. Це поясняється тим, що в місяці маї Шевченко вирушив з Орського в експедіцію Бутакова, щоб змалювати береги Аральського моря. Очевидно, маючи волю писати і малювати, Шевченко найбільш скористувався цією волею за всі 10 літ заслання: меньш як за пів року на Аралї він написав коло півсотні поезій. Почнемо перегляд поезій під ряд—в тому порядку, як вони були написані.

79.

Друга книжечка невільницької поезії починається віршом без №, немов заспівом: „А нумо знову віршовать“... Вписаний він в зниточок, який зразу, як знати, мав нумер 1 (як перший з р. 1848), але згодом Шев., коли складав до купи усі зшиточки, поставив „11“ (рік 1847 скінчився на 10-му).

---

1) В Праж. К.: Згадають.

Вірш цей в автографі зразу був на одному боці написаний (на стр. 161,—2-й у зошиткові,—бо перша картка—обкладка), але потім другу половину його закреслено олівцем, і на задній стороні обкладки (на стр. 160) додано олівцем додаток на всю цю сторінку. В автографі *Б.* цей вірш переписано знов із змінами проти тексту, поправленого вже в автографі *М.*

Одміни:

33, 10—7: Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували,
Долю за те, щоб не спала,—в М. иначе:
Долю за те, *що не спала*
Та нас доглядала,
Людей за те, що вітали
Та нас поважали,—

а дальших 6 рядків (до краю сторінки) в *М.* немає (тільки в Б.), а за те в М. було одразу таке написано:

Як же його і не клясти!
І поезії не буде,
І не буде солі,
Як то кажуть. А без неї
І борщ, мов помиї,
А вірші ... вірші.... та цур їм!

Цей уривок в М. закреслено олівцем, а замість нього зроблено велику вставку олівцем же:

А то й поезія завяне,
Як кривди не стане.
Заходімося ж ми знову
Святеє поганить!
Ні не долáду, ні до складу,
І кому завадить
Моя кривда лукавая?
Нікому. А зрадить—
Самому зрадить на чужині.
І на далекій Україні
Старому віри не поймуть,
Старого дурнем назовуть:
„Нехай стара собака гине,
Коли не вміє шанувать

Людей та Бога пресвятого,
Не вміє правдоньки сказать,
То й цур йому! Нехай блукає,
Дурний свій розум проклинає,
На старість учиться брехать;
А ми не будемо читать
Його скаженої брехні!“....
Правда ваша, люде!
Брехнею бач, вийдеш всюди,
А не вийдеш в люди.
Так цур же їй! Нехай собі,
Кого знає, шиє
Брехня в дурні, а я собі,—

а далі знову пять рядків так, як було написано одразу:

Поки море виє
Та гризе високий берег,—
Чи не вдам я знову
Про що-небудь тихенького
Та благого слова.

Вважаю за потрібне зазначити де-які помилки в Пражському „Кобзарі“, де тілько й подано цю початкову редакцію з автографа *М.* В автогр.: *заходімося*, а не *заходимося ж.*

В автографі: *Самому зрадить на чужині.*
І на далекій... , — а в Пражськ.: „Самому *зрадить*. На чужині“...

В автографі *Б.* нічого цього немає,—там зовсім инша редакція,—краще сказати, мало не заново написаний вірш,—такий як по всіх вид. „Кобзаря“, між иншим і вид. Романчука.

80. У Бога за дверми лежала сокира.

В автогр. М. стоїть за номером 2. В автогр. *Б.* не переписано.
Особливості:
183, 10—9 зн.,—в автогр. взято в ( ).
— 4-зн.: по дрóва (в автогр. з наголосом).
184, 9: до *Тингиза, до Аралу*,—в автогр. підкреслено обидва слова олівцем і до *Аралу* внизу додано олівцем примітку: *Аральское море.*
— 17: І мерк за димом божий світ,—було: *сонця* світ,—а потім поправлено олівцем. Крім того в автогр.: *мер*, а не *мерк.*

— 15 зн.: неначе ляля в льолі білій,—зразу було: *неначе хлопчик*: поправлено олівцем.

— 5 зн.: червона глина та *тичина*,—ця помилка і в „Кобз." Кожанч., і в Пражському, і скрізь по „Кобзарях", — тим часом в автографі ясно: червона глина та *печина*", тоб-то перепалена глина, немов шматки цегли, з того місця, де була чірінь печи.

185, 2: верблю*ді*,—в автогр.: верблюді.

— 7: Кара бутак,—в автогр. підкреслено олівцем і додано примітку: *невелычка ричка*.

— 8: Сингич—агач,—в автогр. підкреслено і додано примітку: „*одно дерево*".

— 8 зн.: щоб паросте роспустили,—в автогр. дійсно: паросте*и*, а не паросте*і*.

— 7 зн.: у їх біднім краю,—в автогр.: кра*ї*.

81. Варнак.

В автогр. *М.*—за номером 3, без заголовка, а в *Б.* з заголовком. В М. перед першим рядком стоїть ряд (.....).Єсть варіанти і в коп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39).

Одміни Б. од М. великі. Текст, звичайно, друкується в „Кобз." по *Б.* В М. і Ж. до перших 14 рядків такий варіант:

Тиняючи на чужині
В неволі злій, зострів я діда (в Ж.: *зазнавя діда*),—
То був (зразу: *одпущений*) поселений *Варнак* (підкреслено),
Наш бідний мучений земляк.
Неначе діти, ми зраділи
Один другому. У неділю— (в Ж.: *один одному*(.) *В неділю*).
Бувало між талами
По-над тим Уралом,
Поки не смеркне, розмовляли [в Ж.: *поки не смеркає* (!)]
О нашій славній старині.
І він росказував мені
Свою бувальщину. „Од Бога...

178, 15: од Бога все,—так і в М., а в Ж.: *Все од Бога*.

— 16: не вдіє,—в М. і Ж.: *не зробить*.

— після рядка 15 зн. („І ні на кого не жалкую“) в М. рядок крапок, а далі, до низу на стр. 178 і аж до рядка 19 на стр. 179—в М. значно короччий варіант:

Води багато утекло.
З того часу... За Уманем
Було те вбогее село,
Де уродився я на зло,
Де виріс я на безталання
Та на погибіль... Наша пані
Мене побачила в селі
Та й узяла собі в покої.
А в неї паничі були;
Були однолітки зо мною—(нема в Ж.)
Так їм на виграшку. Росли (нема в Ж.),
Росли вони та виростали
Та мною, дурні, забавлялись (в Ж.: *дурнем*),
Уже й учиться почали (в Ж.: й *учити*).
А я собі на безголовя.

179, 5: *Із Іквы в море*,—тут, очевидно, переборщили видавці Кожанчик. видання; в автографі *Б.* (в М. цих рядків немає зовсім) стоїть: *Із Іквы в.... утекло.* Ясне діло, що Ш. хотів згодом навести справку, в яку більшу річку невеличка річечка Іква тече, і зовсім не мав на думці моря,—бо це ж діється на Волині... Як би Ш. мав поставити *море*,—то на щоб він кидав порожне місце? Іква тече в Стирь. Може б годилося так: *У Стирь із Іквы* утекло...? Шевч., очевидно, не мав на увазі ні моря, ні Дніпра, куди вода з Іквы тече раніш, ніж в море.

— 14 зн.: І я учуся. Слізми, кровю.—в М.: *Учуся з ними. Сльоз і крови.*

— 13: письмо те полилося,—в М.: *Письмо стоїло... Чи нас!?*

— 11: письму учить?—в М.: *учить письму?*

Далі новий розмір (од слів „Молитись Богу“).

— 8: не повинен знать невольник,—в М.: *не повинні знать без волі.*

— 7: його доля,—в М.: *наша* доля.

— 6: отож і,—в М. без *ж.*

— 4: не дає, і в москалі,—в М.: *Не пускають... У москалі.*

— 3: проклята, не голить,—в М.: *І туди не голять.*

— 1: пішов я,—в М.: *вернувсь я.*

180, 2—в М. після цього рядок (.....)

— 3: година тяжкая настала,—в М.: *Настали тяжкії літа.*

— 4: настали тяжкії літа,—в М.: *У нашому таки селі.*

Далі рядки 5—9 узято з *Б.* (в М. немає), а замість того оден рядок: *Росла убога сирота.*

— 10: о Боже мій! о мій единий!—В М.: о Боже, Боже мій єдиний!

— 11: воно тогді було дитина, — в М.: *вона тойді була дитина.*

Далі аж до останнього рядка на цій сторінці в М. досить відмінний такий варіант:

Вона... Не нам Тебе судить
Великий Боже наш!
На неї
Не довелось і надивитись,
А я ще думав одружитись,
І жить, і радоваться з нею,—
І Господа хвалить...
. . . . . .
Уже і краму накупили,
Уже і пива наварили—
Не довелося тілько пить:
Проклятий пан старий неситий
Покриткою пустив по світу:
Не довелося вкупі жить!..
. . . . . .
Дарма.... минуло... не до ла̀ду
Було б садити огород.
Піпов я писарем в громаду.

181, 3: та добрих,—в М. і Ж.: *та мовчки.*

— 5: позїзжались,—Ш. пише: *позіжжались.* Після цього рядка в *М.*: (*Мене звичайне не пізнали*) І в *Б.* було зразу:

Мене вельможні павичі
Хоч бачили, та не пізнали,—

але закреслено. В М. і Ж. тут далі 7 рядків досить одмінного варіанта:

Засватані, весілля ждуть,
А нашим молодим дівчатам

В селі проходу не дають.
Дарма! Нехай! Радіє мати (в Ж.: *Нехай радіє мати*),
Радіє пан.... А хлопці ждуть,
Як Бога, панського весілля.

181, 13—14,— у клеччану неділю
Іх і повінчано обох,—в М.:
Як раз у клечальну неділю (в Ж.: в *клеччаную* (!)
І повінчали їх обох.

— 17 зн.: не бачив на землі великій, — в М.: не бачив зроду на землі.

— Після рядка 16 зн. („як молодії ті були“) в *М. і Ж.*, замість цих 15 рядків і 6 рядків на стр. 181—так стоїть:

А я убив їх! Признаюсь—
І досі страшно, як згадаю;
Я і росказувать боюсь,
А то ще й вас перелякаю.
На весілля
І ми отарою прийшли,
Палати білі запалили,
Панів великих і малих
Усіх порізали....
Молила
Сама стара за молодих,
До Бога руки піднімала... (в Ж.: *підіймала*)
А невістками хлопці грались,
Поки замучили... Затих,
Загас пожар... Уже світало (в Ж.: Уже *затих*).
А ми в діброву поховались
І раду рáдим, що робить?
А що робить! Ходімо бить
Та мордувать панів проклятих.
І ми пішли... Ох, тяжко, брате,
Такіе згадувать діла! (Ш. часто уживає закінченя *іе* зам. *ії*).
Ватага день і ніч росла,
Уже за сотню прибувала.... (в Ж.: прибувало)..
Мов поросяча, кров лилась—

182, 9: без милосердія і зла,—в М.: *без зла*.
— 12: ходив три годи я,—в М.: *я три года*.

— 13: неначе пяний той різник,—в М. слова *пяний* немає.

— 15: до всього, всього,—в М. другого *всього* нема (Ш. пише: *всего*).

— 17: спражеш,—в автографі Б.: спряжеш, а в М.: *спечеш*.

— 18: білолицю,—в М.: *чорнобривку*, в Ж.: *чорноброву*.

— 7 зн.: зарізав би, та....—в М.: перед *та* рядок цяток.

— 5 зн.: недолюдом,—в М.: *окаянним*.

— 4: Вже на світ займалось,—в М.: *тілько що світало*.

183, 3: святим дивом,—в М.: *дивом дивним*.

— 4—5: Храми божі, ніби з самим
Богом , — в М.:

Церквй Божі, ніби з Богом
Самим....

— 10: який дивний Ти! Я плакав, — в М.: *Вперше зроду я заплакав*.

— 15: Мов переродився,—в М.: Я мов народився.

— 19—20: Святим помолитись,
Та судá... , — в М. і Ж.:
Не святим молитись,
А судй..

82. Ой гляну я, подивлюся.

В автогр. М. стоїть за нумером 4. Єсть і в *Б.* Ріжниця: міжними:

32, 7: я спочив хоч мало,—в М.: *на старість*.

— 9: та шкода й гадки,—в М.: *шкодй і* гадки.

Згадка про „степ та поле“, на який поет як гляне, то й згадає про волю—чи не належить до того часу, коли Ш. йшов пішки з експедіцією в Раїм на Аральскому озері.

83. Та не дай, Господи, нікому.

В автогр. М.—за нумером 5. В Б. теж єсть.

Одміни:

30, 4: літа коротати,—в М. наголос: *літá*.

— 5: ой пійду я степом—лугом,—в М. і Ж.: *лугом, лугом*.

— 6: свою тугу,—в М. і Ж.: *тую тугу*.

— 7: „Не йди кажуть з сії хати!“
Не пускають погуляти.—

Цих двох рядків ні в одному „Кобзарі“ як слід не написано, через попсовану інтерпункцію... Скрізь (і в Кожанч., і Пражськ.

„Кобзарі“ після „*з цієї хати*“ (поставлено знак або (,), або (!)—тим часом в автографі *Б.* яснісінько стоїть:

Не йди кажуть, съ ціи хаты
Не пускають погуляти,—

і це натуральніше, і більш зрозуміло.. Отже мусить бути:

„Не йди, кажуть! З цієї хати
Не пускають погуляти!“

В М. иначе:

Сиди в хаті:
Підеш завтра погуляти!

Цей вірш, можна здогадуватися, писано ще в Орську. А де написано далі цілу серію віршів, що відомі під одним заголовком „Царі“? Чи в Орському ще, чи вже в Кос-Аралі? Більш того, що в цьому останньому, бо „Бодай кати іх постинали“ (№ 11) відділено од оповідання про Рогволода (№ 9) віршом „Добро, у кого є господа“ (№ 10), а цей останній писаний десь уже аж літом р. 1848, як що не в осени:

„Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Дарью... , —

значить уже всіли довгенько попоїздити по морю, а тим часом вирушили вони з Раїма в море лишень 25 липня...

84. Царі.

Те, що має в „Кобзарях“ заголовок „Царі“—у Ш. просто окремі вірші (в автогр. М.), а в автогр. Б. цільна річ із V розділів з заспівом „Старенька сестро Аполлона“, без нумерації. Заголовка „Царі“ в автографі Б. немає.

В автогр. *М.* „*Девята сестро Аполона*“ стоїть за нумером *6* (на початку 12-го маленького зшитку,—це може бути ще зайвим доказом того, що новий зшиток розпочато уже на Аралі,—та він, до того, й инше письмо має).

Крім автографів М. і *Б.* есть ще копія *Ж.*, яка не дає нічого.

В автографі *Б.* поезія ця написана заново, і те, що в М., можна вважати за зовсім окрему поезію.

Подаю її по автографу:

Девято сестро аполона.
. . . . . .
Якбы, бувае хоть на часъ
Вы кинулы отой парнасъ
Та въ степъ, таки пришканди-
бали
(Колы невнаймахъ де застрялы
Або не хилете [1]) въ шинку
Зъ пропый-воламы чумакамы?)
Та *древнимы* тыми речами
Хоть ныч(?)ечкомъ якбы мени
Вы росказалыбъ про царя —
Або якого короля,
Зъ ихъ фонъ баронами-князями
И ихъ *высокими страстями*
Бо вже остылы мужики,
Та безталанни покритки,
Тай тыхъ уже нестало.
А про журбу та про печаль
Остыло... и паперу жаль.
Чи е поганше що на свити
Якъ та дрюкована нудьга?
Про марне страченые лита, [2])
Та про чорнявого *врага,*
З очима яснымы якъ небо...
Голубчики: пишить для себе
Та не дрюкуйте —
Вже смеркало,
Дывлюся шкандибае
На милыцяхъ, з торбиною
Бабуся сидая
И пьяненька ниврокуій...
— Добры-вечиръ сыну! —
Добры вечиръ, кажу титко!...
Охъ мабуть я згину...
Чи далеко до Парнаса?
Я такъ утомилась...
Ледве, ледве несу ноги! —
Лита мои крила
Де вы дилысь молодіи?
Згинулы — пропалы
Як ти славніи пи(!)иты
Шо оды писалы...
О тойди було завчестя...
Постривай бабусю!—
Хиба й справди ты зъ Парнасу?
И справди дидусю!..
Я до тебе поспишала
Та въ шинку зострила
Веселого бакаляра...
Трохи одпочила,
Та випилы почароци...
Чого ж ты бажаешъ
Мій голубе? я до тебе...
— Сама кажу знаешъ!
Отже далеби забула..
Прыстритъ, чи бешиха?...
Пошепчемо... чи на старисть
Не певного лыха
Чорнобривки забажалось!....
— Цуръ тоби злый гаде!
Стара паплюго, паскудо,
Отъ тоби й порада!
Отъ тоби й сестра зъ Парнаса
Морóка та й годи!...
Идыжъ соби де взялася,
А я трохи згодомъ
Захожуся коло царивъ
Та *штылемъ* высокимъ
Розмалюю помазанныхъ
И спереду й збоку.

—

[1]) В. Пражськ. К. неправильно „живете“.

[2]) В. Пражськ. К. неправильно „страчені“.

В варіанті *Б.*, видрукованому і в виданню Ю. Романчука, тілько одна одміна проти автографа: на стр. 620, 13: то може *б*,— а в автографі *б* немає.

В автогр. *М.* дал під ряд за „Девята сестро“, без нумерації, а як оден вірш йде—„*Не видно нікóго в Іерусалимі*“. В автогр. *Б.* це перший (I) розділ цілого твору.

Відміни чималі.

620, 4 зн.: а гірша, лихая,—в М.: *а инша.*

— 3 зн.: царева война,—в М.: *то гірша война!*

— 2: цареві князі.—в М. і в Б: цар*еви* князі.

621, од рядка 2 і аж до 19-го—в М. і Ж. такий відмінний варіант:

Пішли шукать собі могили,
Поки́дали дітей малих (в Ж.: *своїх*)
І жен своїх, і молодих
Своїх підложниць... (в Ж.: *наложниць* (!), а ті босі,
Розхрістані, простоволосі,
Сидять в світлицях взаперті
Та тяжко плачуть в самоті,
І красоту свою велику (в Ж.: *і красу*)
Нарошне нівечать,—аж жаль!
На стогнах сльози та печаль;
За стогнами і гвалт, і крики,—
І гине, падає народ
За той завіт і за ківот (в Ж.: *за той* ківот),
І за царя свого Пророка.
А царь (святий), узявшись в боки,
По кровлі кедрових палат
В червленій ризі похожає
Та усміхавшись позирає
В зелений сад.
А в садочку мраморова (в Ж.: *мармурова*)
Купальня біліла
Кріз листочки, а в купальні
Русалка сиділа;
Не русалка... Версавія
Достемéнна Єва [в Ж.: *достоменна* (!)],
Подружіє Гурієве.

Як уже можна бачити з цих двох віршів, перша редакція „Царів“ була багато мягча, не така гостра, як та, яку надав їм Ш. вже р. 1858.

621, 12 зн.: лоно біле,—в М.: *біле лоно.*

— 8 зн.: дрімає, сумує,—в М.: *журиться в німоті.*

— 6: о цар неситий!—в М.: *і дума не ситий.*

— 5: сам собі говорить: „Я... Ми повелим!“—в М.: нечистії думи... А ми повелим!

— 2: я все, я все,—ні в М., ні в *Б.* другого *„я все“* немає. Немає його і в Пражському „Кобзарі“. Звідкіля ж це?

622, 1—2: І кінву доброго сикеру.
І цар сказав, щоб на вечерю,—
Версавію..

В М. і Ж.:

Сказав, щоб подали сікеру
І щоб просили на вечерю....

Рядків 3 і 4—в М. немає.

— 4: твою Вирсавію,—в автографі: *таки* Вирсавію,—помилка пішла з Пражського „Кобзаря“.

„Нівроку“ далі—з нового рядка...

— 5: до божого царя-пророка. — в М. і Ж.: *Божому пророку.*

— 6: прийшла, — і *в М. і Б.: прісне,* — помилка пішла з Пражськ. „Кобзаря“. Далі 4 рядки в М. немає (взято з *Б.*).

— 11: йому, сердешному, й не снилось,—в М.: *Чи Гурієви снилось.*

— 13: що з дому царь його украв, — в М.: *Що царь не злато-серебро.*

— 14:—в М. немає.

— 17—20: А щоб не знав він тії шкоди,
То царь убив його, та й годі!
А потім царь перед народом
Заплакав трохи, одурив,—в М.:
А царь, щоб Гурій і не знав,
Звелів убить його, та й годі!
А потім плакав пред народом,
Посипав пепелом главу
. . . . . .

Далі 3 рядки в М. нема. Зауважу, що повинно бути не *Анафина*, як це скрізь, почавши з Пражськ. „Кобзаря“, а Анафана (в автогр. Б.), як це справедливо зауважив і М. Кр-ський.

— 6 зн.: Та ні у кого не питать—в М.: *й не питать*. Мушу зауважити, що рядки 9—5 („оттак святі...“)—узято з автографа М., бо в Б. їх немає зовсім.

Після останнього рядка („Щоб не завадило, бувае!) в М. рядок (. . . . . .)

II.

Давид, святий пророк і царь.

В автографі М. — має окрему нумерацію (7); в автогр. Б.— це II розділ „Царів“.

Одміни:

— 2: Тамар,—і в М. і в Б.: *Ѳамарь*.

— 3: *Аммон*,—в М.: *Амнон*, а в Б.: *Амон*.

623, 4: Вродливий первенець його,—в М.: (*Бо то був первенець його!*).

— 7: багряну ризу—в М. *багряні ризи*.

— 11: після: „моя найкращая дитино!“—в М. ряд (. . . . .) і далі рядків 12—13 в М. немає.

— 15—18: Аж тюпає, немов біжить.
А той, бугай собі здоровий,
У храмині своїй кедровій,—в М.:

А син у храмині кедровій
Як той бугай лежить здоровий,

і рядків 17—18 в М. немає.

— 19: кепкує з дурня. Аж голосить,—в М.: *кепкує з батька і так просить*.

— 20: Аж плаче бідний, батька просить,—в М.: *А той ридае та голосить*.

— 21—в М. немає.

— 10 зн.: та щоб,—в М.: *І* щоб.

— 6 зн.: Тамар спекла і принесла,—в М.: *Ѳамарь прекрасная прийшла*.

— 5: опріснок братови; за руку,—в М.: І коржик з маком принесла.

— 4: бере її, веде,—в М.: бере її за руку.

— 3: у темну храмину, кладе, — в М.: і в темну храмину веде.

— 2: сестру на ліжко. Ломле руки,—в М.: *І на постілоньку кладе.*

— 1: Ридає, плаче, і рвучись, — в М.: *Притерпіла сердешна мýки.*

— 624: 1: Кричить до брата: „Схаменись!--в М.: *Рвучись кричала: зміє! гаде!* В автогр. Б. зразу було: *ридає; плаче. І рвучись,* але поправл.: „*Сестра ридає.* І рвучись“,—про-те видавці Праж. „Кобзаря“ узяли варіант не поправлений.

— 2: Аммоне, брате мій лукавий! — в М.: Амноне, брате мій! Я! Я!

Рядка 3-го в М. немає.

— 5: „де діну славу,
І гріх, і стид“?—в М. немає.

— 7: І Бог і люде прокленуть,—в М.: *Безумним люде назовуть.*

— 8: не помогло таки нічого,—в М. *таки* немає.

— 11: Дивітесь,—в М.: *от бачте.*

III.

І поживе Давид на світі.

В автографі М. — має окрему нумерацію (8), в Б. — це III розділ.

424, 20 зн.: не малі літа,—посунуто вправо.

— 19 зн.: одрях старий,—в М.: і *одряхлъ.*

— 18: многи́ми (наголос в обох автографах).

— 17—16—в М. немає.

— 16: котюгу блудного свого,—тут безперечно краще було б *сього,* бо через 1 рядок знову стоїть: *царя свого....* Може бути, що в *Б.* Шевч. зробив помилку. На жаль, цих 2 рядків в М. немає,—так що не можна сконтролювати.

— 15: от отроки і доміркувались,—в М.: *а отроки* доміркувались.

— 12,—в М. немає.

— 10: старому,—в М.: *цареви.*

— 9: да гріють,—в М.: *да грію*тъ.

— 5: І розпустив слини,—в М.: І пазорі слинить.

— 4: І пазорі простягає,—в М.: ледве, ледве простягає.

— 3: і до Самонтянини,—в М.: до *Сумантянини,* в Б.: *Самантянини.* Це й буде найправильніще.

— 2: собі на лихо,—в М.: *вона над всіми.*

— 1: і найкраща між ними,—в М.: *краще добротою.*

625, 2: зельний,—в *Б.*: *сельний* (так і в Праж. „Кобзарі“); в М. цих рядків немає; в Б. зразу було: „в траві“.

Зам. рядків 1—10 в М. такий варіант:

І та гріючи старого
Давида собою... (тут якийсь недогляд у Ш.: *грію-чи*—стоіть без предіката!)
Як уже вона там гріла,
Того ми не знаєм.
А він грівся коло неї,
І.. і не познаю ю!...“
. . . . . .

Після цих рядків в автогр. М. есть ще чотири рядки, яких немає в Б.:

Дивуються, що кіт мурий
Не ворушив сала,
А у його, сіромахи,
Зубів не осталось!—

IV.

По двору тихо похожає
Старий веселий Рогволод.

В автогр. М.—має окрему нумерацію (9), в Б.: це IV розділ.

625, 16 зн.: у князя свято,—в М.: *велике свято.*

— 15: Із Литви (наголос в обох автографах).

— 14,—в М. немає, а рядок (. . . . .)

— 10: І сипала в огнище,—в М.: *І щедро посипала.*

— 9: круг неї, — в М.: *кругом.* неї.

— 2: за Полоцком,—в М.: за городом.

626, 1: І отроки, й старі бояре, — в М.: *Дружина, отроки, бояра.*

— 4: З дівчатами, з народом,—в М.: *весела за* народом.

— 5: князь сподіваний (в М. зразу було: давно виданий).

— 6: ще не знаємий, давно *жданий*,—безперечно помилка, яку зроблено ще в Праж. „Кобзарі“: розмір вимагає, щоб було *жда-ний*, і так воно і есть в обох автографах,—в М.: *давно знає-мий, давно жданий.*

— 11: кругом, і город запалили,—в М. кругом *і запалили.*

— 12: Владимір,—в М.: *Владимерь*, в Б.: *Владимір.*

— 14: потя́ народ,—в М.: побі́.

— 15: в волости,—в М.: *в области*; в Б.: в *волості*.

— 17 і 20—в М. немає; в Б. перед „Блукає по світу одна“ було, але закреслено:

Блукала в Київі [У Ш.: Кіеві *одна*..
Нічого з ворогом не вдіє,
Аж поки сина привела,
А потім з сином Ізчславом.

Очевидно, ці рядки аж згодом Ш. викреслив.

— 10 зн.: отті царі,—в М. немає.

Далі в М. иншим письмом іде № 10 „Добро, у кого є госпо́да“, а вже 11—„Бодай кати їх постинали“. В автогр. Б. цей останній стоїть, як V розділ одного цілого вірша, через це й ми возьмемо його попереду.

V.

Бодай кати їх постинали.

626, 8 зн.: катів людських,—в М.: та ще й святих.

— 7 зн.: з їми,—в обох автографах: *з ними*.

— 6: кругом їх,—в М.: коло їх.

— 5: не знаєш, на яку,—в М. посунуто вправо.

Рядків 4-1 та 7 рядків на стр. 627 в М. немає.

627, 2: намистечка,—в Б.: намистечко (помилку зроблено ще в Пражськ. „Кобзарі“).

— 8: Бо де нема святої волі, — в М.: *А де нема, як кажуть, волі*.

Після 9 рядка в М. той, що в Б. 8-ий: *Шкода і бливо тупить*.

Рядка 10 в М. немає.

— 13—14: Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить, — в М. тут довший варіант:

Тілько не треба їх учить
Своїм писанієм—нікого,
Не навчиш ти: тебе самого
Великим дурнем назовуть,
А книжку граться оддадуть
Маленьким дітям,—більш нічого!

. . . . . .

85. Добро у кого є госпóда.

В автографі М. стоїть за № 10. Писано цей вірш і дальший, згаданий уже, „Бодай кати їх постинали“, одним заходом, дуже чистенько і чітко. В автограф *Б.* не переписано.

Одміни:

31, 7: в Дарью,—в автографі підкреслено, так як і далі: *з Ватаги* письма принесли.

— 10: А ми з . . . . . лягли,—цятки тут стоять через те, що видавці Пражськ. „Кобзаря“ не могли прочитати одного слова. А слово тут стоїть в автографі *голегою*, — зам. *колегою* (в Звенигородщині, і в самій Звенигородці і зáраз есть ціла родина—Голеги).

86. Титарівна.

Стоїть цей вірш в автографі М. за № 12 аж при кінці цілої книжки,—на стр. 399—409, через що досі залічувано його до р. 1850. Внизу зшиточок мав одразу нумерацію 26 (перед останній уже, бо всіх зшиточків 27,—і він дійсно стоїть перед останнім, але поверх 26 хтось (може й сам Шевченко) поставив згодом чорніщим чорнилом „3“,—тоб то 3-й зшиточок з року 1848). В автографі *Б.* „Титарівни“ немає.

Одміни.

Початок (8 рядків) мабуть згодом III. доробив аж у 27 зшитку на останній чистій сторінці (431-й—написано ті 8 рядків впоперек); зразу ж вірш починався з слів „У неділю на селі“.

550. 12 і 14,—посунуто в автографі вправо.

— 10 зн.: навприсядки,—в авт.: *навприсідки*.

Після цього рядка—рядок (. . . . .)

552, після рядка 15 зн. в М. рядок (. . . .)

554, рядки 16—17—посунуто в автогр. вліво.

555, 2: місяцí (наголос в автографі).

Після рядка 6-го—рядок (. . . . .)

— 15: од сорому,—в автогр.: од сором*а*.

В кінці рядка 16-го знак (?), далі рядок (. . . . .)

556, 9 зн.: чи жúва, каже,—наголос в автогр.

— 3 зн.: пó світу,—наголос в автографі.

87. Ну щоб здавалося слова?

В автографі *М.* стоїть за № 13, зараз за „Титарівною“ в тому самому передостанньому зшиточкові (стр. 410—412), пере-

креслене автором олівцем. В автографі *Б.*—немає. Які „Титарівну", залічували досі цей вірш до р. 1850.

Одміни:

61, 14—15: Ну, щоб здавалося? слова!

Слова та голос, більш нічого! , — у д. Романчука досить дивна інтерпункція—(?) після „здавалося"... Цей (?) має стояти аж після „слова" (в автографі просто (.), а в Кожанч. та Пражському К. кілька крапок).

„Слова та голос—більш нічого" так в автографі.

— 7 зн.: я вже *подумав* спать лягать. Цікаво знати, відкіля д. Романчук узяв: *подумав*, коли і в автографі, і в Кожанч. та Пражськ. „Кобзарях" просто: *думав*.

— 3 зн.: з Островної, — в автогр. примітка *Ш.*: *Оренбур. Губ.*

— 2 зн.—посунуто вправо.

62, 12, 13 і 15—посунуто в автогр. вправо.

Після рядка 17—рядок (. . . . .)

8 зн.: і що хороше, дороге,—в автогр.: хороше—дороге.

88. Мов за подушне оступили.

Цей вірш має нумерацію: 14, але стоїть, як і усі дальші вірші з р. 1848, серед віршів з р. 1849 (крім №№ 59 і 60—які серед тих, що до року 1850.). Зшиточок, внизу, мав зразу число 18, але поправлено згодом чорним чорнилом на „4"—тоб то 4-ий зшиточок з р. 1848.

В автографі *Б.* вірш цей Ш. переписав під р. *1849*, списуючи уже з оправленої книжки не так, як слїд.

Одміни:

38, 10 зн.: деж заховатися,—в М. немає *ж*.

— 8 зн.: по сім Аралу,—в М.: по цім *Аралу* (*Аралу* підкреслено і додано внизу примітку: *островъ*)

89, П. С. Не жаль на злого.

В автографі *М.*—за № 15. Написано чистенько, без найменьшої поправки. В *Б.* теж есть—серед поезій р. 1849.

Єсть ще варіант в копії Жемчужникова.

В автографі *Б.* він в заголовку має *П. С.*,—як здогадується д. С. Єфремов („Л. Н. Вістнику", 1898, кн.)—Петро Скоропадський („потомок гетьмана дурного").

Одміни.

257, 12 зн.: коло його,—в М. і Ж.: *кругом* його.

— 4 зн.: побачить, значить пан,—*в М.: забачить! дома пан!*

— 3: у себя з причетом гуляють,—в М. нема.

— 2—отсей годований кабан,—в М.: А пан, як бачите.

— 1—в М. немає.

258, 2: патріот—в М. підкреслено.

— 9: В селі своїх дівчаток

Перебірає,—тут, почавши з Кожанч. „Кобзаря," пішла помилка, бо в автографі Б.: в селі *своїм* дівчаток.; в М.—то так: „Ба, ні: *в селі дівчаток*" і далі ряд „. . . . . ."

— 11: таки своїх байстрят з десяток,—в М.: *Та ще байстрят своїх десяток.*

Після рядка 12 знов рядок „. . . . ."

— 13: та й тілько ж то... Кругом паскуда,—в М.: *кругом, як бачите, паскуда!*

— 16: чому ж не топчуть? Люде, люде!—в М.:

. . . . . За що люде
Його возносять, як те чудо?

— 16 зн.: Бо оддасте,—в Ж.: *так* оддасте.

А далі і в М. і в Ж., вставка:

То отдасте .... зовуть *світилом* (підкреслено)
Кривого пьяного Петра
І покровителем добра,
І патріотом... Боже милий!
А де ж та правда на землі?
. . . . . .

258, 16: не жаль на його, — в М.: не *жаль мені ей Богу.*

— 15 зн.: на пьяного Петра кривого, — в М.: *На Петра кривого.*

— 16 зн.: — М. немає зовсім.

90. Г. З. Немає гірше, як в неволі.

Вірш цей в автогр. М. стоїть за № *16*, без заголовка, в *Б.* теж есть і над ним — *Г. З.* (кого це має означати, не відаю, — мабуть когось з родини Закревських).

В „Кобзарях" він має заголовок „На Вкраїну", але постає непевність, чи не вигадив його П. Куліш в „Хаті" (р. 1860), де

вперше надруковано його. „На Вкраїну“ такого заголовка Ш. не міг дати уже через те, що у нього стоїть *Г. Б.* (так як над попереднім віршом *П. С.*).

Крім двох автографів маємо ще і копію Ж.

Одміни:

40, 10 зн.: свіже-молодою,—в М.: свіжо-молодою.

— 8 зн.: Як на далекій чужині,—в М.: *Як нині в дальній стороні*, а в *Б.*: *Так як тепер на чужині*,—такий текст, як у д. Романчука, пішов з „Хати“ П. Куліша. Чи цю і подібні поправки роблено з відома Шевченка? Маючи в автографі Б., текст не гірший як в „Хаті“ краще його держатися.

— 7 зн.: Доле, доле!—в М.: степ і море.

— 6: Моя проспіваная воле!—в М.: *Посиніли синіше*; в Ж.: посиніли *ще* сильніше.

— 5: Хоть глянь на мене зза Дніпра, — в М.: І лютеє моє горе.

— 4: Хоч усміхнися з за . . . . . , — в М.: *Погіршало ще гірше*; в Ж.: ще лютійше.

40, 3—1 і 1 на стр. 41—в М. немає.

— 2: І ти,—в М.: *А ти.*

— 6: ніби море, виступають,—в М.: *ніби з моря виступають*: в Б.: ніби море *заступають* (так і в Праж. К.). Д. Романчук взяв так, як в „Хаті“, де сполучено два варіанти і зроблено третій новый.

— 10: І ті люде, і село те,—в М.: *і те село, і ті люде.*

— 11: Де колись,—в М.: *Де мене.*

— 12: Привітали мене. Мати, —в М.: *Привітали. Чи жива ти* (в Ж.: *та*).

— 13: Старесенька мати!—в М.: *старенькая мати?*

— 18 зн.: по старому,—в *М.*: *як то кажуть.*

— 15: Чорнявиї,—в М.: *веселиї.*

— 14: Веселиї дівчаточка,—в М.: *Рожевиї.*

— 12: Танцюєте? А ти, доле,—в М.: *Танцюєте, красуєтесь.*

— 8: тихо, пишно,—в М.: *царицею.*

— 4: Чи ще й досі,—М.: *Люде й досі.*

— 2: гнучкий,—і в *М.* і в Б.: *гнучій.*

42, 1: Як оступлять тебе, доле, — в М.: *Як зійдуться коло тебе* (в Праж. К. неправ.: *коло хати*).

— 2: Дівчаточки—діти, —в М.: Рожеві дівчата.

— 3: й защебечуть,—в М. немає *й.*

— 5: Може й мене ненароком,—в М.: Нагадають про торішнє.

— 6: Діточки згадають,—в М.: *Дудочку* (підкреслено і примітка Ш.: *танець*) згадають.

— 8: яке лихо—в М.: яке лихо?

— 11: щоб ніхто і не побачив—в М.: почервоній, мое любе.

— 12—тай більше,—в М.: *І більше.*

— 13: А я. *доленько,*—в М.: *зоренько.*

— 14: Помолюся Богу,—в М.: Хвалитиму Бога.

Під цим віршом ще почавши з Кожанч. К. звичайно ставлять: „Над Аралом, 1849“. Що не 1849—то про це вже говорилося, а крім того: через що тільки цьому віршові така перевага, що означається його „Над Аралом“, тоді як принаймні 70 віршів написано над Аралом!

91. Як би зострілися ми знову.

В М.—за № 17. Єсть і в *Б.* Єсть ще й копія Ж., але проти *М.* вона не дає нічого.

Одміни.

43, 16 зн.: Чи ти злякалася б,—в М.: *Чи ти б злякалася.*

— 15: тихее ти слово,—в М.: *ти б слово....*

— 14: тогді б промовила мені, — в *М.*: *сказала б, серденько, мені.*

— 12: А може б потім нагадала,—в М.: *і згадала.*

— 11: Сказавши,—в М.: *сказала б.*

— 8: Як би побачив,—в М.: *коли б недавнє.*

— 7 та 6—в М. немає.

— 5: Я—в М.: *І.*

— 4: І помолився, що не правдивим,—в М.: *Що не осталося правдивим.*

— 2: Слізьми—водою,—в М.: *слезами в воду.*

— 1—в М. немає.

Дата, очевидно, не р. 1849, а р. 1848.

92. Марина.

В М.—за № 18; в Б. немає. Заголовка в автографі ніякого немає.

Одміни:

525, 7: Отсю „*Марину*“ я ношу,—в автогр. не підкреслено.

— 8: Давно б списать,—в М. зразу було: *Списать би вже.*

— 14, 15 і 13 зн.—посунуто вправо.

Після рядка 19 („християн“)—стоїть рядок пяток.

— 11 зн.: — — — писані закони, — в автогр.: *катами* писані.

526, 11: по шляхах,—в автогр.: *на шляхах.*

526, 14 зн., 8, 7, і 5 зн.,—посунуто вправо.

527, 3, 4 і 16 зн.,—посунуто вправо.

— Після рядка 15 („І молодого привели") був ще рядок: „(З весілля та в гусари!"), але закреслено олівцем.

528, 16—18—посунуто вліво, а 10 зн.—вправо.

Після рядка 18—в автогр. 1 рядок цяток.

529, 7: фарбами,—в М.: *хварбами.*

530, 13: доконав,—в М.: *доканав.*

— Після 1 знизу—рядок цяток.

531, 5: Кирик пяний, —в М. *Кирик* підкреслено.

— 14 зн.: на-голо́ (наголос в автографі).

— 9 і 8 зн.:—посунуто вправо.

532, 13 зн.: запасо́к (наголос в автогр.)

— 4 зн.: („А сонечко")—посунуто вліво.

— 13 зн.: І пташкам воля в чистім полі,
І пташкам весело літать,—

інтерпункція неправдива (пішла з Пражськ. „Кобзаря"), а в Кожанч. К. правильно, так як і в автографі, а власне:

І пташкам воля, в чистім полі
І пташкам весело літать.

— 6 зн.: не плач, голубочко! дивись: — в М. зразу було: *голубко! подивись.*

— 3 зн.: по снігу лізе (наголос в автографі).

534, 12 зн.: пострибала,—в М.: пострєбала.

— 11 зн.: звір—в М.: *звірь.*

— 2 зн.: на́ полі (наголос в автографі).

Дата — 1848, а не 1849.

93. Пророк.

(*Неначе праведних дітей*).

В автогр. М.—за № 19; есть і в *Б.* Єсть ще й копія Ж. та найпізніща (і найкраща) редакція—автограф в Музеї В. Тарновського в Чернигові на листку почтового паперу з надписом: „Моій любій кумаси, N. В. Тарновскій. На память 17 декабря 1859 року", а внизу: „Т. Шевченко. 1859 року, Декабря 18". В автографі М. дуже багато поправок та перемарок: виглядає як справжній брульон.

Ні в М., ні в Б. немає заголовка, а в посвяті Тарновській стоїть „*Пророкъ*“. Так воно повинно стояти і в „Кобзарях“.

Одмін багато:

116, 4 зн.: своїх людей—в автогр. Черниг.: *отих* людей.

— 3: послав на землю їм пророки,—у всіх трьох автографах: пророка,—помилка по всіх „Кобзарях“. Та воно очевидно, що—*пророка*, бо далі: „неначе наш Дніпро широкий, слова *його* лились...“

— 1 зн.: Святому розуму учить.—в Ч.: *святую правду возвістить*,—і це краще, як в автогр. Б.

117, 1—неначе наш Дніпро широкий.—в М. зразу було: І наче горного потока.

117, 4: Невидимим огнем пекли, — в Ч.: *огнем невидимим*; так і в М. (зразу було: і *ніби тим огнем....*). В. Б., а за ним в К. Кожанч. та Пражськ.: і *ніби тим огнем*.

— 5: Холодні душі,—в Ч.: *замерзлі*.

— 6: Пророка люде, і молились,—в Ч.: *того пророка, скрізь ходили*; так і в М., а зразу там було: *його, по улицях ходили*.

— 7: за ним, і сльози знай лили,—в Б.: *йому*; в М. було зразу: *за ним, і божим нарекли*.

— 8: А потім.... люде, род лукавий,—в М. теж так було, але „сльози знай лили“ поправлено на: *А там?* Люде... В Ч.: *невчені люде. І лукаві!*.

— 10: Розтлили, і чужим богам,—в М.: *розтліли* (підкреслено): в Б. і Ч.: *розтліли*.....

— 11: жертви,—в М. і Б.: жертви; в Ч.: *жертву*.

— 12. і мужа свята,—в М. теж так було зразу, потім: „*і пресвятого*“.

— 13: камінем,—в М. і Б.: *каменем*.

— 14—15—ні в М., ні в Ч. немає.

— 17: мов на звірей тих лютих, диких,—так в М., а в Б.: *на вас на лютих, на вас диких*.

117, 18: Глибокі тюрми мурувать,—в Ч.: *покопать*. В. М.: *Високі тюрми мурувать*.

— 19: І роде лживий і жестокий —в М. і Ч.: *лютий*.

— 20: *Во місто*,—в М. теж так, а в Б: *Во мьсто* [в книжці „Вик“ I, 115: *Замісто* (?!)].

— 21: ізбрать,—в М: було *избрать*, але попр. на: *послать*; в Б.: избрать; в Ч.: *надать*.

І цей вірш повинно датувати не 1849, а 1848 р.

94. Січі.

В автогр. М.—за № 20. Перекреслено увесь олівцем, хоча Ш. попереду підправив цей вірш иншим чорнилом. В Б. немає.

Одміни:

194, 4 зн.: орлине,—в М. зразу було: *а пташе.*

— 2 зн.: орла ж, —в М. було зразу: а *орла.*

195, 1, 10 і 18—посунуто вправо.

— 4 і 5 в автографі взято в ( )

— 7 і 8 вставлено пізніще писано (иншим чорнилом).

— 6: а то зирк,—в М. зразу було: *Та й пішов*
В копиці спать.

— 9: спать собі. А рано,—в М. зразу було: *спать. А вранці рано.*

Останній рядок дописано пізніще,—тоді як вставлено було рядки 7 і 8.

Дата мусить бути р. 1848, а не 1849.

95. Між скалами неначе злодій.

В автографі М.—за № 21 (в 5-му зошитові за р. 1848, а од початку—19-му); стоїть серед віршів р. 1849, а через це так і датується. Єсть і копія Ж., яка не дає нічого, крім 1 рядка:

189, 18 зн.: між скалами...,—а в Ж.: меж *скелями.*

— 10 зн.: Або втопи при *камені*—це помилка. В автографі стоїть: *принамені* (а в Кожанч., Льв. 1867 та Пражськ. К. зовсім немає, а просто: *або втопи*).

— 8 зн.: та й роздягся *на камені*—у Ю. Романчука правильно, а в Кожанч., Львів. та Пражськ. К.—*на калині;* в київських виданнях: *на камені*; в автогр.: *на камені*, хоч так написано, що не трудно помилитися і прочитати: на *калині.*

190, 9: йшли *мажі рипучи*,—так стоїть по всіх, до одного, „Кобзарях", а тим часом в автографі щось дуже сумнівне: в автографі яснісінько стоїть: *ішли мажери пьючи.* Постає здогад, чи не мав тут поет на думці „мазурів" (написавши через помилку „мажери"), про яких згадується в пісні: „Із-за гор-гори ідуть мазури"... Але який тоді був би сенс: *ідуть..... пьючи?* А тим часом в автографі: *пьючи* (яснісінько стоїть ь, і окремо од *мажери....* Правда, Ш. не раз пише так, що розбиває слово на дві поло-

вини, але чи міг би він написати: *рипьючи*? Дуже потрібно, щоб наші критики висловилися з цього приводу.

— 9 зн.: аби оранда в руках була—Це величезна помилка. Так по всіх „Кобзарях“ стоїть, а тим часом в автографі без найменьшого вагання можна прочитати: *аби файда в руках була.* (*Файда* або *хвайда* - циганський довгий батіг). І далі це пояснюється:

А хлопа, як того вола,
У плуг голодного впряжеш

(тілько в автографі: *запряжеш*).

Далі рядок цяток.

— 6 зн.: трохи лишень,—в М.: *троха* лишень.

191, після рядка 15-го теж рядок цяток.

192, після 14-го рядка зразу було, а потім закреслено:

Що зовуть,—байдуже,
Чи то дома, чи за морем,—
„Ой не шуми луже!“

193, після рядка 3-го—рядок цяток.

— 17 зн.: Сама ж, неначе—в М. зразу було: *а сама, мов.*

— 4 зн.: взяли сіромаху,—в М. зразу було: назад руки закрутили.

194, 14 зн.: Де ж нам грішним—новий рядок, а після „добра цього взяти“ два рядки цяток.

96. І небо невмите.

В автографі М.—за № 22 (в 6 зшитку р. 1848, а 20-му—од початку книжки). Єсть і в *Б*.

Одмін небагато:

Стр. 42, 10 зн.: нікчемним,—в М.: *поганим.*

— 7: пожовклая,—в М.: *високая*, а після останього рядка в М.—ряд крапок.

Вірш писано,—як це видно з нього,—*„над отцим поганим морем“* з *„заспаними хвилями“* (Ш. пише.: *филі*).

Дата має бути 1848, а не 1849.

97. І виріс я на чужині.

В М.—за № 23, в *Б* немає.

Стр. 258, 10: на чужині (наголос в автографі).
— 5 зн.: Вкраіна,—в автогр.: *краіна.*
259, 4: на свічку Богу,—зразу в М. було: *на свічечку.*
— 9: зараня,—в М.: *зарані.*
Після рядка 11 знизу і 1 знизу—в М. рядок цяток.
260, 4: дивитись, плакать і мовчать,—після *плакать* треба (—).
— 8: між *горами*,—наголос в автографі.
Після останього рядка в М. рядок цяток.
Дата має бути: 1848, а не 1849.

98. Не для людей, тієї слави.

В автогр.—за № 24 (серед віршів з р. 1849); есть і в *Б.*; есть також в копії Ж. Вперше видруковано в „Основі", 1861, І.

Одміни:

34, 18 зн.: Не для людей *і не для* слави, — так чомусь по всіх „Кобзарях", тоді як і в обох автографах, і в копії Ж.:

Не для людей, тієї слави.—Переміна пішла з „Основи".

— 16 зн.: отсі вірші віршую,—в М.: *мої вірші* (з наголосом) *складаю;* в Ж.: *мої.... віршую.*

— 12 зн.: З-за Дніпра мов далекого,—в М.: *І мов з Дніпра* далекого.

11: прилітають,—в М.: долітають.

10: стелються,—в М. і в Б.: стеляться.

7: *мою сиру* (!) *душу* (в „Основі": сиру),—так і по всіх „Кобзарях". — В М. і в Б.: *сіру*, (= покинуту сиротою) але в *Б.* згодом, червоним олівцем, рукою III. поправлено: *одиноку душу.*

— 6: убогую. Любо мені, — в М. і в Ж.: *одинокую.... і любо.*

35, 1: щоб не приспав моїх діток,—в М. і в Ж.: *не займав.*

Далі і в М. і в Ж. вставка—8 рядків:

А іноді.... нагадаю (в *Ж.* мабуть помилка: „*нагадую*", бо далі: *заплачу*)
Мою Україну
І заплачу... Боже милий!
Нехай я загину
У цій проклятій пустині,
Та не пусти димом
Дітей моїх безталанних
В широкій пустині.

— 3: нехаї летять, — в М.: *ідуть.*

— 4: легенькиї діти — в М.: мої любі.

— 6: було їм,—в М.: *було мені в...*

— 7: І в сімї веселій, тихій,—і в М, і в Б.: і *в семї веселій тихо*. По всіх „Кобзарях“: *тихий* (так почалося з Основи“).

55, 8: дітей привітають,—в М.: сумно прочитають.

— 14: Я їх полюбила,—і в М., і в Ж.: *Я б його любила*.

Під цим віршом по „Кобзарях“, на диво, стоїть правильна дата: 1848, але зовсім неправильно: „Орская крѣпость“.

99. Коло гаю, в чистім полі.

В М.—за № 25; есть і в автогр. *Б*. Есть і копія Ж.,—однаковісінька з М. Вперше надруковано в „Основі“, 1862, IX.

Одміни:

200, 13 зн.: Дві тополі високиї:

Одна другу хилить,—інтерпункція неправильна (в Основі і в Кожанч. „Кобзарі“ правильно): в обох автографах після „*високиї*“ немає ніякого знака, а після „*хилить*“—крапка (.).

— 3 зн.: *І* лицявся,—в обох автогр.: *А* лицявся. Помилка по всіх „Кобзарях“ пішла ще з „Основи“.

201, 6—трути-зілля,—в М.: *того* зілля.

— 8: найшли зілля,—в М.: *найшли його*.

Після рядка 10 („заплакали-заридали“) і в М., і в Ж. вставка:

Зілля наварили...
А назавтра вранці рано
Йвана отруіли.
Поховали коло гаю
В полі на могилі
Того Йвана сердешного,
І сестри ходили
Що день божий вранці рано.

А далі,—як у рядку 11-му знизу: Плакать над Іваном, — тілько в М.: плакати *за Іваном*, а рядків 11—19 в М. немає (тілько в Б.).

— 11: *Та нема*,—а в Б.: *А* нема (в „Основі“ і по всіх „Кобзарях“: *Та*).

— 14: Івана струіли,—так по всіх „Кобзарях“, бо так в „Основі“; в Б.: *Йвана отруіли*.

— 10 зн.: поки й самі,—ні в М., ні в Б. нема: *й* (в „Основі“ і по всіх „Кобзарях“ з „й“).

— 6 зн.: після „на могилі тополями“ в Б. крапка (.).

— 4 зн.: над Іваном на могилі,—в М.: На Івановій могилі (без знака); без знака і в *Б.* Дата, очевидно, р. 1848, а не 1849.

100. Як би мені черевики.

В автогр. М.—за № 26; есть і в *Б.* Видруковано вперше в „Народномъ Чтеніи", 1859, кн. 5, 168.

103, 3: горенько моє!—в М. знак (,), а в Б. (!).

— 4: черевиків *я немаю*,—в обох автографах: *немає*; так і в „Основі", так і в Кожанч., так і в Пражському. Звідкіля ж: *я не маю?*

— 6: жалю (наголос в автографах).

— 8: свою долю: , — в обох автогр.: (,).

— 13: Дівчаточка,—в М.: *люде добрі.*

— 17: зношу свої,—в М.: *мої.*

Дата—1848, а не 1849.

101. І багата я.

В автогр. М.—за № 27; есть і в *Б.* Копія Ж. не дає нічого одмінного. Вперше видруковано в „Народномъ Чтеніи", 1860, кн. I, 145—146.

Одміни.

Перш за все росклад рядків: в автогр. М. кожен перший, другий і четвертий рядок в строфі на одному рівені, а третій—висунуто вліво.

103, 5 зн.: безталанна я,—в М.: *безталанная я.*

— 4 зн.: тяжко, важко в світі жить,—в М.: *Тяжко на світі жить* (а зразу було: тяжко жить, не любить); в Б.: *тяжко, тяжко* в світі жить.—Хто поправив на *тяжко-важко*—не віднаю.

— 2 зн.: оксамитові,—в М.: *аксамитові*, в Б.: *аксамитови.*

104, 5: батько, мати,—в М.: *батько-мати.*

— 10: з препоганим,—в М.: *з рудим, косим.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

102. Полюбилася я.

В автогр. М. має нумер 28; есть і в автогр. *Б.* Видавці Пражськ. „Кобзаря" не догляділи, що цей вірш має окремий нумер і приточили його до попереднього (№ 101). Так само і в копії Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39). Вперше видруковано в „Народномъ Чтеніи", 1860, I, 147.

В цій копії есть де-кілька одмін проти автографів.

Одміни:

Полюбилася я,
Одружилася я—в Праж. та в копії Жемчужн.:
Полюбилась *би* я
Одружилась би я.

В обох автографах: *полюбилася я.*

106, 1 зн.: така доля моя,—в коп. Л. Жемч.: *лиха* доля.

107, 1: люде гордії, злі,—в М.: *люди добрії злі*; в коп. Жемч.: *люде горді його.*

— 3: та повезли,—в коп. Л. Жемч.: *та й привезли.*

— 4: оддали,—Шев. завжди пише: *отдали.*

— 7: старіюся в чужій хаті,—в *М.* та в коп. Жемч.: *нужу світом попід-тинню.*

Дата — р. 1848, а не 1849.

103. Породила мене мати.

В автогр. М. — за № 29; есть і в *Б.* Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

104, 12 зн.: в оксамиті,—в М.: *аксамиті*, в Б.: *оксамиті.*

— 9: і виросла я на диво,—в М.: *всім* на диво.

— 7: білолицяя,—і в Б., і в М.: білолиц*ая*.

105, 1: як билина,—в М.: *мов.*

— 5: після „не горнуся“—в автографах кілька крапок.

Дата—р. 1848, а не 1849.

104. Ой я свого чоловіка.

В автогр. М. — за № 30 (на початку 7-го зошита за р. 1848 і 21-го од початку; цифри „7“ — не знати, бо 21 написано поверх). В автогр. *Б.* немає.

Одмін проти видання Ю. Романчука немає ніяких. Зауважу хіба, що Ш. уживає скрізь не: *оттих*, а *отих*, *отой.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

105. Ой виострю товариша.

В М. — за № 31; в *Б.* немає.

Одмін, крім: ой *вигострю* (в автогр.: *виострю*), немає ніяких.

Дата—р. 1848, а не 1849.

106. По улиці вітер віє.

В автогр. М. — за № 32; есть в Б., і в копії Ж.
Вперше видруковано в „Основі“, 1862, І.
Одміни:
99, 1: віє,—в М.: *вие*, але в Б.: *віє*.
— 3: по улиці, по-під-тинню, — в М.: *попід-тинню з торбиною*.
— 5: під дзвіницю сердешная,—так зразу було і в М., але згодом попр.: *під дзвінницею сердешна*.
— 10—12,—на кінці рядка рядок крапок.
— 13: не довелось,—в М.: *А довелось*..... В Б.: *не довелось*.....
— 14: тую копійчину,—в М.: *шага́ у скупого*.
В *М.* та *Ж.*—кінець довший:

Свічечку.... за кого?
За кого ти бєш поклони?
За сина! За сина!
За Івана єдиного,
За мою дитину! (в Ж.: за *свою*).

Дата — р. 1848, а не 1849.

107. Ой сяду я під хатою.

В М. — за № 33; есть і в *Б.* Вперше видруковано в „Основі“, 1862, І.
Одміни:
10, 13: як то тиї дівчаточка, — в М.: *як то там тії, дівчата*.
— 11 зн.: дівчаточка,— в М.: *чужі діти*.
Дата — р. 1848, а не 1849.

108. Закувала зозуленька.

В автогр. М. — за № 34; есть і в *Б.*,—значно коротше проти М. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, І.
Одміни:
101, 3: як квіточки́ за водою,—так по всіх „Кобзарях“ (так і в „Основі“), — тим часом: *квіточки́* тільки в автогр. *М.*, а в *Б.* уже: *як квіточка*.
— 4: з сього,—в М.: *з сего*, в Б.: *съ цёго*. На цьому в Б. й край, а в М. (і в Ж.) довший кінець:

Як би були батько-мати
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема; сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотині,
Де-небудь під тином.

Дата — р. 1848. а не 1849.

109. Швачка.

В автогр. М.—за № 35; зразу було без заголовка, але дописано олівцем, справа коло нумера вірша, *„Швачка“*. Єсть і в автогр. Б. з заголовком. Маємо також для цього вірша і копію Ж.

Одміни дуже великі:

263, 4: прокляті,—в М.: *погані.*

264, 1: тее пиво,—в М.: *горілочка.*

— 3: не дам же я вражим ляхам, — в М.: *не будете, вражі ляхи.*

— 5: батьки отамани,—в М.: брати *у неділю* (в *Ж.* неправ.: *в неділю*).

— 6: в неділю,—в М.: *гуляти.*

Далі, до рядків 7—16, в М. такий варіант:

Ляхів мордувати,
На смерть убивати,
Свого батька козацького
Будем поминати.

17—18: В Перепяті гайдамаки
Нишком ночували,—в М.:
В Перепьяті (підкреслено і примітка Ш.: *могила*) *ночували,*

Вдосвіта вставали.

16—15 зн.: До схід сонця у Хвастові
Хлопята гуляли,—в М.:

Вранці рано у Хвастові
Козаки гуляли.

14—13: Прийди з того Межигорья,
Наш славний Палію,—в М.:

Прийди, батьку з Межигоря,
Семене Палію.

12—11: Подивися, що той Швачка
У Хвастові діє,—в М.:
Подивися ти на Швачку,
Що він ляхам діє.

10—7: Добре діє! У Хвастові, — *В М.:* У твоєму у Хвастові,
У славному місті, — У славному місті
Покотилось ляхів, жидів — Покотились головоньки—
Не сто і не двісті, — Не сто та й не двісті.

264, 6—5: А тисячі; а майдани
Кровю червоніли,—в М.:

А із тисяч шляхетская
Кров почервоніла.

В *Б.* теж не так, як по „Кобзарях"

А тисячи... Базарами
Кров почервоніла,

але згодом олівцем *„базарами"* поправлено на *„а майдани"*... Та тоді виходить nonsens, бо „а майдани кров *почервоніла"* абсурд. Ще можна б допустити було: *почервонила,*—але Ш. не мав цього на думці: він уживає тут лишень: *червоніла, почервоніла*... Хто підправив на *„кровю червоніли"* (так в „Кобз." Кожанч.)—не відаю, але поправка тут мусіла бути зроблена, бо Ш. не доглядів помилки...

264, 4—1: А оранди з костьолами — В М.: І оранди, і костйоли (так у Ш.).
Мов свічки, згоріли. — І все затопила;
В самім замку невеличку — Тілько то й не затопили,
Церковку святую — Що церков святую,

265, 1: Не спалено. Оттам Швачка,—в М.: Отам Швачка з козаками.

В Б. зразу було: „не спалили", — але попр. на „не спалено".

265, 2: аллилуя,—в автографах: *алілуя.*

— 5,—після рядка 5-в М. зразу було: *у Бихов гуляти,* але закреслено ще тоді, як писалося.

— 7: у Бихові, славнім місті,—в М.: *в славнім.*

Дата — р. 1848, а не 1849.

110. Ой не пьються пива, меди.

В автогр. М. — за № 36. В Б. немає.

Одміни незначні:

109, 1: пива́, меди,—наголос в автографі.

— 7 і 13: коло возу,—в автогр. М. обидва рази: *коло воза.*

— 15: а із степу,—в М. зразу було: *а із по..*,—очевидно, Ш. хотів був написати *„із поля“.*

Дата — р. 1848, а не 1849.

111. На улиці не весело.

В автогр. М.—за № 37. В Б. немає.

Одміни:

101, 6 і 5 зн.—в автогр. посунуто вправо.

— 2 зн.: утопитись,—в М. зразу було: *утопиться.*

102, 5: одчепися,—в М.: одчи́пися.

— 6—7: Бо як мені у матери,
То лучше втопиться,—

так скрізь по „Кобзарях“, а в автографі так:

Бо як мені у матері.....
То лучше топиця.

Дата — р. 1848, а не 1849.

112. У тієї Катерини.

В М. — за № 38. В Б. немає.

Одміни:

197, 20 зн.: Запорожа,—в М.: *Запорожьжя.*

— 15 зн.: Іван Ярошенко,—зразу було: *Кіндрат...* Далі на другій сторінці Ш. забув зовсім поправити *Кіндрат* на *Іван.*

— 11 зн.: Як се Катерина,—в автогр. навіть так: *Я* се,—очев. зам. *„як“.*

198, 3: не зробити,—в М.: *ни зробити.*

— 17 зн.: поїхали визволяти, — зразу в М.: *поїхали шук.* [очев. хотів Ш. написати: *„шукати“*].

— 11 зн.: Третій, Іван Ярошенко,—в автогр. Ш. забув поправити,—стоїть *Кіндрат.*

199, 3: і Катрина,—в М.: *і Катрена.*

Дата — р. 1848, а не 1849.

113. Із-за гаю сонце сходить.

В автогр. М. — за № 39 (на початку 8-ої книжечки за р. 1848 і 22-ої спочатку. Тут уже ясно, що попереду стояло 8, а поверх нього: 22). Єсть і в автогр. Б. Зауважу, що останніх кілька віршів переписувалося в *Б.* не в тому порядку, що в М. вони стоять, а одні раніш, другі пізніш, хоч в межах одного або двох зошитів.

Одміни:

115, 13 зн.: смутний,—в М. і Ж.: *собі.*

— 10: чорнобрива,—в М.: дівчинонька.

— після „із темного лугу" в (Б.: не (.), а (,), а в М. (.) а потім (рядок 8 зн.) знову: *Не виходить дівчинонька.....*

— 7: А з яру та з лісу,—в М.: *А з темного лісу.*

— 6: *з собаками та псарями*—в М.: *З рушницею із челядью.*

— 5: Іде пан-гульвіса,—в *М.*: *Виходить пан лисий.* В Б.: *пан гульвіса,*—а не *„пан-гульвіса"*.

— 1: смертельниї муки,—в Б.: смертельны*е* (в М.: *ії*).

116, 1: у льох його молодого,—в М.: сердешного.

— 2, після „замикає"—рядок крапок.

Дата — р. 1848, а не 1849.

114. Ой пішла я у яр за водою.

В М. — за № 40; в Б. немає.

Одмін проти видання Ю. Романчука—ніяких.

111, 6: з сією,—в М.: *сиею.*

— 7: вибирала,—в М.: *вибірала* (*выбірала*).

Дата — р. 1848, а не 1849.

115. Не так тії вороги.

В М.—за № 41. В. Б. немає.

Одміни:

98, 11 зн.: І попросять тебе в хату,—в М.: *тебе*—дописано вгорі, але тоді ще, як писалося вірш.

Після 8-го рядка: „щоб потім сміятись" — в автографі стоїть *„Щоб з тебе сміятись"*,—і цього рядка ніяким чином не можна опускати. Він стоїть і в Кожанч. „Кобзарі," єсть і в Пражському. Через що його викинув д. Ю. Романчук—не можу зрозуміти.

— Після рядки 7 знизу „щоб тебе добити"—закреслено чорнилом 2 рядки, тоді ще як писалося, і прочитати їх не можна (перший рядок починається: *а не можна без....*)

— 6 зн.: можно,—в М.: можна.
— 4 і 3—посунуто в М. вправо.
— 4: сі,—в М.: *ці*.
Дата—р. 1848, а не 1849.

116. Ой люлі, люлі, моя дитино.

В М.—за № 42; есть і в *Б*. Вперше видруковано в „Основі" 1862, I.
Одміни:
108, 12 зн.: не йди між люде,—в М.: *не йди ти в люде*.
— 10 зн.: Гай не спитає, й бачить не буде,—в М. і Ж.: *гай зелененький питать не буде*.
— 7 зн.: *то пригорнись*,—і в М. і в Б.: *то й* пригорнись. В „Кобзарях" скрізь без „й".
Дата—р. 1848, а не 1849.

117. Ой чого ти почорніло.

В М. за № 43; есть і в *Б*. Вперше видруковано в „Основі", 1861, VII.
Одміни значні:
260, 13: Ой *чого* ти почорніло.—В М. зразу було: *чого*, а потім поправлено *коли*; в коп. Ж.: *коли*, а в Б. знову: *чого*.
— 11: почорніло я од крови,—а в М., де відповідається на *коли*: *я з вечера* (зразу було *учора*).
— 10 зн.: За вольную волю,—в М.: *Та за вашу волю*.
— 7: славні Запорожці,—в М.: вчора козаченьки.
— 6: вкрили,—в М.: *крили*.
261, 4: не вернетеся на волю,—в М.: *не вирвется на волю*.
— 6: Мене стиха, та орючи,—в М.: *Та орючи у кайданах*.
— 7: Долю проклинати, — в М.: *Долю* (але зразу було: *ляхів*).
Дата—р. 1848, а не 1849.

118. Туман, туман долиною.

В М.—за № 44, в Б. теж есть.
Вперше видруковано в „Основі", 1862, I.
Одміни значні:
115, 3: серце,—в М.: друже.
— 5: батько й мати,—в М.: *батько мати*.

— 6: Де ми будем ночувати, — в М. і Ж.: *як нас буде піп вязати.*

— 7—8: Одружились, заховались,
Бодай були не кохались, — безперечна помилка в „Кобзарях". В автогр. Б.:

Одружилась, заховались,
Бодай була не кохалась. Помилка пішла з „Основи". Так само і в М.:

Звязалася я, не знала [*не знали*—але безперечно помилка!],
Бодай була я пропала...

115, 14—15: Легче було б самій жити,
Як з тобою в світі битись,—в М.: *Легше було б в труні гнити* (в Ж.: *ліпше*, але це напевно небіжчик Кониський не доглянув: Ш. цього слова не вживає ніколи), *Як з тобою в світі жити.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

119. У неділеньку у святую.

В М.—за № 45. В Б. немає.

Одміни не значні.

261, 12: Місті, в Чигирині,—в М.: *в Чегирині* (*в* додано згодом, але тоді як писалося).

— 16: скликали,—в М.: *зкликали.*

— 17: коргвами,—в М. зразу було: образами,—тілько у Ш.: коровгами (помилка).

— 11 зн.: бжола,—в М.: *пчола.*

262, 1 і 11 зн. і на стр. 263, 8 зн.: бунчуками,—в М.: *бунчугами* (як і скрізь в цьому слові).

— 16: Лободу Йвана,—в М.: *Івана* (в Пражськ. К. так і стоїть).

— 8 зн.: здіймає,— в М.: *знімає.*

— 5 зн.: дзвоном дзвонить, — в М. помилка: *з дзвоном дзвонить.*

263 2: красче,—в М.: *краще.*

— 10: по батьківськи,—в М.: по *батьківській.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

120. У перетику ходила.

В М.—за № 46, в Б. немає.

Одмін немає.

Уваги: 113, 7: по горіхи,—в М.: *по оріхи.*

— 10: мельник меле, шеретує, — в М.: *мелник меле ширитує.*

— 7 зн.: бондар,—в М.: бонда*рь.*

— 6 зн.: мене горне, пригортає — в М. зразу було: *та до себе пригортає.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

121. У неділеньку та ранесенько.

В М.—за № 47, в Б. немає.

Одміни:

110, 5: невеселая виходила,—зразу в М. було: *та* виходила. Рядки 8—10 в автогр. закреслено чорнилом, але так, що ясно видно слова,—через те їх й узято до „Кобзаря“ (в Кожанч. і в Пражськ. виданнях), але з помилками, бо в автографі не:

Мого молодого
Чумака з дороги,
Зострічати

—а: *Того молодого*
Чумаченька свого
Зострічати.

110, 8 зн.: спустили Йвана,—так і по „Кобзарях“, тим часом як в автографі: *Ів*ана (зразу було: *у яму*).

— 5 зн.: Ой Боже милий, милосердий, — так скрізь, а в автографі угорі дописано ще раз: *ми.лий*,—то-б то стоїть: *Ой Боже милий! милий, милосердий.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

122. Не тополю високую.

В М.—за № 48, в Б. немає.

Одмін—ніяких.

Дата—р. 1848, а не 1849.

123. Утоптала стежечку.

В автогр. М.—за № 49, есть і в Б. Крім того у В. П. Науменка есть ще копія, перезнята з автографа на шклі,—трудно навіть сказати, що це не автограф, так уміло зроблено. Копію зняв (18/IV 1862) М. К. Шмітгоф, син теї Піукової—Шмідгоф, до якої залицявся Ш. в Нижн.-Новгороді та якій написав на па-

мять цей вірш в альбом „26 генваря 1858 р.“ Але автограф Б. пізніщий за цю копію.

Одміни:

42, 8 зн.: я два шаги, два шаги,—так і в М., і в Б., а в копії В. Науменка було зразу: *„я три шаги“*, але попр. на „я *два* шаги, три шаги“.

112, 2 зн.: свое лишенько,—в М.: *свого лишенька.*

113, 2: така *я*,—в М.: і в коп. В. Науменка: *такая.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

124. І широкую долину.

В автогр. М.—за № 50 (на початку 9-го зшитка з р. 1848 і 23-го од початку; ясно, що 9 переправлено згодом на 23). Єсть і в *Б.* і в копії Ж., але остання нічого не дає проти М. Вперше видруковано в „Народному Чтеніи“, 1860, кн. I, 143, потім в „Основі“, 1861, VIII.

Одміни:

43, 1: І що снилось, говорилось,—в М.: *І що таке говорили,*

— 3: не побрались,—в М.: *розрізнили.*

— 4: Розійшлися, мов не знались, — в М.: *Розрізнили: люде злиї.*

— 5: А тим часом дорогиї,—в М.: *А тепер ми помарніли.*

— 8: Помарніли ми,—в М.: *Зостарілись ми.*

— 11: годи,—в М. з наголосом: *го́ды.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

125. Навгороді коло броду.

В автогр. М.—за № 51; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни:

На городі,—і в М. і в *Б.* усі три рази в цьому вірші *Навгоро́ді.*

105, 1 зн.: *Сохне,*—в М.: *вяне.*

106, 5: чорнобрива,—в М.: *дівчинонька.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

126. Як би мені, мамо, намисто.

В М.—за № 52; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни:

102, 10: то пішла б я,—в Б. немає *б*.

— 12: там музики грають троісті,—перш за все в обох автографах: музика грає *троіста*,—так стоїть і в „Основі“, і в Кожанч. та Праж. „Кобзарях“. Крім того, в Б. зразу було так, як в М., а потім поправлено: *Грає мамо, музика троіста*, а у Льв. К. 1867: там музика грає троїста.

— 102, 14: Лицяються,... Мамо, мамо!—в М.: *кохаються, мамо! мамо!*

— 13 зн.: У найми наймуся,—в М.: *в найми*.

— 12 зн.: Та куплю я, мамо, черевики,—в М.: *зароблю, мамо, на кісники*, а в Ж.: *Зароблю там на кісники*.

— 11: Та найму я,—в М. *я* немає.

— 6: Коси мої плести,—в М.: *довгі коси плисти* (і в Б.: *плисти*).

— 4: В самотині віку дожити,—в М.: *Одинокій вік свій прожити*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

127. Не хочу я женитися.

В автогр. М.—за № 53, в Б. немає.

Одміни невеличкі:

87, 15 зн.: на рілі,—в М.: *на рільлі*.

— 11 зн.: Та з Великим Лугом,—в М. зразу було: *З великим тим* лугом.

Вірш цей в Кожанч. „Кобзарі“ чомусь залічено до р. 1846,—так він; й досі означається датою р. 1846. Тим часом, як бачимо, написаний він десь в осени р. 1848.

128. Чума.

В автогр. М.—за № 54; з правого боку олівцем дописано: „*Чума*“. В. Б. немає.

Зразу Ш., очевидно, мав на думці в віршові змалювати не чуму, а холеру, і вірш починався був: *холера з заступом ходила*, але потім ~~за~~креслено. Можна думати, що написано вірш під настроєм холери, що того року завітові до Росії. Натяк на це маємо і в дальшому зараз віршала була („І знов мені не привезла“):

„Вони з холери повмірали,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...“

Уваги:

195, 9 і 8 зн.:—посунуто в автогр. вправо.

196, 7: сплять,— в М.: *спять*.

— 11: коміни,—в М.: *комені* (з наголосом).

— 13 зн.: *крапивою*,—безперечно: *кропивою* (так і в автографі).

Дата—р. 1848, а не 1849.

129. І знов мені не привезла.

В М.—за № 55; в Б. немає.

Уваги:

45, 7—за цим рядком в автогр. рядок. цяток.

— 45, 4 зн.: листи тиї,—в М.: *листи тії*, а зразу було: *то піду я*.

Од рядка 6 знизу і до краю—инший розмір.

Дата—р. 1848, а не 1849.

130. В неволі, в самоті немає.

В автогр. М.—за № 56; есть і в автогр. Б., але цим віршом Ш. там розпочав аж рік. 1857, вихопивши вірша з середини автографа М. А взяв його туди мабуть тому, що в ньому одбивається страждання за цілих 10 літ: „от що зробили з мене годи!“ Єсть де які одміни і в копії Ж. Вперше видрук. в „Основі“, 1862, кн. VII.

Одмін чимало:

62, 2: Нема з ким серце поєднать,—в М.: *душу* (в Ж. *думу*—помилка?)

— 1: то сам собі отсе шукаю,—в М.: *то сам в собі когось шукаєш*.

63, 1: когось-то, з ким щоб розмовлять,—в М.: *Щоб з ним хоть серцем розмовлять* (в Ж.: *щоб з ким*—може теж помилка?)

— 2: Шукаю Бога, а нахожу,—в М.: *шукаєш Бога... а находиш*.

— 3: Таке, що цур йому й казать,—в М.: *таке, що гріх* (зразу було: *сором*) *і розсказать*.

— 4: От що зробили з мене годи,—в М.: *Отак-то нівечать нас годи*.

— 7: хмарно,—так в М. і Б., так і скрізь, крім Львів. 1867, де чомусь: *марно*.

Після рядка 9-го („Щоб доладу було згадать“) в М. вставка:

Видумуєш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважать,—
Не лізе в голову нічого
. . . . . .

— 10: А душу треба розважать,—в М.: нема з ким душу поєднать.

— 11: Бо їй,—в М.: *А їй.*

— 12: тихого,—в М.: *доброго.*

— 14: неохолонувший ще труп,—в М.: *незахолонувший той труп.*

Очевидно, що дата—р. 1848, а не 1857, як досі стоїть в „Кобзарях", між иншим і в вид. Ю. Романчука.

131. Ой умер старий батько.

В автогр. М.—за № 57; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі", 1861, VII.

Одміни:

100, 7: ой умер старий батько,—в М.: *ой умер, умер.*

— 8: І старенькая мати,—в М.: *Умерла і мати.*

— 9: щирої,—в М.: *в світі,* в Ж.: щирої.

— 10: Тії радоньки дати,—в М.: *порадоньки.*

— 14: Чи дома журитись,—в М.: *Чи йти утопитись.*

— 16: Посажу я.—в М.: *та посажу.*

— 18: остануся тута,—в М.: *останусь я тута.*

— 13 зн.: Прийде милий,—в М.: *прийде, прийде.*

— 12 та 10 зн.—посунуто вправо.

— 11: А як же ні, то я пійду,—в М.: *А як же ні, то піду я.*

— 10: Доленьки шукати,—в М.: *матері* шукати.

— 9: посходила тая рута,—в М. *тая* нема.

— 7: сиротина,—в М.: *молодая.*

— 6: марніе,—в М.: *старіє.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

132. Не вернувся із походу.

В автогр.—М. за № 58 (на цьому віршові кінчається рік 1849 в книжечці,—а на ділі, як знаємо, це лишень середина 1848-го); есть і в Б. Вперше видруковано в „Народному Чтеніи", 1859, I, 144—145, а потім в „Основі", 1861, VIII.

Уваги:

106, 17, 15, 12, 9 зн.—в автогр. М. посунуто вправо.

— 11: Ні не того мені шкода,—в М.: *Ні, того мені не шкода.*

— 6: „Гусаркою" звуть,—в М.: *Московкою звуть.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

133. У Вильні городі преславнім.

Вірш цей—за № 59, як і слідуючий, останий вже з р. 1848 (треба шукати його в останньому 27-му зшиткові, на кінці книжки). „У Вільні“ Ш. перекреслив олівцем і в Б. не переписав.

Уваги:

161, 6 зн.: шапки не знімали,—в автогр.: *не ламали*,—як справедливо здогадується д. М. Кр—ський.

— 5 зн.: у Острій Брамі—Ш. пише: *брямі*, а далі: *брамі*.

— 1 зн.—од сього рядка починається новий розмір.

162, 10 зн.: із Любська,—в автогр. підкреслено, і примітка Ш.: *Любскъ—замокъ надъ Виліею*.

— 6 зн.: До Закрету;—в автогр. підкреслено.

— 2: дочку свою одиноку,—в автогр.: *одиночу*,—може бути Ш. хотів написати: *одиначку*.

163, 7—8: З шовковою драбинкою?

І Рухля не знала,—

в автогр. инша інтерпункція, через що инший трохи і сенс має бути: після *драбинкою*—нема ніякого знака, а після *„не знала“*—крапка (.). Таким чином виходить, що Рухля не знала того, де дівчина роман про шовкову драбинку читала.

— 4 зн.: аж по обух вгородила,—в автогр. помилка: *по обох*.

164—4: в автогр. після *убила* немає ?, а тільки (,).

Дата має бути не р. 1846, як досі ставилося, а 1848.

134. Заступила чорна хмара.

В автогр. М.—за № 60 (останній з р. 1848). В Б. немає.

Уваги:

265, 17 зн.: а гетьман попович,—в М. було зразу: а *дурний попович*.

266, 10: *Межигор*,—в М.: в Межигорь (зам. Межигорья, як 11 рядків нижче).

— 13 зн.: молитися,—зразу в М. було: *та молися*.

— 8 зн.: Ярополче,—підкреслено, і примітка Ш.: *„село коло Москвы“*.

— 5: запорожський,—в М.: *запорозькій*.

— 267, 6 зн.: за гетьмана, панахиду,—в автогр. було зразу а потім закреслено. До останнього рядка: *над нашим гетьманом*

(Ш. завжди пише *гетманом*) додано ще олівцем: ***В Ярополчі*** (а може *Ярополче*,—тяжко розібрати—але, що певніщ ***Ярополчі***).

Дата має бути р. 1848, а не 1850.

На сьому власне можна було б і скінчити з роком 1848, але ми маємо ще один вірш, який безперечно написаний 24 грудня р. 1848, а в книжечку заведений лишень за № 3 року 1849,—це „Не додому в ночі йдучи“, посланий Ѳ. Лазаревському з Аралу. Хоч цей № (3) ніби свідчить, що й №№ 1 та 2 написано ще при кінці р. 1848, але як про них ми не маємо певних вказівок, то так уже й лишимо їх на початку р. 1849, тим більш, що ріжниця тут не в місяцях, а в днях.

135. Не додому в ночі йдучи

(*на Різдво*).

В автогр. М. стоїть за № 3 року 1849 (16 зшиток од початку), а в Б. на початку р. 1849 (теж на 3-му місці). Ні в М., ні в Б. заголовку немає—в М. стоить лишень N. N. (як знаємо, цей N. N—Федір Лазаревський) і так само N. N. і в копії Ж. Вперше видруковано в „Хаті“ р. 1860, а потім в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

39, 16 зн.: мій друже,—в М. зразу було: *брате*.

— 15 зн.: пожуриться,—в М.: *зажуриться*.

— 13: А так тілько. На дворі, бач,—в М.: *тілько, що на дворі*.

— 6 і 5—До церкви молиться

пійдуть люде завтра рано,—в М. зразу було: *зберуця молиця*,—попр. на *молитись*; а в рядку 5: *Люде добрі. Завтра рано*

— 3 зн.: в пустині,—в М.: *у полі*.

— 1: піском, снігом,—в М.: *снігом білим*.

— 3: зустрічати,—і в М. і в Б.: *зострічати*.

— 5: з тим лихом,—в М.: *з ним людям*.

— 11: у неволі,—в М.: *та в неволі*.

— 12: хоч,—в М.: *хоть*.

— 13: що ж діяти маю,—в М.: *маеш?*

— 14—15 в М. на половину закреслені,—можна лишень розібрати:

. . . та надія
З нами умірають.

—

Переходимо до р. 1849. Усіх поезій в ньому 19, а як виключимо *„Не додому в ночі йдучи“*,—то останеться 18.

136. Неначе степом чумаки.

Розпочинається 3 книжечка зошитом 15-им, і за обкладкою, на першому листку (стр. 225) стоїть „Неначе степом чумаки".

Поставив його Ш. в автогр. М. як передмову („Уже два годи промережав, і третій в добрий час почну"), без нумера; так само і в автогр. Б.

Одміни.

46, 9: так і мене,—в М.: *отак мене.*

— 10: *А я й* байдуже. Книжечки,—в М.: без *й* і після *байдуже* рядок цяток.

— 12: Таки віршами,—в М. зразу було: *неначе писарь*; поправку зроблено пізніще, иншим чорнилом.

— 14: *та кайданй* (наголос в М.) *собі кую*, і далі іде (,), бо безпосередно до цього рядка належить дальший (в скобках): (Як ці добродії дознають!), яким пояснюється попередній. Тим часом по всіх „Кобзарях" слова „Як ті добродії дознають!" стоять окремо і без скобок,—і цим затемняється в значній мірі думка автора.

— 16: Та вже ж нехай хоч розіпнуть,—в М.: *нехай собі хоч*,— так зразу було переписано і в Б., але поправлено на: *та вже нехай хоч...*

— 17: без вірші,—в М.: *без цього.*

— 19: і третій в добрий час почну,—в М. ще ясніща вказівка, що цим віршом почато 3-й рік писання на засланні:

Уже два годи промережав
І третій год оце почну,—

слово *оце* додано пізніще иншим чорнилом, тоді як поправлено і *„таки віршами"*.

138. Сотник.

В автографі М.—за № 1 з р. 1849. В Б. немає.

Одміни.

535, 1 і 3 та инш.: Оглав, Оглаві—в М. скрізь з наголосом: *'Оглав, 'Оглаві.*

— 5 і 6: од Бориспо́ля, Бориспо́ль,—наголос в автографі.

— 14: вилась квасоля,—зразу було: *квасоля вьєця.*

— 15: *А з* оболонками—в автогр.: *І з* оболонками.

— 7 зн.: старий козак—зразу було: *чію дитину.*

— 5 зн.: то й доглядає,—в автогр.: *Та й* доглядає.

— 2 зн.: сина 'ддав,—для чого таку форму ужили видавці Кожанч. Кобзаря, не відаю, бо в автографі просто: *дав.*

— 1: об'учатись,—в автогр. (та й Кожанчик. К.): *обучатись.*

536, 13,—розділ II починається просто: *Сидить сотник*—“; —видавці Кожанчик. К., очевидно, не прочитали далі одного слова, а воно має бути так: *Сидить сотник на причілку.*

537, 17: заквітчала,—у Ш. скрізь: *заквічати...* Після *коси* в автографові рядок цяток.

— 9 зн.: хрещатий,—в М.: *Хрищатий.*

— 8: та синій, сине голубий,—в автогр. буквально: *Та сынѣй! Сынѣй голубый.*

538, 4: *то* вийдеш заміж,—очевидно, помилка—в автографі: *Ти* вийдеш; так і в Кожанч. і в Пражськ. „Кобзарях“.

539, 8 зн.: в соломяному,—в автогр.: *в соломляному.*

540, 6: Богословом!—в М.: *Богословом?!*

— 13: з Настею,—в М.: *з Настусею.*

— 13 зн.: В попи! , — в автогр.: *У по́пи* (з наголосом),—так і в Кожанч. К., а в Пражськ.: *В попи́...*

— 4 зн.: для покійної,—в М.: для *покойної.*

541, 13 зн.: думаеш убити?—в М.: хочеш погубити.

543, 1: промовляе,—в автогр.: *примовляе* (так і в Кожанч. і Пражськ. „Кобзарях“).

— 15 зн.: А, бурсак,—в М.: *А бурсак!* (так і в Кожанч. Пражськ.).

— 9 зн.: дивися! Пся його личина,—в М.: *дивися, пся його...* (так і в Кож. і Праж.).

— 7 зн.: добре, свате! — в М.: сва*ту!*

544, 14: замирає вся,—в М.: *заміра.*

— 4 зн.: дожидайся!—в М.: *дожидайся ж!*

545, 8: то і заплачте, — в М.: *То й плачте* (так і в Кож. та Пражськ.). Звідкіля ці поправки?

— 14: я вже заповіди,—в М.: *Заповіді.*

546, 1: Вже вам,—в М.: вам вже...

Ішли би,—в М.: *Ішли б* (так і в Кожанч., а в Праж.: *Ішли би*).

— 14: Доганятиму,—в М. було зразу: та дожену.

547, 1: ми жонаті,—в М.: *жонати!*

— 5: та сорому,—в М.: сорома.

549, 3: паном,—в М. було зразу: *дурнем.*

— 5 зн.: тільки і осталось,—в М.: *остались* (так і в Кожанч. та і в Праж.).

Дата, як знаємо,—р. 1849, а не 1850 (в київських виданнях рік поставлено правильно: 1849).

139. За сонцем хмаронька пливе.

В автогр. М.—за № 2; єсть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміни:

46, 10 зн.: пливе—в М.: *іде.*

— 8: зове,—в М.: *кладе.*

— 7: у сине море, — в автографах не (,), а (:) , і дал — новий рядок.

— 6: Рожевою,—в М.: *червоною.*

— 4: годиночку,—в М.: *годиноньку.*

47, 3—10—так в Б., а в М. варіант короччий:

І знову тьма, і не знаєш,
Де дітися в світі...
А ніч темная та чорна,
І довго до світу.

— 7 зн.: й не знаєш,—в Б.: *І* не знаєш (поправка вже в „Основі“ єсть).

Дальший № 3 („Не додому йдучи“) я переставив до р. 1848, а за ним іде № 4:

140. Як маю я журитися.

Єсть цей вірш і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміни:

49, 4 зн.: та не продамсь я,—в М.: *А не продамся*; а в Б.: *Та не продамся*, — так воно і мусить бути: *продамсь я* — пішло з „Основи“.

— 2 зн.: пішов же я,—в М.: *пішов собі* світ за очі,—а далі в М. було (потім закреслено): *не знайшлася доля.*

50, 5: щоб не росло таке зілля,—в М.: *щоб не було свободного* (останніх 2 рядків в „Основі“ зовсім немає).

141. На що мені женитися.

(Козацька доля).

В автогр. М.—за № 5, без заголовка; так само без заголовка і в Б. Заголовок дано в „Хаті“ (р. 1860), де вперше цей вірш видруковано.

Одміни чималі:

92, 9 зн.: козаки,—в М.: *Сусіди.*

— 8: вони скажуть,—в М.: *Скажуть люде.*

— 6: нерозумний,—в М.: *навіженний.*

93, 1: ні, не буду,—в М.: *не буду я.*

— 4: тещу,—в М.: *тестя.*

— 6: в голубім,—в М.: *в синьому.*

93, 20 зн.: товариство,—в М.: *товариші.*

— 19: Вийде погуляти,—*прийдуть погуляти.*

— 18: та винесе, — в М.: *та принесуть* (в коп. Ж.: *та винесе*).

— 17: викотить гармату,—в М.: *привезуть гармати.*

— 16: як понесуть товариша,—М.: *як повезуть молодого.*

— 15: В новую,—в М.: *у нову.*

— 13: гукнуть,—в М.: *І ті.*

— 12: отамана,—в М.: *молодого.*

— 10: заголосить, як та мати,—в М.: *заспіває, мов та* мати.

— 9: голосна,—в М.: велика.

— 8: гукатиме,—в М.: співатиме.

— 6: І рознесе тую славу,—в М.: *мою* славу.

— 5: по всій Україні, — так і в М., а в копії Ж.: *Славу України.*

В „Кобзарях" під цим віршом стоїть: *Над Аралом, 1849.*

142. Ой крикнули сірі гуси.

(Удовиця).

В автогр. М.—за № 6. Ні в М., ні в Б.—заголовка немає.

Одміни.

199, 16 зн.: на все село слава,—в М.: *слава не добрая.*

— 1 зн.: 'ддала—і в М. і в Б. просто: *дала.*

200, 5—6: Самим шовком вишивала,
Злотом окула,—в М. зразу було:

Самим злотом окувала,
Шовком повила.

— 11: та й повела,—в М.: *за поводи* (зразу було:... *і повела,* —поправка пізніща, иншим чорнилом, так само як і попередня).

— 12: коня,—в М.: *веде* (зразу було: *сама*),—поправлено пізніш.

— 13: та й привела,—в М. *й* додано пізніш.

— 15: А сама на прощу в Київ, — в М.: *а сама остригла коси.*

143. Як би тобі довелося.

В автогр. М.—на початку 3-го зошита з р. 1849, а 17-го спочатку (ясно видно, як 17 написано поверх „3“). Єсть і в *Б.*

Одміни:

186, 1: покритих,—в автогр.: *накритих*,—помилка і в Кожанч. і в Пражському К.

— 2: а то верзе бісиі зна що,—в М.: *верзеш.*

— 3: та й думає,—в М.: *думаєш.*

— 10: будуть собі тинятися,—в М. зразу було: *будуть жити, гулятимуть.*

— 14:—Добре, кажу. А все таки,—в М.: нехай *буде так, як буде.*

— 15: Невеличку нате,—в М.: *А все* (зразу було: *а ще*) *одну нате.*

— 16: Отсю одну останнюю,—в М.: *оцю одну непокритку.*

— 17: Слухайте ж, панята!—в М.: *а так собі.....*

— 18: на луці,—в М.: на луці (наголос в автогр.).

— 10 зн.: та до криниці,—в М.: *та знай по воду.*

— 9 і 7 зн. в М. посунуто вправо.

— 7: вже у яр пішла,—в М. немає *у яр.*

— 3 зн.: лукавий,—в М.: *поганий.*

187, 1: ратувать,—і в М. і в Б.: *рятовать.*

— 2: Аж там панич,—в *М.*: *аж там їх пан.*

— 3—в М. немає.

— 4: Сердешну дівчину,—в М. *сердешну* немає.—Од цього рядка і далі—новий розмір в М.

— 5—7—до цих рядків в М. инший варіант:

„Гвалт, ратуйте! Люде добрі!“
Ніхто не ратує!
Тілько хлопець. Перехристивсь (далі як в *Б.*).

— 11: поганець,—в М.: *поганий.*

— 14: подивились,—в М.: поховали.

— 16: заковали,—в М.: закували.

— 18: заквасували,—в *М.* і в *Б.*: *захвасували.*

187, 10 зн.: трохи одпочити,—в Б. зразу було: *сіли* одпочити.

189, 1: Й смерклося,—в Б.: *І смерклося* (так і в Кожанч. і в Пражськ.).

Схожий текст в М. і Б.—тілько до 22 рядка на стр. 187 (до „На верстовім шляху в полі“, а далі в *М.*, до самого краю, зовсім відмінний текст, а власне:

Ішов етап із городу,
Та й став під корчмою
Одпочити в холодочку
Та води напитись,
Як то дадуть! Бо, буває,
Далеко носити,
То й вибачить таки треба!
А тим часом стали
Коло корчми аж три тройки;
Дзвоники бряжчали,
Грала музика троїста,
Люде гомоніли
Та весільної співали,
Бо було весілля—
Молодую везли в хутір
Та так опинились
Коло корчми. Коні бідні,
Бачте, потомились!
Он як хропуть! Що ж це сталось:
Плакать перестала
Молода їх? Вона того
В залізах пізнала,
Того хлопця молодого,
Що заколов пана,
Та нікóму й не сказала,
А придане пьяні
Не пізнали!—й не бачили,
Як перелякалась
Молода їх арестанта
І як потім стала
Розмовлять з ним—і отдала
Перстень молодого
Рестантові! Не бачили
Предані нічого!
Це та сáма молодая,
Що сей безталанний
Вирвав вилами у пана.
І несе кайдани,
У Сібірь несе за неї!...
Як-би хоч любились?
То й не жаль було б сіромі.

А то так случилось,
Просто з за́палу, та й годі.
Молодиї сіли,
Та й поїхали додому,
І етап в дорогу
Забрязкотав кайданами,
Помолившись Богу
За молоду, бо молода
Всіх почастувала.
Приїхала.—Заспівали
Та затанцювали
До вечера, а в вечері
Молоду шукали!
Та не найшли, не дозналисъ,
Де вона поділась!
І сльозами умилося
Веселе весілля!
Молодий той у коморі
Сам собі ночує,
А молода за етапом
У Сібірь мандруе.

144. Заросли шляхи тернами.

В автогр. М.—за № 8. В Б. немае. Есть одміни і в копії Жемчужникова.

Одміни дуже незначні:

44, 2: на тую Вкраіну,—в М.: *краіну* (так і в Кожанч. і в Праж. К.).

— 17: Не дав серця,—зразу в М. було: *свого серця*.

45, 3: убитий,—в копіи Жемч.: *убогий*.

— 4: На тую Украйну,—в Ж.: на *тую Вкраіну*.

В копії Ж. есть ще два рядки далі:

Не дай мені згинуть
Отут на чужині!

Кінець есть і в М. (приписано пізніш), але в „Кобзарях“ його немае:

Не дай мені згинуть
На чужині, дай хоч глянуть
На тую краіну.

Накраще брати кінець в редакції копії. Ж.,—як пізніщий і лучче редагований.

145. Зацвіла в долині.

В М.—за № 9; в Б. теж есть; есть і в копії Жемчужникова. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

97, 19 зн.: дівчина—дитина,—в М.: *дівчина в долині*.

— 15 зн.:—в М. немає.

— 14: І в білій свитині,—в М.: *А вранці в неділю* (в Ж.: *І вранці*).

— 11: у гай на долину,—в М.: *дівчина в* долину.

— 4 зн.: тихою ходою,—в Б. немає.

— 3; І йдучи співають,—в М. немає.

98, 4: у Бога благаєм,—у Льв. К. 1867, слідом за „Основою“: *на світі* благаєм. Між иншим, рядок: „*за руки хватає*“ там опущено.

— 5: І сами не знаєм—в Б. немає.

146. У нашім раї на землі.

(*Мати покритка*).

В М. стоїть за № 10; есть і в Б. Заголовка ні в одному, ні в другому немає,—з'явився він в „Основі“, де вперше видруковано цей вірш (1862, кн. 8).

Одміни.

94, 1: як тая мати,—в М. *тая* немає.

— 4: дивуюсь дивом,—в М.: дивлюся довго.

— 11—14,—в Б. немає,—а в М. вони в скобках.

— 16: *серед ночі* (наголос в автографі).

— 17 зн.: подивитись,—в М.: *надивиться*, в Б.: *надивитись*,—очев., в „Кобзарях“ помилка, і пішла вона з „Основи“.

— 13: І йде на улицю гулять,—в М.: *І вийде з дому погулять* (а зразу було: *в люде показать*).

— 10, — в М. немає, а зам. того: *Дивіться люде, подивіться*!

— 9: над всіма,—і в М. і в Б.: над *всіми*, — помилка скрізь в „Кобзарях“ (почалося з „Основи“).

95, 9: хату,—в М.: хати.

— 15: Великомученице, села, — в М. і Б. після *„великомученице“* знак (!) (так як і в Кожанч. та в Пражському К.).

Од рядка 13 знизу—новий розмір.

— 9: все забрала дитиночка, —в М.: *все дитиночка забрала.*

— 7: І вишла ти за царину,—в М.: І ходиш ти замучена.

— 6: з хреста ніби,—в М.: *ніби з христа.*

— 4: мов тії,—в М.: *неначе.*

— 2: воно ще й,—в М. зразу було: *що ще і.*

— 1: буде,—в М.: *стане.*

96, 1: гратись, і промовить,—в М.: *гратися, промовить.*

— 2: мамо,—в М. підкреслено; після *мамо*—в Б. (.).

— 5: дитині,—в М.: *роскажеш.*

— 6: про панича,—в М.: про *москаля.*

— 14: вилає за те,—в М.: *вилає—за те, бач.*

— 18 зн.: дитину,—в М.: *так тяжко.*

— 15 зн.: межи псами на морозі, — в М.: *на морозі межи псами.* На рядку 14 зн. — кінчається текст в автогр. Б., далі—узято з автографа *М.* (в „Основі“ теж тут кінчається досі).

10 зн. після *за його* не (;), а (,), а після *„чадо поганее“* стоїть (,—).

97, після рядка 3—одділити дальший текст.

— 8—9: Бо матері *там не мають,*

А мамку наймають,—

в автогр. тут не ясно: Бо матері там *немає* (здається, так,—власне похоже більш на *не маю*) *„Не мають“*—навряд чи могло б бути, бо на 6 рядків було б 4 закінчення на: *ають.*

147. На великдень на соломі.

В автогр. М.—за № 11, есть і в *Б.* Вперше видруковано в „Основі“, 1862, II.

Одміни:

99, 15 зн.: *На великдень,*—в М.: *У великдень.*

— 14: проти,—в М.: *против* (маб. *протів*).

— 1 зн.: купувала,—в М. зразу було: *вишивала.*

148. Було роблю що, чи гуляю.

В автогр. М.—за № 12. В Б. немає.

Уваги:

107, 1 зн.: вже хати не мати,—в М. зразу було: *ніколи не мати* (поправлено пізніш, иншим чорнилом).

108, 5: чого думаю, чого я,—зразу було: *і не знатиму, чого я*,—поправлено пізніш, иншим чорнилом.

149. Буває, іноді старий.

В автогр. М. треба шукати за № 13-им після віршів з р. 1848 і перед 1849 (стр. 207) (4-й зошит з р. 1849, а 14-ий з початку книжки). В Б. немає.

Уваги:

92, 2: і заспіває, як уміє,—зразу було: *хоч не вміє*.

— 19: зелена травка,—зразу було: *святая травка*.

Дата мусить бути 1849, а не 1848.

150. Хіба самому написать.

В автогр. М.—за № 14, перекреслено олівцем. В Б. немає.

Уваги:

48, 15: Із Москалів,—мусить бути *м* маленьке (як це і есть в автографі та в Кожанч. і Пражськ. К.), бо „москаль" тут—салдат, а не нація.

49, 6: оттак-то *я*,—зразу було: *отак і я*.

151. І золотої й дорогої.

В автогр. М.—за № 15; есть і в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

35, 18 і 17 зн.: І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль,—
в М. першого рядка немає.

— 16: моєї долі молодої,—в М.: моєї молодості й досі.

— 15: А иноді,—в М.: *та иноді*.

— 14: оступить душу, аж заплачу,—в М.: *осяде* душу аж (зразу було: *що*) заплачу.

— 13: А ще до того, — в М.: *А надто* (*хлопці*), як побачу.

— 12: малого хлопчика в селі, — в М.: *В селі веселому в ряднині*.

11—9: Мов одірвалось од гільлі,
Одно однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині,—в М.:
Малого хлопчика під тином.

— 7: що се ж та,—в М.: *що це вся.*

— 3—2: Даремне, марне пролетять
Його найкрасчиї літа,—в М.:

Його найкрашчиї літа
Даремне, марне пролетять.

— 1: що він,—в М.: *що сам.*

36, 1: широкім вольнім,—в М.: *чуднім широкім.*

— 2: А піде в найми; і колись,—в М.: *Що піде в люде, що* колись. В Б.: *І піде* (в Кож. і Праж. К. неправ.: *А піде*).

— 3: не журився,—в М.: *не журився.*

— 4: щоб він де-небудь прихилився, — в М.: *Щоб хоч де-небудь прихилився.*

Дата—р. 1849, а не 1848.

152. Ми в-купочці колись росли.

В М.—за № 16. Друга половина вірша, од слів: „А що пак, орате, чи жива“,—Шев. перекреслив олівцем аж до краю. Єсть в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

В Б. перед початком—рядок цяток.

67. 13 зн.: ми вкупочці колись росли,—в М: *Ми вкупі учились,* росли.

— 11: а матері (наголос в автогр.).

— 10: І говорили, що колись, — в М.: *та може думали: колись.*

— 8: зараньня—в М.: *заранъ*, в Б.: *зараньнъ.*

Після рядка 6—в М. відділено дальший текст.

— 4: принесло,—в М.: *занесло.*

— 3: і додому,—в М.: *у село.*

— 2: веселее колись село,— в М.: *У те село, у ту хатину.*

Зам рядків 1 і 1—6 на стр. 68—з М.:

Де мати в тяжкую годину
Гріхом, сердешна, понесла,
На безталанья сповила (в Ж.: *повила*).

68, 4: мені так бачиться,—в *Б.* ці слова в скобках.

68, 7: І яр, і поле, і тополя,—в Б.: топо*лі* (помилка по всіх „Кобзарях“), в М.: *І яр, і гребля, і тополі.*

— 9: *Далеко в самотній*,—в М.: *В далекій катаржній*

— 10: гребелька,—в коп. Ж.: *і гребля.*

— 16 зн.: дощем позаливались,—в М.: *дожщем позаливало;* в Б.: *дощем.*

— 15: І не дощем, і не слова. — в М.: *Не мудрі, думаю, слова.*

Далі в М. олівцем усе перекреслено, а в Б. ця друга половина має зовсім відмінний варіант. Чи не свідчило б це за те, що усе те, що закреслено та підправлено олівцем, зроблено вже на початку р. 1858, перед тим як братися до переписування поезій в автограф *Б.?* В М. друга половина вірша така:

„А що пак, брате,—чи жива́
Ота Оксаночка чорнява,
Шо з нами бігала гулять?“
—Еге! вдовівна кучерява?
Не знаю, як тобі й сказать!
Вона була помандрувала
За москалем, та знов вертала,
Така острижена прийшла,
В старій шинелі, помарніла,
Уже либонь і одуріла,
Та знову десь собі пішла,
Здалась, сердешна, на ігрище!
Сидить було та чепуриця,
Та оченаш собі чита,
Як той школяр, та роспліта
Ниначе коси. У черниці,
Казали, в Чигирин пішла,
Та, думаю, таке ледащо
І там не треба. Так ні за що
Занапастилася, звелась.
А що за дівчина була!
Так так шо краля! і не вбога,
Та талану Господь не дав!

68, 13 зн.: нехай *сьвятими* спочивають,—в *Б.*, звідкіля цей текст узято, ясно стоїть: *с святими..*, — помилка по всіх „Кобзарях“.

69, 5: кудись,—в Б.: *кудась.*

Нарешті, ні в одному „Кобзареві“ немає останнього рядка, який есть в Б. Тут після слів:

А може й дав, та хтось украв,—додано:
І одурив святого Бога...

Очевидно, що видавці Кожанч. К. не могли подати цього рядка, а видавці Пражськ. „Кобзаря“ цей вірш мабуть узяли не з автографа, а передруковали з Кожанчик. „Кобзаря“.

Дата—*р. 1849*, а не *1859*, як стоїть чомусь у д. Романч., тоді як у Пражськ. р. 1848.

153. Готово! Парус роспустили.

В М.—за № 17. Це передостанній вірш з р. 1849, і свідчить він, що вже експедіція Бутакова з Шевченком вертається назад:

„Посунули по синій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дарью....
. . . . . .
Прощай, убогий Кос-Арале!
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки *два літа*“...

Два літа—це, як ми знаємо, літо р. 1848 і 1849. Ш., вернувшися з експедіції, трохи згодом писав до Бодянського: „Перейшов я пішки двічи увесь Киргизький степ, аж до Аральського моря, плавав но йому два літа“ [1]). Між иншим, ми маємо і ближчі відомості, а власне, що з Раїму Ш. вирушив в Оренбург 10 жовтня і в Оренбург прибув 1 листопада.

Як бачимо: „Готово! Парус роспустили!“ належить до часу повороту вже з експедіції, а не до початку плавби по морю, як це говорить небіжчик О. Кониський. [2])

В автогр. Б. вірша цього немає.

Уваги:

47, 18 зн.: *в Сир Дарю*,—в автогр. тілько: в *С. Д.*

— 11 зн.: *І знали, що з тебе зробить*,—здається, що повинно бути *зробити*, і воно б тоді рифмувалося з попереднім: *два літа*. В автографові, на жаль, як оправлялася книжечка, обрізано дуже краї, і не знати, що стоїть після *т* (в слові *зробити*),—чи *и*, чи *ъ*.

Дата вірша не тілько р. 1848 (а не 1849), але навіть більш можна сказати: мабуть, місяць вересень, як що не початок жовтня.

---

[1]) Русск Старина, 1883, IX, 640.

[2]) Кіев. Старина, 1893, кн. 2, 248.

154. Ми в осени таки похожі.

В автогр. М.—за № 18. Це останній вірш з р. 1849,—останній писаний в експедиції (писано одним заходом з попереднім: „Готово! Парус“). Єсть і в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

37, 6: по роздольлі,—в Б.: *по роздолі.*

— 7: Із степу перекотиполе,—в М.: У гай *перекатиполе*; в Б. —перекотиполе.

— 8: Рудим ягняточком біжить, -в М.: *Ягняточком собі біжить.*

— 9: До річечки собі,—в М.: *Біжить до річечки.*

— 10: його взяла,—в М.: *мала* взяла.

— 12: А Дніпр у море; на край світа,—в М.: *А Дніпр широкий на край світа.*

— 13—14,—в М. немає.

— 18: чаєм,—в *Б.* було зразу: *полем.*

— 13 зн.: серце,—в Б.: *душу*, а в М.: *серце.* До-речи сказати: ні в Кожанч., ні у Львів. 1867, ні в Пражському „Кобзарях“—рядків:

Думи серце осідають
І капають сльози,—

зовсім немає; очевидно, як не догляділи їх видавці Кожанчик. „Кобзаря“, так скрізь і передруковано цей вірш з опущеними рядками.

— 7 зн.: І любити твою правду — в М.: *На сім світі, і любитись.*

— 5 зн.: друже-брате,—в М.: *друже добрий.*

— 1: немовляща,—в М.: маленькая.

38, 1: І воно вгадає,—в М.: *І те угадає.*

— 2: після *веселії*—рядок цяток.

— 4: непорочними,—в М.: *немовлящими.*

— 5: А тобі, мій одинокий,—в М.: *а ти, мій единий!*

— 6: мій друже единий,—в М.: *одинокий, безталанний.*

— 7: горе тобі на чужині,—*Друже, на чужині.*

— 8: та на самотині,—в М. немає.

38, 10: привітає, гляне?—В М.: *Хто розважить горе?*

Далі в М. два рядки цяток.

— 11: простягнулась,—в Б.: *простягалася.*

Дата—не р. 1848, а 1849 *(осінь).*

155. Лічу в неволі дні і ночі.

Четверта книжечка (рік 1850-ий) починається віршом, мов прологом

(Каламутними болотами
Між бурьянами, за годами
Три года сумно протекли)

і хоч не поставлено над ним „1“, але другий за ним вірш має нумерацію 2. Вірш цей есть і в Б., але далеко не ввесь—тілько частина.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, III.

Одміни:

50, 20 зн.: За ними,—в М.: *меж ними*.

— 19 зн.: Зтиха,—в М. і Б.: *стиха*.

— 12 зн.: Молитва за Богом,—по всіх „Кобзарях“ (і в „Основі“) після „Молитва“—стоїть (.....); в збірнику „Викъ“ (Київ, 1902, вид. 2) стоїть „до Бога“, але це неправильно,—в обох автографах: *за Богом*.

Далі в М. рядків 12—1 на стр. 50 немає (вони є тілько в Б.).

— 10 зн.: три годи,—в Б.: три год*а*.

Після останнього рядка на стр. 50 („Незримим писані пером“) в Б. есть ще такий уривок (кінець вірша):

Нехай гнилими болотами
Течуть собі меж бурьянами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посижу трошки, погуляю,
На степ на море подивлюсь,
Згадаю де-що, заспіваю,
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю!

Цей кінець (як і взагалі весь вірш в тому тілько виді, що у д. Романчука на стр. 50) есть по всіх россійських „Кобзарях“, і по всіх їх, почавши з „Кобз“. Кожанчик., в якому, знов, передруковано цей вірш з „Основи“,—в останньому рядку помилка: дрібненьк*у* книжечку,—зам. дрібненьк*о* (мережати). А що Шевченко вже аж занадто дрібненько мережав, то це може посвідчити тілько той, хто на власні очі бачив його писання з часів заслання.

Мушу ще додати, з приводу цього кінця вірша, дороблено вже р. 1858, що Шевч. впав в ньому в анахронізм: на початку року 1850 Ш. давно вже був в Оренбурзі, і сказати року 1850:

Посижу трошки, погуляю;
На степ, *на море* подивлюсь,

Ш. в автогр. М. не міг би,—і справді ніде такого не говорить. Коли ж він р. 1858 переписував вірші і переставляв їх, як хотів, не надаючи великого значіння хронології, сполучаючи кілька віршів не одночасних до-купи і т. и, то не диво, що він позволив собі licentiam poëticam: *море* в Оренбурзі.

Увесь текст на стр. 51—53 узято з автографа *М.*

Уваги:

52, 12: на мою Вкраїну,—в М.: *на мою Краіну* (з великим *К*).

— 18: після „згадувати будуть“—в М. знак (!).

Почавши з цього вірша—усі 12 віршів з р. 1850 треба означати: *в Оренбурзі.*

156. Ми заспівали, розійшлись.

В М. стоїть за № 2; в Б. немає.

Одмін—ніяких.

Увага:

56, 5: принаймні,—в М.: *принамні* (подібно до того, як попереду ми бачили: *принáмені*).

Сумовали,—в М.: *сумувалі.*

157. Не молилася за мене.

(Хатина).

В автогр. М.—за № 3; есть і в Б. Заголовка в обох автогр. немає,—він з'явився в „Хаті“ (1860), де вперше цей вірш видруковано.

Одміни:

56, 20 зн.: Моя мати; отак собі,—в М.: *А так собі співаючи.*

— 18 зн.: Співаючи,—в М.: *Моя мати.*

56, 15: вийшов в люде,—в Б.: *виліз* в люде, а в М.: вийшов.

Додам, що в „Хаті“ Куліша, який мав копію з автографа Б., стоїть „виліз“ (так і в Кожанчивк. К.). Аж уже видавці Праж. „Кобзаря“, які мали під руками обидві редакції, поправили на *вийшов.*

— 14: лучше б,—в Б. немає *б* (в М. есть).

— 12: у недолі,—і в М., і в Б.: *у неволі.* Ця свідома помилка почалася з „Хати“, і так і задержалася по всіх „Кобзарях“.

— 8: А я,—в М. і в коп. Ж.: *Бо я.*

— 7: Благав,—в М. і коп. Ж.: *Просив.*

— 5,—після *Оксаночку* в М. рядок пяток.

— 4: у двох,—в М.: *собі*.

— 2: лани золотополі,—в М.: *Золотофилі*...

57, 4: і вдвох тихенько,—в М.: *І тихо, тихо*.

— 11: мир божий,—в М.: *мір* божий.

— 12:—зорьою,—в М.: *зарйою*; в Б.: *зорёю*.

— 17: вечеряти в свою хатину,—в М.: вечерять в хаточку.

— 12 зн.: єдиний,—в М.: і *злато* (в *Б.* зразу було: *палати*, але поправлено на: *єдиний*).

— 11: сади панам у твоїм раю, — в М.: і *власть панам в твоїм раю* (в Ж.: *в твоєму* раї...).

— 10: Даєш високиї палати, — в М. немає (в Б. вписано пізніще між рядками).

— 9: пани ж неситиї пузаті,—в М.: *вони ж* неситиї пузаті (дописано олівцем).

— 7: запершися собі в палатах, — взято з автографа *М.*

— 5: І убогої малої хати,—в М. немає, а в Б. дописано згодом, тоді як і „*Даєш високиї палати*“.

— 4: я тільки хаточку в тім раю,—так і в Б., а в М.: хаточки; крім того, і в М. і в Б.: *в тім раї*.

Почавши з „Хати“, під віршом стоїть: *1850. Над Аралом.*— Що 1850, то це правда, а що „над Аралом“,—то зайве, а треба: *в Оренбурзі.*

158. Петрусь.

В автографі М.—за № 4; в лівому ріжку скоса написано: *Петрусь*. В автогр. Б. теж есть з заголовком і з додачею: *поэма*. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, VII, але не все,—з великими пропусками.

Одміни чималі.

557, 5: посватав,—в М.: *засватав*.

— 9: хутір, ублагали, — так і в Б., а в М.: *хутір*.... *Ублагали*.

— 12 зн.: *на придане*, —в М.: *за* придане.

— 9 зн.: безталанне,—в М. немає.

— 5 зн.: *А*, — в М.: *І*, але поправлено на *А*; в Б.: *І*. В „Основі“—*А*.

— 4: уже тихенько й плакать стала,—і в *М.*, і в *Б.*: *тихенько плакать собі стала*,—поправку зроблено в „Основі“, а з неї пішло скрізь.

— 2: *Зівяне марно,* — в М.: *завяне,* в Б.: *зовяне* (так і в „Основі“).

— 1: *Краса і молодість моя*—в М.: *Засохне молодость моя!* [в Ж.: *твоя* (!)].

558, 4: *Машуню,*—в М.: *мамашо,* в Б.: *мамуню,*—на „Машуню“ поправлено в „Основі“, а звідти й по „Кобзарях“.

— 13: крилось лихо, — *„крилось“* — помилка, і зроблено її ще в „Основі“, бо в обох автографах: кралось лихо,—і це куди краще: „кралось лихо та в самім серці й уляглось“.

— 14: й уляглось,—в М. немає *й.*

— 17: бенкети загули, — так пішло з „Основи“, а в обох автографах: банкети (!) загули.

— 13 зн.: і *з двору*—в М.: *у поле.*

— 11: за царину,—в М.: *за шлях собі.*

— 9: мале хлопяточко в стерні — в М.: *маленький хлопчик. Чи се ти.*

— 8 і 7—в М. немає.

— 6: се ти, Петрусю?“—„Аже ж я“,—в М.: *Петрусю?“—Я.... І подивилась.*

558, 5—4 зн.—в М. немає, а зам. того:

Та й заридала (в Ж.: *зраділа*!!), *похилилась.*

— 3: Жили, жили—та й похилилась,—в М.: *Мов та тополя, з сироти.*

— 2: не зводючи, дивилась,—в М.: *не зводячи, згадала.*

— 1: на Петруся. Одним одна, — в М.: *Убогий хутір,— там колись.*

559, 1: І виростала, й дівувала, — в М.: *Вона убога виростала.*

— 2: І за старого генерала,—в М.: *І дівувала. Продали.*

— 3—в М. немає.

— 4: І вкупі гроші,—в М.: і *гроші вкупі.*

— 5: І тяжко, тяжко заридала, — в М.: *На вік світ Божий завязали.*

— 6: серце,—в М.: *Петрусю.*

— 7: ходім, Петрусю, в сад, в палати,—в М.: *Ходімо в сад, ходім в палати.*

— 8: А хто ж тут буде доглядать?—в М.: Ходім, *не пастимеш ягнят* (в Ж.: *ягнята*!).

— 9: хто попасе мої ягнята?—в М.:—А хто ж тут *пастиме ягнята*? (*в Ж.: ягнят*!).

— 12: його в палати. А в палатах,—в М.: В палати *хлопчика в постóлях* [*в М.: постóлах*,—чудний началос!].

— 15: І любо їй,—в М.: *І рада стала.*

Зам. рядків 16—21 в М. такий варіант (після „І рада стала"):

Злую долю
Ти на Петруся навела.
Та ми не знаємо, що буде,
Що виросте з того зерна,
Що ми посіємо? Ми люде,
А Всемогущий хоч і зна...

— 13 зн.: то нам,—в М.: *та* нам.

— 9: не оддала б,—в М.: *Ні, не дала б.*

— 6: до школи,—в М.: *у школу.*

— 3: а генерал,—в Б.: *І* генерал, але ще в „Основі": *А.*

— 1: таки вони,—в М.: бачиш, вони (а зразу було: *собі вони*).

560, 2: зімою в Київ,—в М.: *У Київ хлопця.*

— 3: І там у школу,—в М.: *та й там до школи.*

— 7—в М. немає.

— 8: І (,) — в М.: *вже.*

— 9: І ще!.. , — в М.: *Уже й.*

— 10: колись,—в М.: *ті сни.*

— 11: про те, що снилося Петрові, — в М.: *які там снилися* Петрові.

Далі двох рядків в М. немає, — їх узято з Б., але в „Основі", а звідти і скрізь, їх переіначено,—в автогр. Б. стоїть:

А генеральші чернобровій
Що тепер снилося? То ми
Оце й роскажемо...

560, 14: перед Пречистою,—це теж коньюнктура „Основи": в М. стоїть: *Перед образом Пречистої*, в Б. було: *перед іконою Пречистої*, потім поправлено: *перед образом*, але знов *образом* закреслено, а одкреслено—*іконою*. Той хто переписував, не доглядів під словом *іконою* знака (~~~~), і дальше слово: *Пречистої* змінив на *Пречистою*. А на ділі воно так:

Перед іконою Пречистої.

— 17: Ридала, билась,—в М.: *вона молилася.... нечистії.*

— 18: огненную сльозу лила,—в М.: *Рікою сльози проливала.* В „Основі“ після „ридала“—пропущено далі 6 рядків.

— 14 зн.: щоб та її, щоб...—в М.: *щоб заступила, щоб...*

— 10 зн.—в М. немає.

— 8: Свого Петра! І тяжко їй, — в М.: *Свого Петруся..... Тяжко їй...*, потім в М., з нового рядка, знову: *Тяжко їй!*

— 5: Сердега.—в М.: *сердешна.*

— 4: як його,—в М.: *як таки.*

561, до рядків 1—21—в М. зовсім одмінний варіант,—після слів: „А лихо, кажуть, перескоч“ іде:

Не Бог судитиме, а люде.
Вони, вони тебе осудять
Своїм неправедним судом!
Петрусю! добрая дитино!
Ти ще не знаєш, неповинний,
Як тяжко на світі любить!
Любить... і марне, марне гинуть (в коп. Ж.: *Любить..... любить, і марне гинуть*).
І згинуть, віку не дожить!
Вона—твоя святая мати,
Твоя единая сестра!...
За неї рад ти умірати
Хоч тричі на день, рад отдати
За неї рай свій молодий!
А більш нічого не даси...
Бо серце гріх їй оддавати!
То мати бідная твоя!

Неначе лютая змія,
За серце грішнее впилася
Любов нечистая .. не раєм,
А лютим пеклом розлилася
По грішній крові! І не знає,
Сама не знає, що робить
І що їй діяти з собою?
Чи то сховатись під водою? (в коп. Ж.: *Чи не...*).
Чи то їй голову розбить?..

Останні два рядки есть уже і в Б., але так:

Або сховатись під водою,

Або принамені розбить
О стіну голову??. (Зразу було: *о камінь*),

але цих рядків в виданні Ю. Романчука немає, бо їх немає і в Кожанч. „Кобзарі"; тим часом в Пражськ. „Кобзарі"—вони есть, (тілько в останньому рядку: *об* стіну....)

561, 13 зн.: поїду,—в М.: *піду у.*

— 12: прожене,—в М.: *оджене.*

— 11: о мій Петруню,—в М. *о мій*—немає.

— 9: я у Дніпрові, — так і в Б., і в М., а в Ж.: *Я у Дніпрі тоді.*

— 6: завдала,—в М.: *продала.*

— 5: за палати,—в М.: *не дала.*

— 4: любітесь, діточки, весною!—в М.: *Моліте Бога, щоб весною.*

261, 2 зн.: на світі є,—в М.: *Господь послав.*

— 1 зн.: І без користи; молодою, — в М.: *Вам буде любо, любо жить.*

562, 1—15,—до цих рядків в М. такий варіант:

Любов та буде молодою
І непорочною... такою,
Як сон дитини на зорі!..
А в-осени любитись гріх!
То не любов, то пекло буде,
І осміють, осудять люде,
І Бог правдивий покара
За чорнобривого Петра.

— 15—13—в М. немає.

— 12: та й занехаяла. Везла,—в М.: *В село небога привезла.*

— 11: назад гадюку в серці люту, — в М.: *Свою змію ще гірше люту.*

— 10: та трошки в пляшечці отрути,—в М.: *І капельку нащось отрути.*

— 8—3,—до цих рядків в М. такий варіант:

Не спала три дні і три ночі.
Засохли губи, впали очі...
Уже й не молиться в-ночі,
А щось шепоче сміючись.
І з тиждень грішная нудилась,

Сама не знала, що робить!
А потім трути наварила.

— 2: І генерала,—в М.: *Та...*

— 1: Та й спать, упоравшись. лягла,—в М.: *Щоб знав, як дівчину любить.*

563, 3: та й буду жить собі та й жить, — в М. немає обох *й.*

Далі ряд. 4—8—в М. немає.

— 12: до генерала ідучи,—в М.: *за гробо́м люде ідучи* (так було зразу і в *Б.*).

— 13—16,—до цих рядків в М. варіант:

Ой не мине Господня кара!
Великим громом упаде
На грішну голову... мов хмари,
Набралось люду, аж гуде...
Та все щось шепчуть про отруту
І ніби то когось то ждуть.

563, 18 зн.: І разом стихли,—в М.: *і всі затихли.*

— 17: Приїхали...—в М.: *Приїхав суд.*

— 15: І яд находять,—в М.: *Находять труту.*

— 14: громада глухо присягає,—в М.:

І на Господнему Христі
Уся громада присягає.

— 12: скажіте,—в М.: *признайтесь.*

— 11: хто отруїв його,—в М.: *Хто пана отруїв?*

— 9: зично загула,—в М.: *разом заревла.*

— 8: тогді,—в М.: *Петрусь.*

— 6: Петрусь, і каже,—в М.: *Не правда ваша.*

— 4: А ви не знаете нічого,—в М.:

А за́ що?.. Я вже те́е знаю
І не скажу вам, люде злий!

(коп. Ж.: *люде злиї*),

Призна́юсь, може, перед Богом!

— 2: та в город в путах одвезли,—в М.: *І зараз в Кцев.*

— 1: його,—в М.: *Петра.*

564, 1: в тюрмі, в суді, а в добрий час—в М: *в тюрмі глибокій..... в добрий час.*

— 4,—в М. немає.
— 6: аж у Сібір,—в М.: *аж на Сібір.*

159. Мені здається,—я не знаю.

В автогр. М.—за № 5; в Б. немає.
Одміни:

59, 5 зн.: та що ж мені тут.....,—по всіх „Кобзарях" цятками далі визначено якісь, очевидно, два слова. Справді, в автографі стоїть тут два слова, які, хоча і досить ясно написано, але одразу здаються дивними,—стоїть тут, очевидно: *гриты-дуты*... Те, що сполучено їх протинкою,—зайвий доказ того, що слова ці мають бути сливе сіноніми... Вираз цей має одначе свій сенс.: Ш. каже, що йому немов би то байдуже за простих сірих сіромах:

Вони і Господом забуті,
Так що ж мені тут гріти-дути,—

то-б то турбоватися, клопотатися цим,—і уживає для того образу з ковальського обиходу.... Д. М. Кр-ський в своїй статьї здогадується, чи не має бути: *казати тута*?....

60, 7: мир палили,—в М.: *мір палили*,—у Шевч. не раз стрічається *мир*—в значінні *громадянство, громада: „поки мир божий не засне"*, *„і миром*, громадою обух сталить".....

— 10: свинар,—в М.: *свинарь.*
— 12: після *палати*,—знак (?)
— 3 зн.: річах,—в М.: *речах.*
61, 3: після *едину*—рядок цяток.
— 6: після *нашого*—рядок цяток.
— 9: Прочитаю
Собі, хоч мало оживу,—

така інтерпункція по всіх „Кобзарях", але неправильна, бо в автографі ось як:

Прочитаю
Собі хоть мало..... оживу.....

160. Як би ви знали, паничі.

В автогр. М.—за № 6. В Б. немає. Вперше надруковано в „Правді" 1876, № 4, 125—127, а потім в Пражському „Кобзарі".

Одміни.

53, 16 зн.: то ви б *ідилій* не творили,—**таку поправку** вроблено пізніще, бо в „Правді“ і в Пражськ. „Кобзарі“: *елегій*; в автографі теж *елегій*. Дуже може бути, що Ш. помилився, і замість *ідилій*, ужив *елегій*; але такі поправки треба кожен раз **зазначувати** в примітці.

— 13 зн.: називаєм,—в М.: *називають* (так і в „Правді“ та Праж. „Кобзарі“),—цю вже пізніщу поправку зроблено без найменшої раціональної підстави.

53, 7 зн. після: не жило,—в автографі знак (*?*).

54, 16: школярям,—в М.: школярам.

— 16 зн.: А сестри! сестри!—в М.: *а сестри! сестри?*—і це правильніще (так і в Пражськ. „Кобзарі“).

— 8—5—інтерпункція цілком неправильна, і тільки випадково думку автора не попсовано (помилка і в Пражськ. „Кобзарі“):

Такії, Боже наш, діла
Ми творимо у нашім раю!
На праведній твоїй землі
Ми в раю пекло розвели,—

тим часом в автографі після „у нашім раю“ немає ніякого знака, а знак (!)—після „*землі*“... Крім того, обидва рази не: *в раю*, а *в раї*.

— 2 зн.: лани братами оремо, — зразу було: *лани ми іми оремо*, але поправлено олівцем,—пізніш, аж р. 1858.

55, 4: в раю,—в М.: *в раї*.

— 12: по над ставо́м,—наголос в автографі.

— 14: після *віти*—рядок цяток.

— 16: у тім раю,—в М.: *раї*!

161. Буває, в неволі иноді згадаю.

В автографі Б. немає; в автографові М.—за № 7. Писано не як звичайно, а боком, вздовж сторінки; списано таким чином 4 сторінки (395—398), і кінець вірша, як це й по всіх „Кобзарях“, такий:

Мені той козак
Росказував ось що....

Так ми й не знали досі, що́ саме він росказував, але тепер, одколи одкрито секрет, в якому порядку треба читати вірші в автографові *М.*,—виявилося, що не тяжко знати, що власне ко-

зак росказував поетові; для цього треба тільки удатися до стр. 191 (зошиток 13-ий); там ми найдемо, без номера,—як і повинно бути,—вірш: *„Не знаю, як тепер Ляхи живуть“*... Оце і есть те, що росказував козак,—це і есть кінець вірша *„Буває в неволі иноді згадаю...“* В цьому упевниться кожен, хто тільки прочитає спочатку *Буває в неволі...* , а зараз за ним і *Не знаю, як тепер Ляхи живуть...* А як що досі цей останній датовано було роком 1848, а не 1850, то це зовсім натурально, бо зошит 13-ий (по новій лічбі, би по справжній він мусів би бути *27*) опинився серед віршів р. 1848, а через те половину поезій з р. 1850 (почавши от з цього кінця „Буває в неволі“) – залічено до р. 1848.

Одміни:

58, 8: От мені,—в М. було зразу: *Раз мені.*

— 9 зн.: ніби мені каже,—в М. узято в скобки, і це зовсім доладу.

255, 15 зн.: я жив на хуторі....—далі в автогр. закреслено 1½ рядки, — тільки й можна розібрати після *„на хуторі“*— *з моєю....*

— 4 зн.: за церков божую,—в М.: *божію.*

256, 14 зн.: спражу—в М.: *спряжу.*

— 10 зн.: після *я бачив*—рядок цяток.

255, 8 зн. і 257, 6: трйох,—в М.: *трьох.*

162. І станом гнучим, і красою.

В автографі М.—за № 8,—виглядає як брульон: писано нашвидку, з багатьома поправками і нарешті закреслено олівцем. А проте в автогр. Б. заведено (між віршами р. 1848).

Одміни:

70. 2: пренепорочно-молодою,—в автографі сполучено через (—).

— 7: старому,—в М.: неначе

— 8: божої,—в М.: чистої.

Після рядка 10 — якісь 2 рядки викреслено чорнилом пізніще.

— 12: укрие,—і в М. і в Б.: *прикрие*,—але вже в Кожанч. „Кобзарі“: *укрие*.. Звідки воно?

— 15: огнем любови,—в М.: *Господнім.*

70, 18 зн.: опріче,—в М.: *оприче*, в Б.: *опріче.*

— 17: молись же,—в М.: *Молися ж.*

— 16: І я з тобою,—в М.: *І я за тебе.*

— 12: уже й на тебе,—в М.: *На стан твій гнучій.*

— 11: мені приснилось: ти вже, — в М.: *Мені вже сниться, що ти.*

— 7: все добре за собою.—в М.: *усе, усе з собою.*

— 5: А ти,—в М. зразу було: *І ти.*

— 4: одна-однісенька. З тобою, — в М.: *Сама калікою старію?*

— 3: єдинее добро було,—в М.: *Сама... одно* добро було.

71, 1: оперилась, а ти осталась,—в Б.: і *ти* (помилка ще в Кожанчиковськ. К.); в М.: А там... і *ти собі осталась.*

— 2: стара і немощна. Людей, — в М.: *Сама, мов палець, у людей.*

— 3: людей неприязних благаєш,—в М.: *Уже не пріязні благаєш.*

— 4: *І*—в М.: *А* (помилка ще в Кожанч. К.).

— 6: старії руки,—в М.: *сухії* руки.....

— 10: дивлюся іноді,—в М.: *А иноді дивлюсь.*

— 13: молися й ти, щоб і на тебе,—в Б.: *з святого неба*; в М.: *Бо ще на небі.*

— 14: з святого неба низійшла,—в Б.: *На тебе, серце, не зійшла*; в М.: ще з неба, серце, не зійшла.

Після тексту—в М. три рядки крапок.

Таким чином бачимо, що ці два рядка в вид. Кожанч. не згідні ні з одним автографом. Більш того: їх зовсім перекручено і попсовано, бо в уста поетови вклали таке, що він ніколи б на те не пристав,—поета заставили благати Бога, щоб на сироту „з святого неба *низійшла* (=снізошла, зійшла) і доля, і *недоля*“... Не вже б Шевченко благав сироті *недолі* з неба? А тим часом, коли возьмем хоча б автограф Б., то й там зовсім ясно бачимо думку поета: твоя і доля і недоля,—каже він,—на небі, а через те молися: *З святого неба*

(Ще) *На тебе* серце, *не зійшла*
Твоя і доля і недоля.

А ще ясніш це в автогр. М., звідки краще всього й брати до „Кобзаря“ текст для цього уривка:

Молися й ти: бо ще на небі—
Ще з неба, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

Дата—р. 1850, а не 1859 (як напр. це в вид. Романчука).

163. Огні горять.

В автогр. М.—за № 9; есть і в автогр. Б. Вперше видруковано в журналі „Иллюстрація. Всемірное Обозрѣніе“, 1861, № 177 (під 13 іюля), стр. 27.

Одміни:

30, 12: алмазом добрим,—в М. було зразу: *щирим*.

30, 15—18 в М. немає, а замість того: І любо всім... І всі сміються.

В журн. „Иллюстрація“: *„Неначе діти всі сміються*.

30, 12 зн.: неначе заклятий,—в „Иллюстраціи“: *меж ними* заклятий.

Дата—р. 1850, а не 1848.

В журн. „Иллюстрація“ стоїть: 10 мая 1858, але це дата посвяти, бо в примітці редакція журналу додала: „Стихотвореніе это посвящено покойнымъ поэтомъ одному изъ его близкихъ знакомыхъ, и вписано имъ въ его альбомъ, откуда мы его и перепечатываемъ“.

164. Чи то недоля та неволя.

В М.—за № 10, перекреслено олівцем.

Уваги:

32, 13 зн. після *„і душу* чистую“,—в М. знак (*?*)

— 4 зн.: нехристіяне,—в М.: *Не христіане*!

33, 3 після *научили* в М. стоїть крапка.

— 8: те серце, праведне колись,—в М.: *Та сердце праведне* колись,—очев. Ш. поруч. з *„та убоге“* (серце) ставив і *„та праведне“*, а не *„те* праведне“ (помилка ще з Кожанч. „Кобзаря“).

Дата—р. 1850, а не 1848.

165. На батька бісового я трачу.

В автогр. М.—за № 11; есть і в *Б*.

Одміни:

31, 11 зн. В першому ж рядку по всіх „Кобзарях“ одміна: на батька бісового трачу,—тоді як в обох автографах: На батька бісового *я* трачу.

31, 10: І дні, і пера і папір,—в М.: *Часи, і пера, і папір*.

— 8: таки аж надто, не на мир,—в М.: *Та таки й добре... не на мір* (в коп. Ж. помилка: *Та так таки і добре*).

— 7: І на діла,—в М.: *І на гріхи.*

— 6: А так, мов иноді,—в М.: *А так—мов иноді.*

— 5: Дідусь сивесенький рида, — *в М.: дідусь сивенький, та й рида.*

— 4: того бачте, що сирота,—так в Б., а в М. цього рядка немає: замість того було аж 4 рядки, але оден зовсім викреслено, і осталось три таких:

Йому, як бачте, на сім світі
Нема до кого прихилитись,
Шо він, сердешний, сирота (в Ж.: *І він...*).

Дата—р. 1850, а не 1848.

166. І досі сниться.

Останий вірш з р. 1850—„*І досі сниться.* В автогр. М.—за № 12; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміни:

36, 9: сидить,—в М.: *стоїть.*

— 11: коло хатиночки,—в М.: *Сидить під хатою.*

— 15: сміючись мати,—в М.: *дитини мати.*

— 12 зн.: І усміхнеться, і з тиха, — в М.: *І усміхнувшись собі тихо.*

— 11: промовить нишком: деж те лихо?—В М.: *Та й думає: минуло лихо.*

— 10—печали тії, вороги, — в М.: *таки поміг Господь дожить.*

— 9: І нищечком старий,—в М.: *До радости. Старий.*

— 4: *І сам пішов,*—і в М. і в Б.: *Й собі пішов* (поправка пішла ще з „Основи“).

Дата не р. 1848, а 1850, на весні, бо, як відомо, 27 квітня Шевченко був уже арештований і посажений у тюрму перед тим, як заслати його в Новопетровський форт.

На цьому українська муза надовго покинула Шевченка і знову вернулася до цього аж р. 1857.

III. На волі.

(1857—1861).

167. Москалева Криниця

(*Я. Кухаренкови*).

В літературі йде суперечка, коли написано „Москалеву Криницю": чи 6/IV 1857, чи 6/V? Власне жадної суперечки й бути не може, бо за 6/IV промовляють аж дві обставини: власноручний надпись Ш. на манускрипті, засланному Я. Кухаренкові і присланному сином А. Я. Кухаренка О. Конiському для розгляду: „Батькови Кошовому Я. Кухаренкови, на память 7 апреля року 1857". 7 квітня значний день в житті Шевченка, бо тоді він одержав звістку про волю. Одержавши як раз 7/IV листа од Кухаренка і 25 р. грошей, Шевч., посилаючи Кухаренкові 5/VI 1857 поему, послав і листа, в якому писав: „Я думав, що я вже зледащів, захолонув в неволі, але бачу—ні! Нікому тілько було огню положить під мое, горем недобите серце старе, а ти, друже мій, догадався; взяв та й підкинув того святого огню. Довго я читав твій лист, разів з десять..... та закачавши рукава і заходився коло оцієї „Москалевої Криниці". Бог поміг... скінчив, мені і полегшало трохи. Я умисне приписав „Ченця" і „Вечір", щоб ти порівняв їх з „Криницею", бо „Криниця" сеголітня, а „Чернець" і „Вечір" Бог зна колишні. Чи помолодшав я серцем за 10 літ неволі?"

Під засланим Кухаренкові списком дата стоїть: *мая 16*. Така саме дата стоїть і під текстом в автографі Б.: „1857 мая 16. Новопетровское укрѣпленіе", але посвята („На память Я. Кухаренкови") *7 мая* 1857 року. Чи був це просто lapsus calami, чи дійсно 7 мая чимсь невідомим для нас вславилося,—напевне цього сказати не беруся, та й річ це дрібна.

Таким чином ми маємо два джерела для тексту „Москалевої Криниці": автограф О. Я. Кухаренка, описаний О. Конiським в Зап. Н. Т. т. XXXIII, і автограф Б. Останній, як пізніща редакція—має більшу ціну. Деж подівся брульон (перша редакція, з якої списав Ш. „Москалеву Криницю" в Б.)—не відаю.

Зауважу, що та „Москалева Криниця", яку Ш. написав р. 1847, має не багато спільного з цією, але Ш., перечитуючи р. 1858 автограф М. додав олівцем під заголовком і в ній: „Я. Кухаренку", одразу вона не була присвячена Я. Кухаренкові.

Вперше видруковано в „Основі", 1861, кн. II.

Одміни:

564, 11: Аж за Уралом, за Елеком,—в автогр. Кухар.: *За Уралом, над Елеком.* До слова „Елек" додано рукоп. Ш. примітку: „тогобічна, невеличка річка Уральська, вливається в Урал між Оренбургом і Уральском".

— 12: старий недобиток,—в авт. Кух.: *недобиток, старий.*

565, 9: малоліток,—в Кух.: *семиліток.*

— 10; мати,—в Кух.: мавши.

— 12: а вбогій,—в Кух.: *а вдові.*

— 13: вдові не до того,—в Кух.: убогій не до того.

— 13 зн.: чи вік же їй продівувать,—в Кух.: *Чи вже їй вік провіковать.*

— 4 зн.: з трави,—по всіх „Кобзарях", та і в автогр. Б.: *з роси,* а в автогр. Кухарен.: *з трави,*—звідціля д. Романчук, очевидно, й узяв поправку, але зовсім даремне.

— 2 зн.: весь,—в Б.: *ввесь.*

566, 1: А ні кара,—в авт. Кух. нема.

— 2: ні муки, кайдани,—в Кух.: *а ні кара, ні кайдани.*

— 4: тії сили не втомили,—в Кух: тії *сини* (очев—*сили*) *не вбили.*

— 9—10: Як я нагадаю, — в Кух.: *Як* її *згадаю.*
Катерину. Слухай, сину—*Як* її *згадаю.....*
Слухай, сину.

— 10 зн.: сяк собі то так,—в Кух.: то так собі, то сяк.

— 5 зн.: *за сіль,* (по всіх „Кобзарях"); так в „Основі", а в Б.: *і сіль.*

567, 8: після Покрова, — така явна помилка задержалася скрізь, тоді як безперечно мало бути: Покрови (бо nominativ: Покрова, Покрівонька); так і в автогр. *Б.*

567, 14 зн.: Всі люде бачать лихо, сину—в Б. зразу було: *Таки я бачивсь з лихом, сину,* а в Кух.: *Я таки бачивсь...*

— 7 зн.: у зятя, то в сина,—в Б.: у зятя *та* в сина (так і в „Основі", в Кожанч. та Пражськ.), а в Кух.: *То... то....*

— 4: на дитя своє едине, — в Кух.: *Як на квіточку в садочку.*

568, 15—17: Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого;
Знаю тільке, що тверезий,—в Кух.:

Незабаром сто літ мине,
А я, ей же Богу!
Таки й досі ще не знаю.

— 15—16: Оттаке-то сподіялось!
Вмер батько і мати,—в Кух.:

Оттаке то!
З журби батько,
З журби вмерла мати.

569, 1: мій брате,—в Б. зразу було: *єдиний.*
— 2 і 14 зн.: зосталась,—в Б.: *осталась.*
— 5: коли одпочине,—в Б.: *коли одпочине?*
— 11: попілище,—в Б.: *попелище.*
— 14: у димарі,—в Кух.: *в чорній грубі.*
— 15: що тут в світі,—в Б.: *Що на світі діять?* Поправлено ще в „Основі", а звідти і скрізь.

570, 1: та сучого сина,—і в Б. і в Кух.: та *скурвого,*—поправка пізніща.

В „Основі", Кожанч. і Праж. К.—зовсім опущено цей рядок, а далі: *І вдовиченка.*

— 4: в скрепицю,—в Б.: скрепицю, в Кух.: *скрипицю.*
— 8—12,—до цих рядків в автогр. Кух. одмінний варіант. Після „яка правда—

Темнеє, мій сину!
Аж страх темнеє творилось
В нас на Україні:
Ні вже, каже, добрі люде... (так як в V розділі)...

570, 16 зн.: Іду служить,—в Кух.: *Піду, каже.*

570—571—усього розділу V-го („Ні вже, каже, добрі люде...)—в автогр. Б. немає зовсім, а під V стоїть те, що в „Кобзарях" під VI... Одначе в „Основі" цей розділ видруковано. Виходить, що Куліш мав якийсь инший оригінал під руками тої самої редакції, що і в Б., але повніщий.

571, 6: через год ото й велике,—в автогр. Кух. мабуть так само було, а О. Кониський не прочитав, як слід, бо в нього: *через сад* (!) *ота велика.*

— 5 зн.: в само серце,—в Б.: в саме серце; в „Основі" теж: в са́ме серце,—так і в Кожанч. та Пражськ. К.

— 4 зн.: тричі обвилася,—в Б.: *повилася,* але вже в „Основі": *обвилася.*

572, 12—15: Мов дівчата, та святеє—
Борошно псували?

На іграшку, я думаю
Так собі, аби-то! .

в автогр. Кух.:

Мов дівчата?... Так, святее
Борошно псували,—
Більш нічого. Я думаю,
На іграшку.

— 14: з дяком таки, а то возьме, — в Кух.: з дяком собі, та візьме (!).

— 12: Апостола серед церкви, — в Кух.: *Апостола. У москалях.*

— 10: у москалах). Непевний був, — в Кух.: Оттакий то був непевний.

— 8: та трудящий, — в Б.: *А* трудящий, — але вже в „Основі“: *Та*

573, 2: від,—в Б.: *од.*

— 3: преблагий,—в Кух.: *святий.*

— 7: постривай лиш,—в Б. зразу було:

Не записуй,
Не росказуй, сину.

— 9: та тогді вже,—так і скрізь, почавши з „Основи“,—а в автогр. Б.: *та то й вже* (наголос має бути на *вжé*).

До рядків 4—9 в автогр. Кухаренка — відмінний зовсім варіант:

Був Максим той. Мені ж, сину,
Було б не родитись на світ Божий!
Такеє то сотворив я, клятий!
Цёго б було, мій голубе!
Не треба б писати;
Бо се страшне..... Страшне, сину!
У пеклі твориться
Не такеє...

573, 9 зн.: й на тім світі,—в Кух.: *По вік-віки; бо сказано— Проклятий Богом і людьми.*

— 3 зн.: ввіпється,—в Б.: *вопьеця.*

— 2: пазурами в саме серце,—в Кух.: *пазорами в твою душу*; в Б.: *пазорями.*

574, 8: там, у холодочку,—в Б.: *Та у холодочку,*—поправка есть вже в „Основі".

— 10 зн.: роботати,—в Б.: *работати,* — поправка пішла з „Основи".

575, 4: при долині,—в авт. Кух.: під горою.

Рядки 6—9 в автогр. Б.—в скобках.

— 12: височенний,—в автогр. Кух.: *превисокий.*

— 15—14 зн.: Та за того, що викопав,
Богу помолитись,—

в автогр. Кух.: *То* (!) *за його грішну душу*
Господа молити.

575, 5: у світлому раю,—в „Основі" немає, але вже в Кожанч. К. есть.

Після рядка 5 зн.—текст в Б. одділено.

— 4 зн.: у неділю,—в Б.: *у неділлю.*

576, 11: чи глибоко,—в автогр. Б.: чи глибока,—і так воно й повинно бути. Помилка пішла з „Основи".

— 14 зн.: оттаке-то, — в Б.: *такеє те,* — поправлено ще в „Основі".

— 3 зн.: та у балці поховали,—в авт. Кух.: *та тут його й поховали.*

577, 1—2: А його криницю
Москалевою назвали,—

в автогр. Кух.:

І тую криницю
Москалевою прозвали.

— 4: про криницю,—в Б.: про *ту* криницю (так і в Кожан. і в Праж., а в „Основі рядків 3—5 немає). Очевидно, поправка ще пізніща.

— 5: страшная билиця,—в Б.: *нелюдська* билиця; так і в Кожанч. та Пражськ. К. (в „Основі" зовсім немає), — очевидно поправка пізніща як з 1876 року.

— 8: бо тут Сібір (в Б.: *Сібірь*) була колись,—до цього в автогр. Кухаренка Ш. зробив примітку: „не дуже давно посилали каторжних на Єлек, чи Єлецьку защиту, для ломки солі".

— 9: і пропадаю, *мов* собака,—в автогр. Кух.: *як.*

— 10: *Мов той* , — в автогр. Кух.: *як той.*

168. Неофіти.

В автогр. Б. „Неофіти“ з посвятою: „М. С. Щепкину на память 24 декабря 1857“ (коли вони побачились знову після довгої розлуки), а дата *8 декабря 1857. Нижній Новгородъ* [1]). Автограф „Неофітів“ есть у М. А. Маркович (Марко-Вовчок) [2]).

Що до друкованого тексту „Неофітів“, то було його кілька редакцій, через те маємо аж чотири версії: у „Вечерницях“ (р. 1862, №№ 31, 32 і 33), де видруковано вперше по першому рукописови, в „Основі“ (1862, IV) та в Кожанч. К. по в автографу Б., у Львівському виданні 1867, — по невідомому автографу, і в Пражському (Женевське і Львівське 1893—взято з Пражського, а россійські відання– наближаються до Львівського). Пражське—друковано по автогр. М. Вовчок.

Поема „Неофіти“ не викінчена, як писав про це Ш. до М. М. Лазаревського 21 січня р. 1858, не так він її й кінчив потім.

З автографів, крім автографа Б.; розглядав я ще уривок (на чвертці аркуша паперу, перегорненого у—двое, і списаного з усих 4 боків) в Музеї імени В. Тарновського. Автограф цей обнімає кінець розділу IV (од слів „І пяний і голий фавн отой), розділ V і VI“ [3]) (текст дуже близький до того що в „Вечерницях“). Крім того, естьще копія в рукопису Л. Жемчужникова (З. Н. Т. XXXIII), де пролог починається з „Благословенная в женах“, але, як це видно з варіантів, вона не що инше, як *копія з автогр. Б.*; нового сливе нічого нам не дає.

Таким чином порядок (хронологичний) джерел буде такий: 1) Чернигівський автограф (частина поеми), 2) „Вечерниці“ 3) Пражський текст (автограф. М. Вовчок), 4) Львівський К. 1867—1868; 5) автограф Б. (примітки до Пражськ. К., „Основа“ і Кожанч. К.), 6) копія Л. Жемчужникова. „З усих цих редакцій—та, що в „Вечерницях“, найранійша і через те найменьш має ваги,—тим часом д. Романчук дуже на неї покладався і багато варіантів взяв звідти. А цього крім 2 рядків в розділі XIV, недостача яких

---

[1]) В дневнику під 8/XII стоїть: „Усі отсї чотирі дні (4, 5, 6 і 7) писав поему.... здається назову її „Неофітами“.

[2]) Вказівка про це в—Пражськ. Кобзарі, т. II, 166: „Ми тута друкуємо їх по автографу, зіставшомуся у п. Маркевички (Марко Вовчок), додаючи варьянти з Львів. вид. та вид. Кожанчикова“ .

[3]) Цей уривок, що в Музеї імени В. Тарновського,—шматок найпершого рукопису, про який Ш. згадує в „Дневнику“.

справді почувається, не слід було робити. А ще ж д. Романчук зауважає (у згаданому листі до мене), що „не використав я лише значно відмінного та цікавого тексту „Неофітів", поданого в „Вечерницях"... Мусу признати, що це тільки на краще вийшло... Що до цього *цікавого* тексту, то д. Романчук, очевидно, не уявляв собі, яке він місце займає в історії текстів цієї поеми, і не відав, звідкіля його дістали Галичане. „Звідки редакція" Вечерниць „той текст дістала, не знаю,—пише він у листі до мене, та й годі тепер розвідати, бо всі редактори і помічники (Заревич, Климкович, Володимир Шашкевич, Остап Левицький) вже померли".

В новому виданні „Кобзаря", що друкується в Петербурзі, я виправив текст відповідно останньої редакції в до автографі *Б.*

577, 11 зн.: Ісаія, глава LVI,—у Шевч. в *Б.*: глава 5.

— 8: я тихо плачу,—в „Вечерницях": *нишком.*

— 5: благодушне,—в „Вечерницях": *благодушно.*

578, 1: сирая,—в Б.: *сірая;* по всіх „Кобзарях": сирая, бо очевидно у Ш.: *с*ирая, і видавці не знали як прочитати *и*: чи за *і*, чи за *и*.

— 5: притчою,—в Б.: притч*ею*; так і в „Вечерн.".

— 14: на кладовищі,—в рукоп. вар. в примітк. до Пражськ. К.: *гробовищі*; так і в „Вечерницях".

— 16: й за те, що бачу, що живуть,—в рук. вар. Пр. К.: *За те хоч бачу;* а в Б., після; „що бачу" не (,), а (.) і далі: *Ще* живуть. „Добрий варіант і в „Вечерницях": Слава Богу й за те..... Хоть бачу, що живуть.

— 14 зн.: на кладовищі—в „Вечерницях": *на гробовищі.*

— 12 зн.: невбогий мабуть хтось лежить—в Б.: не вбогий: в „Вечерницях" кращий варіант:

„Мабудь не вбогий хтось лежить".

— 8 зн.: і я— , — в Б.: *А я*, але мабуть помилка, бо і в „Вечерницях": *І я.*

— 5 зн.: із тюрми (.) В „Вечерницях" немає ніякого знака після: *із тюрми дивлюсь, дивлюся.*

— 2: мов нагодована дитина,—в „Веч." помилка: *не*годована.

579, 9: його святого мордували,—в „Вечерниц.": *За що його мордували.*

— 4: та праведних,—в „Вечерн.": *у праведних.*

— 11: І главу його честную,—в прим. Пр. К.: *і святую главу його;* теж і в „Вечерницях".

— 15: І повісили між ними?—в Б.: *між ними*; в Вечерн.: повішали.

— 17: сивий Верхотворець,—в „Вечерницях“, у Львів К. і в Б. теж так, а в Пражськ.: *святий*.

15—1 зн. на стр. 579, уся стр. 580 і 1—10 на стр. 581—в *Б.* немає: узято це з „Вечерниць“; есть і у Львів. К. 1867; в „Вечерницях“, через недогляд, опущені рядки 6—10 на стр. 580,— повна редакція тільки у Львів. 1867.

579, 11 зн.: син отгой Марії,—у Львів. Кобз. 1867: *отсієй Марії*; у „Вечерницях“: *отсій Марії*.

580, 17 зн.: Земні
Бете поклони,—

у Льв. К.: *до землі*; так і в „Вечерницях“.

— 15: од , — у Льв. К.: *від*.; так і в „Вечерницях“.

580, 5 зн.: перелечу во время оно,—так в „Вечерницях“ і у Льв., а в Пражськ.: *„перелечу в літа*, у те незгірше время оно“.

— 2: із тьми-недолі,—так в „Вечерницях“ і Львів., а в Пражськ.: *юдолі*.

581, 7—10,—в Пражськ. одмінний зовсім варіант:

Так думаю во время оно
Перелетіть і стоном—звоном
І трубним гласом розсказать,
Як Бог поможе, про святую
Про тую матір молодую
І христіянку. Про царя,
Чи тее... про кесаря...

— 15: *летучі літа*,—в „Вечерницях“: Літа *луччі* (:). Може помилка—зам. *летучі?*

— 16 зн.: *і слово* розумом,—так у Льв., а в Пражськ.: *І голос....* ; в *Б.* зразу було: *і голос пламенем*; в „Вечерницях“: і слово пламенем.

— 13: Старої матери, що море
Сльози святої пролила,—

це варіант „Вечерниць“, бо по инших К. і в *Б.*: „як тая мати ріки—море“, а далі в Пражськ.: сльози святої пролила; у Льв.: сльози кровавої лила,—так як в автогр. *Б.*

— 8: ти, мати Бога,—так у Львів., тільки *„мати Божа“*, а в Пражськ. і в *Б.* (зразу було): *Матір правди*; так і в „Вечерн.“, але попр. в Б. на: *мати Бога*.

— 7: сльози матері,—в „Вечерн.“: *матерні.*

— 6: до каплі вилила,—так у Львів.; в Пражськ.: *до краю*; в „Вечерницях“: *із серця.*

— 2: пламенем взялось,—в Б. зразу було: *пламенем святим.*

582, 1—3: Щоб по Украйні розлилось,
Як благовоннее кадило,
І рідні душі освятило,—

так в „Вечерницях“, тільки: *по Вкраїні*; в Кожанчиківськ. „Кобзарі“ та в „Основі“:

І на Україну почеслось
Те слово—Божее кадило,
Кадило істини.... Амінь.

В Пражськ., копії Жемчужник. та в Б.—повніще:

І на Украйні понеслось (в Праж.: *І по Украйні пронеслось;* в коп. Ж.: *На Україну понеслось*).
І на Україні святилось (в Праж.: *світілось* (!).
Те слово—Божее кадило (в Праж.: те слово чистее, кадило).
Кадило істини. Амінь (в Праж.: Чистійшій істини).

Останніх двох рядків в коп. Ж. немає.

— 9: за Деція,—в Б.: *за Декія.*

— 13: Россії,—в Б.: *Росії.*

— 16 зн.: на його,—так в Праж. і в „Вечерницях“, а в Кожанч. і в Б.: *на неї.*

— 15: і дівчати,—в Б.: і *дівчаті*; в „Вечерн.“: *а дівчаті.*

— 14: людей шукала, і знайшла, — в „Вечерн.“: шукал*и*, і знайшл*и*.

— 12: гінекеї,—в Б.: *гінікею*; в „Вечерн.“: „гінекеї“; так і по инш. „Кобз.“

— 11: одвела,—в „Вечерницях“: *одвели.*

— 9: Із доброго того дівчати,—в Б.: *із доброї тії* (Б.), але по всіх инших джерелах *дівча*—середнього роду.

— 8: дитину-сина *привела.*—М. Кр-ський зауважає, що треба б.: *повила.* Але як і тут, так і в „Марії“ у Ш. звичайний вираз: *привела.*

— 5: немалі жертви. І благала,—в Кожанч., в „Основі“, і у Львів. К. і в Б.: *Ублагала.* В „Вечерн.“: *Чималу жертву.* І благал*и* (!).

— 4: весь синкліт,—в Кожанч. і в Б.: *той сігкліт.*

583, 2: син її,—так в Кожанч. і в Б., а в Праж. і „Вечерницях: *первенець.*

— 4: перед образом,—в „Вечерницях“: *і перед ідолом.*

— 5: горить кадило золоте, — це взято з „Вечерниць“ і Львів. К., тоді як в Пражськ. і в Б., *лампади світять* (в Б. зразу було: *теплять*); в „Основі і в Кожанч.: *лампаду* світять. Той варіант, що у д. Романчука, кращий, бо дає рифму до *син* її *росте.*

583, 7: сходила зоря,—в Б.: *заря.*

— 17 зн.: І сина божого,—в Б.: *божія*; так і в „Вечерницях“; по всіх инших джерелах: *Божого.*

— 12: возстав із гроба! Слово встало—так у „Вечерницях“ у Львів.; в Праж.: *од гробу*, в Б.: *от гроба.* Після *от гроба* в Б. не (!), а (,—).

— 11: понесли,—в Б. зразу було: *рознеслось.*

— 7: той син Алкид,—в рукоп. прим. Праж. К. і в Б.: її Алкид в „Вечерницях“: *сей син.*

— 6: та ще,—в „Вечерницях“: *І ті.*

— 3: у гаї гарно,—в „Вечерн.“: в гаю гарненько.

— 2: вина святого напились,—так і в „Вечерниц.“, а в рукоп. прим. до Праж. К.: *І ще гарнійше попились*; в Б. теж так: *Та ще гарніше попились.*

— 1: та й поклонялися Прияпу,—в Б.: та й покланялися Пріапу.

284, 1: іде святий Петро,—в „Вечерницях“: *святий, святий.*

— 2: Ідучи,—у Львів., в „Основі“, Кожанчик. та в Б.: *Та йдучи.* Ідучи—в „Вечерницях“ і в Пражськ. К.

— 4: І одпочити—в „Вечерн.“: *Та* одпочити.

— 6: І оргію благословив,—в „Вечерницях“: *і взором оргію змірив* (!).

— 7: і тихим, добрим, кротким—в „Вечерницях“: *І добрим, кротким, тихим.*

— 9: любов *і правду*,—в Праж.: любов і *кротость*; так і в „Вечерницях“.

— 11: І ситий, — так і в Б., а в „Вечерницях“ в Праж. і у Львов., в коп. Жемч.: *і діти.*

— 12: І пяний й голий Фавн отой,—з цього рядка починається ще одне джерело—автограф Черниг. Музея (найперша редакція). В Черниг.: *І козлоногий сивий пан* (так і в Праж.); у Льв.: І козлоногий сивий Фавн, а в рукоп. прим. до Пражськ. К., в коп

Жемч. і в *Б.*: *І пяний й голий отой Фавн* (зразу було: *І пьяний голий пан Фавн*).

— 13: І син Алкид твій,—в Черниг.: *І добрий син твій.*

584, 14: Всі, всі,—в Черниг.: *усі.*

— 15: Перед святим,—так у Льв., а в Праж.: *перед Петром*; в Б. зразу було: *перед святим,* але поправл. на: *Петром.*

16,—До себе в терми на вечерю,—в Б. додано: ще пів рядка: *Того апостола...*

— 18: І в термах,—в „Вечерн.": *А* в термах. Це не резон, бо *і* свідчить про попередню вже оргію, про яку ми вже чули.

— 15 зн.: куряться амфори,—в Черниг.: *І курять амфори.*

— 14—15: Трохи не голиї, стоять
Перед Кипрідою, і в лад,—

це взяв Ю. Романч. з Львівськ. К. (та так і в *Б.*), а в Пражськ.:

Трохи не голиї, *не в ряд*
Перед Кипрідою стоять.

В Чернигів.: *Трохи не голі, і хлопята*
Перед Кипридою стоять.

— 12: співають гимн. Приуготован,—в Черниг. і в Пражськ. „Кобз".: *І гимн співають. Уготован*; в „Вечерницях": *Ій гимн співають.* У Львів. К. помилка: *приготован* (зам. приуготован).

— 9: аж тут їм гостя привели,—це взято з „Вечерниць", а в Черниг. і в *Б.* і по всіх инших джерелах: *гетери гостя привели.*

— 8: сивобородого, і знову,—варіант: *і знову*—тільки в Праж. К. а в „Вечерницях", у Львівск. „Кобзарі", в Черниг. автогр., в коп. Жемчужн. і *Б.*: *і слово.*

— 6: *Єлеєм слово* потекло, — так тільки в Пражськ К.; в Черниг.: *елеєм, медом,* а в „Вечерницях" у Львівск.: в коп. Жемч. і в Б.: *драгим єлеєм.*

— 5: *А* жриця,—в Черниг.: *І* жриця.

585, 2: У катакомби. І единий,—в Черниг. тут вставка:

У катакомби,—за собою
І причет весь свій повела.

— 3: твій син Алкид пішов із ними,—в Черниг.: *І всіх гостей. І син твій, мати*; в Пражськ. і у Львів.: *пішов за ними.*

— 4: за тим апостолом святим,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ.; в Черниг.: *пішов за ними, за святим;* у Львів., в коп. Жемч. і в Б.: *І за апостолом* святим.

— 5: за тим учителем благим,—так в „Вечерницях“, а в Черниг. *Святим учителем своїм;* у Львів.: *За тим учителем своїм;* в коп. Жемч.: за ним—учителем своїм; в Б.: *За тим—учителем своїм.* В Пражськ. К. цього рядка зовсім немає.

— 6: *А ти,*—в коп. Жемч.: *І ти.*

— 8: свого единого. Нема,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ.; а у Львів. і в Б.: *Свого Алкида... Ні, нема!*

— 9: *Уже й не буде! І сама,*—так в Пражськ. К., а у Львів., в Черниг. і в Б.: *Ти сама....* В Черниг. тут вставлено ще два рядки (перед: *уже й не буде*):

Уже й смеркає, вже й світає —
Твого единого немає,
Уже й не буде...

— 10: сама помолишся пенатам,—так в Пражськ., а у Льв. К і в Б.: *Помолишся своїм пенатам.*

— 11: сама вечерять сядеш,—в „Вечерницях“: *Сама вечеряй.*

— 12: Ні, не вечерять, а ридать,—в „Вечерн.: Ні, не *вечеряй* а ри*дай.*

— 13: себе і долю проклинать, — так в Праж. і в *Б.*, а у Львів. К.: *Ридать і долю;* в Черниг. автогр.: *Ридать і Бога;* в „Вечерницях“: *себе і долю проклинай.*

— 14: І сивіть кленучи,—в Черниг.: *плачучи.*

585, 15: умреш-еси на самоті,—в Черниг.: *умреш сама;* в „Вечерницях“: *у самоті.*

— 16: мов,—в Черниг.: *як.*

— 15 зн.: старого,—так в Черниг. автогр. і в Пражськ. К., а у Львів. і в Б.: святого.

— 14: Апостола Петра святого,—в Черниг., в Праж. і у Львів.: Того апостола Петра. В Б.

— 13: а Неофітів в Сиракузи,—в Черниг. і в Праж. Кобз.: *А церков всю у.....*

— 12: в підземнії страшнії узи,—ні в Черниг., ні у Львів., ні в Б. немає, а взято із „Вечерниць“ та Пражськ. К.

— 11: в кайданах, –в Черниг.: *в галерах;* в „Вечерницях“ *на барках.*

— 10: твій син Алкид, твоя дитина,—в Черниг. і в Пражськ. К.: *твоя єдиная дитина;* в Вечерн.: *твоя коханая дитина.*

— 9—8: Твоя любов, твоя єдина
Утіха, радість на землі,—

а в коп. Жемч. і в *Б.*:

Єдиная твоя (в коп. Ж.: *єтвоя диная*) *родина,*
Любов єдиная *твоя*

В Черниг., в Пражськ. К. і у Романчука: *зам. тіха, радість — єдина радість.*

— 7: гние в неволі у кайданах,—так нема ні в одному джерелі, бо в Пражськ. не стоїть і в Б.: *гние* (в коп. Ж. і в „Вечерницях“: *гине*) *в неволі*... В Б. далі: *в кайданах*, а в Ж.: *І не знаєш*; у Львів.: *гине* в неволі, у кайданах...

— 6: а ти, прескорбна, і не знаєш,—у Льв.: а ти, прескорбная, не знаєш; так і в *Б.* (лишень через помилку опущено *ти*).

586, 3: Чи тее... в Скифію... , — в „Вечерницях“: *Чи то у Скифію...*

— 14: Круг одра
. . . . . .
постануть,

—так у Львів. К., а в Черниг. і в Б.: *предстануть*; в Праж.: повстануть (!).

— 15: в кайданах,—в „Вечерницях“:
Постануть
Страшниї муки,—

і далі немає 4 рядки.

— 14 зн.: Аж кишить
Невольника—

в „Вечерниц.“:
Аж кишать
Невольники.

— 12 зн.: в льохах і тюрмах,—в Черниг.: *Все христіане*; в „Вечерницях“: в підземних мурах.

— 6 зн.: не знайшла, — в Б.: *не найшла*; так і в „Вечерницях“.

— 4: та там,—в Черниг.: *І там.*

— 1: сидіти,—в Б.: *сидіть*, але це неправильно, бо це слово мусить тут мати наголос на переодостанньому складі, відповідно до попереднього *подивіть*ись... І справді, по всіх джерелах: *сидіти*..

587, 1: коло острогу, ждать, — в Черниг.: *коло тюрми і ждать*; в Б.: *коло острога.*

— 3: свойого сина,—в Черниг.: *так того.*

— 5: Бульвар мести, — в Черниг.: *Мести бульвар*; так і в „Вечерн.“.

— 10: жреці, — і в Черниг. і в *Б.*: *жерці* (так і у Льв.).

— 13: з кадил і амфор. І з собором,—в Черниг. не так: *І в Капітолію з собором*; в „Вечерниц.“: *А в Капітолій і з собором.*

587, 15: Із бронзи литую статую, — в Черниг.: *литого Нерона.*

— 16: самого кесаря несуть,—в Черниг.: *Нерона кесаря несуть* на цьому кончається автогр. Чернигівськ. Музею.

— 18: непевне видумали свято, — в „Вечерницях“: *На певне* (?).

— 11 зн.: самим ледащо вихвалять,—у Львів. К.: *його самім їм...*; в Пражськ. К., в копії Ж. і в Б.: *самим їм дурня.*

Рядків 10—4 в коп. Ж. немає.

— 10: так щоб вже разом доконать,—у Пражськ.: *та щоб вже разом*; у Львів.: *Та заразом щоб*; в Б.: *То заразом щоб доканать*; в „Вечерниц.“: Та щоб вже разом *доказать.*

— 4: —бог, ще більш од бога,—в Б.: —*бог, що більш од бога*; в „Вечерницях“: *що більше Бога.*

— 3: І майстрові дали ковать,—в Праж.: *І сказано було ковать.*

588, 1—2: Що бронзовий той кесар буде
І милувать,—в Пражськ.:
Що миловать Юпитер буде,
Щоб всі молилися.

— 3: неначе в ірій потягли, — в „Вечерн.“: неначе *вірні* потягли.

— 5: і та небога, — в Вечерн.: *й моя* — цей варіант д. Романчук взяв з „Вечерниц.“, а більше його ніде немає,—скрізь: *І чи одна ж вона? Мій Боже!*

— 6—5: Іх тисячі в сльозах зібралось
Зо всього царства,—

теж узято з „Вечерниць“, а скрізь:

Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло з далека!..

588, 14—16: Свою надію? І кого
Кого благаєте, благиї,
Раби незрячії сліпиї?—

цей уривок дуже поплутаний і скрізь неоднаковий. В „Вечерницях“ так як тут, тільки зам. „раби незрячії“—„о нерозумнії“! У Льв. і Пражськ.:

Свою надію? Горе з вами!
Кого благаєте, благиї,
Раби незрячії, сліпиї!

В Б.—теж так, тільки після „Горе з вами“ вставлено ще рядки: „*Раби незрячії, кого?*“ але в такому разі виходить аж двічі: *раби незрячії*. В коп. Ж. після „благиї“ — немає вже рядка: раби незрячії, сліпиї.

— 17: чи ж камінь милує кого?—це гірший варіант; есть він в „Вечерницях“ та в Пражськ. К.: і якимсь дивом в *Б.*, тим часом як у Львів. та в коп. Жемч.: *чи кат помилує* кого?

— 17 зн.: молітесь Богові святому,—в коп. Ж.: *одному*.

— 14: не поклонітесь,—в „Вечерн.“: Всі не молітесь.

— 13: царі, попи,—в Б.: *попи й царі*. (В „Вечерницях“ кінця рядка 14 і цілого 13—немає).

— 10: перед тим Юпитером,—в Б. *тим* немає, — та воно й зайве, бо в рядку повинно бути 8 складів, а так виходить 9; так воно і стоїть у Львів., у Праж. та в инш. „Кобзарях“, в „Вечерницях“ *перед Нероном* немає... Для чого Романчук додав: *тим*— не відаю.

— 9: молились вчора сенатори—в Б. поставлено наголос: *сенатóри* (рифма до *вчора*); в „Вечерницях“: дуки сенатори.

— 8: і вчора—в „Вечерн.“: *учора*.

— 7: лилася божа благодать,—в „Вечерн.“: отце ж іллеться благодать.

— 6: коли не чином, то грошима,—так у Львів.; у Праж. і в Б.: *Кому чи чином, чи грошима*.

— 5: кому—в аренду,—в Б.: *Кому—аренду*.

588, 4: або за більшиї заслуги,—цього рядка в Праж. немає, затеж там мало зрозумілий варіант: *Байстрятам—Почеп, а кому*. В Б.: *Байстрятам де-що, а кому*.

— 1: *хоч і*,—в Б.: *хоча й*.

589, 5: *й* себе,—в Б.: *й* немає, але воно потрібне.

— 10: А ми,—треба писати: *А Ми*.

— 14 зн.: вести із Спракузів, — в Б.: *вести із Сиракузи*. Справді, із Спракузів у Рим можна тільки *вести морем*, а не *вести*. Про це не раз свідчить і текст „Неофіта“. „А Неофіта в Сиракузи в кайданах одвезли“ (585, 13—11 зн.), „Дитину мати не знайшла і в Сиракузи поплила“ (586, 6—5 зн.), „Приплила із Сиракуз і та небога“ (588, 5—6), „на галері везуть твого сина з християнами в кайданах“ (590, 14—12).

— 12: і весела,—в „Вечерн.“: *і весело*.

— 11: кумирови помолилась,—в „Пражськ.“: *Кесареви*.

589, 10 зн.: а кумир той,—у Праж.: *А Юпітер*.

— 9: Юпітер той новий,—у Праж.: твій Юпітер новий; в коп. Ж. од рядка 10 до низу і 1—4 на стр. 590—немає.

— 1: ласкавого бога,—так у Пражськ.; у Льв.: *лукавого*, в Б.: *ласкавого* (так і в „Вечерницях“).

590, 2—3, 5—6—взято з Львів. К., хоча з одною одміною. У Львів. „Кобз.“ тут той самий текст, що в прим. до Пражськ. (= Б.).

— 2: Алкидова мати,—в Праж.: *І ти, моя мати*.

— 3: пішла сина зострічати,—в Б., в примітках до Пражськ. і у Львів.: пішла *його* зострічати; в „Вечерницях“: зострінути *сина*,—д. Романчук підправив *його*. А воно й не надто було потрібно, бо 4 рядки перед тим: *Іди зустрічати свого сина*.

— 5: на березі. Пішла-еси,—так і в коп. Жемч., а в Праж.: *І пішла ти*. В „Вечерн.“: пішла вона.

— 6: трохи не співаєш,—в „Вечер.“: *не співає*.

— 8: хвалиш, вихваляєш, — в „Вечерн.“: хвалить, вихваляє.

— 15 зн.: байдак,—в Праж.: *барка*.

— 12: з християнами,—в рукоп. прим. до Пр. К. і в Б.: *з неофітами*.

— 9—6—в коп. Ж. немає.

— 8: а апостол великого, — в Праж.: *твій єдиний, а апостол*.

— 7: христового,—в Праж.: *великого*.

— 6: слова істини,—в рукоп. прим. до Праж. К. і в Б.: *Оттакий-то він*.

— 4: Аллилуя,—ні в одному джерелі немає, а в „Вечерницях“ зам. цього: *Псалом CXLIX*. Для чого Романчук добавив?

Далі іде „Псалом новий Господеви“—той самий псалом, який ми маємо в псалмах Давидових під р. 1845, — з невеличкими одначе одмінами.

591, 11: гострі,—в Б.: *острі*.

— 17 зн.: неправедних,—так в рук. прим. до Праж. К., а в Пражському основному тексті: *нечестивих*; в „Вечерницях"— губителей.

Це найраніщий варіант псалма CXLIX, і дійсно в „Псалмах Давидових" (див. попереду) стоїть *губителей* (490, 11 зн.); так само в „Вечерницях": преподобних (591, 14 зн.) слава,— як в псалмах.

— 10 зн.: дивилась, слухала, ридала,—так в Пражськ., а в Львів., коп. Жемч. і в Б.: *Не слухала і не ридала*. Так і в рук. прим. до Праж. Кобзаря (= Б.).

— 9: *І* „Аллилуя" подала,—в *Б.* і коп. Жемч.: *А...* ; в „Вечерн.": *подала*.

— 7: мов дзвони загули кайдани,—а в Пражськ.: *забряжкали тяжкі окови*.

592, 1: гординею *ж*,—в Б.: *ж* немає.

— 2: не поклонітесь,—в „Вечерницях": *не преклонітесь*.

— 5: пророків,—так скрізь, тільки—в Б.: *пророка*.

— 6: розпинає,—так в Б. і в рукоп. прим. до Праж. Кобз., а в Праж. Основ.: *пожирає*.

— 8: І виростуть вони колись ряда 8—10—немає в Праж. основному; в „Вечерниц.": і виростуть внучата тиї.

— 11: без огня—в коп. Ж.: *без огню*.

— 13: І тисячі і тьми,—в Б.: *і тьми і тисячі*.

— 15—16: Молітесь, братія, молітесь!
І павши ниць перед Христом,—

в Б.:

Молітесь братія!"
Молились,
Молилися перед Христом.

В „Вечерницях": *упавши ниць* перед Христом.

— 15 зн.: лицарі святиї,—в „Вечерн." *святиї* немає.

— 14: во віки, віки,—в „Вечерн.": *во віки вічні*.

542, 11 зн.: минає тиждень. Пяний кесар,—так в прим. до Праж. Кобзаря (= Б.), а в основному Праж.: *Минув і тиждень той. І кесарь*. В коп. Ж.: пяний *писарь* (?!); в „Вечерницях": минув і тиждень „пяний кесарь".

— 10—9: Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей,—

так і в Б., а в коп. Ж. один тільки рядок: *Рим пропиває, тризну править.*

— 7: миро,—в Б.: *мірро.*

— 6: женуть гуртами,—так і в рукоп. прим. до Праж., а в Пражськ. основному: *гуртами гонять.*

— 5: у колізей. Мов у різниці,—в Пражськ.: *Мов у різницю.* Кров потекла.—*І кров тече* (так і в „Вечерницях“).

593, 2: пий, лютуй.—так в „Вечерницях“; в Кожанч. і в *Б*: *лютий, лютий,* в Пражськ. і Львів.: *Лютуй, лютуй.*

— 5: *уже зійшла святая зоря,*—в Б.: *уже встає*; в „Вечер.“: *зійшла,* але *святая*—опущено.

— 8: мов собаку,—в Б.: мов собаку (,—).

— 7—тебе убьють,—в „Вечерн.“: тебе *побє.*

593, 14: червленим,—ні в одному джерелі я не знайшов *червленим,* а скрізь: *червоним.*

— 15: в болоті крови замісивсь,—так тільки в Пражськ., а в решті джерел: в *болото крови.*

— 12 зн. в „Вечерн.“ немає.

— 13 зн.: Апостол, син твій, на арену,—так в Пражськ., а у Львівск. К. і в Б.: *А син твій гордо на арену.*

— 9: із ями,—так в Пражськ. і у Львів., а в *Б.—із льоху.*

— 7: По Колізею,—в Б.: *По Колізеї* (так і у Львів.).

— 6: ревучим громом,—так у Львів. і в Б., а в Пражськ.: *неначе* громом.

594, 1: обступили,—в Б.: *оступили.*

— 3: твоїм Юпітером, –в „Вечерн.“: за кесарем твоїм.

— 5: а ти осталася одна,—в „Вечерницях“: А ти осталась на дворі.

— 12—в „Вечерницях“ короччий варіант:

Сама самісінька.... О горе!
Ти закричала, знявши руки,
І збожевілівши від муки.

— 13: о мур,—в Б.: *об мур.*

— 14—15: І трупом пала,—
Під саму браму,—

в „Вечерницях“:

Ударилась—і не живою
Під браму впала.

— 12—11 зн. в Б. немає, — це взято з „Вечерниць“; ні в Пражськ., ні у Львів., ні в инших джерелах—немає, хоч без цих рядків дійсно почувається недостача.

— 10: одинокий, мов гора та,—так у Львів. К. і в *Б.*, а в Праж. і в „Вечерницях“: *Одинокий серед Риму* (в „Вечерницях“: *серед Рима*).

— 9: на полі, чорніє,—так у Львів. і в *Б.*, а в „Вечерницях“ і Праж.: *Мов гора, чорніє*.

— 8: Колізей той серед Риму,—так у Львів. і в Б., а в „Вечерницях“ і Праж.: *Серед поля широкого*.

— 6: Із Альбано, із-за Тибру—такого варіанта ніде немає, бо у Львів. К. і в Б., очевидно, бажалося мати кращу рифму до „Риму“—із-за *Тибру*...

Із-за Тибру, із Альбано, а в Праж.: *Із Альбано, із-за гаю*.

— 4: а з-за того Колізея,—так тільки в „Вечерницях“, а у Львів., в Пражськ. і в Б.: *А над чорним Колізеєм*.

594, 3 зн.: неначе з-за диму,—так тільки в „Вечерницях“, а у Праж., Львів. і в Б.: *Ніби із-за диму*.

— 2: сходить місяць,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ., а у Львів. К. в рукоп. прим. до Праж. (= Б.), в копії Жемч. і в *Б.*: *пливе місяць*.

595, 1: спочива на лоні ночи,—так тільки в „Вечерницях“, бо і в Праж., і у Львів., і в *Б.*: *одпочив*.

— 3: твої чада преступнії,—в „Вечерницях“: навісній.

— 4: ми не спочиваєм,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ., а у Львів. і в Б.: *не одпочиваєм*.

— 6: у проспанім раю,—так тільки в Пражськ., а в „Вечерницях“, Львів. і в Б.: *раї*.

— 9—10: та ще й Бога зневажаєм—так в „Вечерницях“ та Пражськ. К., а у Львів. К. та в Б.:

Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий!

(у Львів.: *ледачий* немає); в Пражськ.:

А тебе, ледачий
Наш праотче... Та цур тобі!...

А в „Вечерницях“ просто: ледачі, ледачі!

12—20,—скрізь (крім „Вечерниць“) так, як у Романчука, крім рядка 17: „коло замкнутої брами“ який в Пражськ.: читається: *Кругом*

того Колізея. Д. М. Кр-ський в статьї своїй проектує поправніщий текст,—правда, досить гарний,—але Шевченко з ним розминувся...

— 14 зн.: тихесенько,—в Праж: *тихо—мовчки*.

— 9: коло брами сіла,—в Пражськ.: *під брамою* сіл

— 8—7: Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась,—

так у Льв. і в Б., а в Пражськ.:

О-пів ночі брама тоді
Тихо одчинилась,

В „Вечерницях" од рядків 12 згори і аж до 6 знизу такий варіант:

Опівночі прокинулась
Нещаслива мати,
Підвелася, іздрігнулась,
Стала щось шептати.
Опівночі широкая
Брама одчинилась
І побоїще страшенне
Світом освітилось.

— 6 зн.: на колісницях,—в „Вечерн.", в Львів. і в Б.: *колесницях*.

595, 3—2: І повезли на Тібр, тілами
. . . . . годувати (рибу),—

в Б.: І повезли на Тібр. *Тілами святих убитих годували*; так і в „Вечерницях", так у Львів. та Пражськом. Очевидно і тут д. Романчук погнався за рифмою (годувати) для дальших (через оден рядок) *мати*.

— 1: для царського таки стола,—в Праж.: *його* стола, а в коп. Жемч. помилка: *слова* (?!).

596, 8: сестра *Морока*,—в *Б.* примітка (не рукою Шевченка): *Скифський Плутон* (а не *Скандинавський*, як у Ю. Романчука в приміткахъ). І справді: *А Скифи* сірокі

. . . . . .
Подумали: сестра Морока
Із пекла вийшла провожать
У пекло Римлян.—

мова йде про Скифів, а не Скандинавів. Помилку цю зроблено ще в примітк. до Пражськ. „Кобзаря", але видавці того „Кобзаря" не добре прочитали автограф Б., в якому червонім олівцем, не дуже виразно дописано: *Скифський Плутон.*

— 17 зн.: *А ти* — в Б.: *І ти*, по всіх же инших джерелах: *А.*

— 16: одна на березі. Дивилась,—в прим. до Пр. "Кобз." та в Б.: *На березі, і ти дивилась.* У Львів.: „одна на березі. Дивилась", а в „Вечерниц." і в Пражськ.: На березі. Дивилась.

— 15: як розстилалася,—в „Вечерницях" і у Львів.: розстелялася,—так й повинно бути.

— 12: дивилась, поки не осталось,—в Праж.: *дивилась довго. Не осталось.*

— 10—9 (взято з Пражськ., та Львів.):

І ти заплакала тоді,
Ти страшно—тяжко заридала,—

в Б. і в Кобз. Кожанчик. (це все з *Б.*):

І усміхнулася тоді,
І тяжко—страшно заридала.

— 7: за нас Розпятому. І спас,—в Пражськ., Кожанч., в *Б.* і коп. Жемч.: *За нас Роспятому—і спас.*

169. Юродивий.

Це уривок з якоїсь більшої поеми. Дуже може бути, що це і є початок поеми „Сатрап і Дервиш", яку він задумав ще літом 1857 р. в Новопетровському, і потім з цею думкою не розлучався аж до кінця года, бо з дневнику, під 8/XII, скінчивши „Неофітів", Ш. записав: „не відаю, коли візьмуся за „Сатрапа і Дервиша", але почуваю, що мене вельми тягне писати; а через тиждень знов пише: „сьогодня беруся за „Сатрапа і Дервиша": хочеться мені написати епопеєю; ця форма мені зовсім нова. Не відаю, як з нею справлюся"... В віршові термин „Сатрап" згадується досить часто.

Уривок цей знайшов небіжчик О. Кониський в паперах Л. Жемчужникова. Писано все власною рукою Шевченка на чвертці аркуша, перегорненій у двое; папір простий сірий, з паралельними просвітами впоперек аркуша. На віршах дати немає (бо не скінчений), але „досить близьку дату дає текст вірша":

„О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі
Як раз на смітничок Миколи..

Очевидно, що писано в дорозі з заслання, але ще до прибуття у Петербург („Смітничок Миколи"), тоб то між 20/IV 1857 і 7/III 1858. Не буде великою помилкою, як що ми поставимо вірш цей на кінець р. 1857,—тоді саме, коли захожувався Ш. писати „Сатрапа та Дервиша", як що цей вірш навіть і не є початок задуманої Ш. поеми.

Збіраючи усе для історії тексту „Кобзаря", подаемо в цілости і вірш „Юродивий",—раз тому, що в россійських виданнях „Кобзаря" його ще не було досі, друге—що треба зазначати де-які одміни в тексті, подані О. Кониським в примітках.

Юродивий.

Во дні фельдфебеля—царя
Капрал Гаврилович Безрукий [1])
Та унтер пяний долгорукий [2])
Украйну правили. Добра
Таки чимадо натворили,
Чимало люду оголили
Отсі сатрапи ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм ефрейтором малим
Та жвавим, на́ лихо [3]) лихим,
До того люд [4]) домуштровали,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою і всім,
І „благосклонні пребували
Всегда к ефрейторам своїм".
А ми дивились [5]) і мовчали

---

[1]) Дмитро Гаврилович Бибиков, Київський генер.-губернатор в 40 рр., про які тут іде мова.

[2]) Князь Долгорукий, шеф жандармів того часу. Хоча в тексті, поданому Кониським, написано з малої букви, але слід писати: Долгорукий.

[3]) На́голос поставлено Шевченком.

[4]) Спершу стояло *„нас"*, а потім закреслено і рукою Ш. в автогр. написано *„люд"*.

[5]) Було перекреслене, а над ними написано: „читали", потім це слово закреслене, а відкреслене слово „дивились"; поправки зроблені тим самим чорнилом.

Та мовчки чухали чуби.
Німиї, подлиї раби,
Підніжки царськиї, лакеї
Капрала пяного! Не вам,
Не вам, в мережаній ливреї
Доносчики і фарисеї
За правду пресвятую стать
І за свободу. Роспинать,
А не любить ви вчились брата!.
О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!
Не сотні вас, а міліони
Полян, Дулебів і Древлян
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих Киян,
І ваших чепурних Киянок
Оддав своїм прафосам пяним
У наймички сатрап капрал,—
Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала
Та ще й у церкві, і пропало
Як на собаці [1]).
Так то, так!
Найшовсь таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду затопив.
А ви—юродиві—тим часом,
Поки нездужає капрал, [2])

---

[1]) Після цього слова йшло три рядки:

Тойді, дурні, і вам було б
На його вийти з рогачами,
А ви злякалися...

Усі три рядки закреслені поетом.

[2]) Спершу було „Сатрап", та закреслене і над ним надписано „капрал".

Ви огласили юродивим
Святого лицаря! а бивий
Фельдфебель ваш—Сарданапал
Послав на [1]) каторгу святого;
А до побитого старого
Сатрапа „навсегда“ оставсь
Преблагосклонним.
Більш нічого
Не викроїлось, і драму (в вид. Романчука підправлено: не викроїлося)
Глухими, темними рядами
На смітник винесли, а я....
О, зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Як раз на смітничок Миколи
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим
Животворяцим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його [2]) безбожнії діла.....
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоів на землі!
А ти всевидящее око!
Чи ти дивилося з висока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сібір невольників святих,
Як мордовали, роспинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося [3]) на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в киоті, а царі... [4])
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,

---

[1]) Спершу було: „*у*“.

[2]) Це слово написане поверх закресленого „*твої*“.

[3]) Спершу було: „не глянуло“.

[4]) Спершу було „кати“, але закреслено і надписано „царі“.

А я полину на Сібір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і в нори
Без дна глибокиї і вас—
Споборники святої волі—
Із тьми, із смрада і з неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах [1]).

Рік 1858 минув для Ш. дуже непродуктивно. Правда, він мало не цілий цей год клопотався давніщим своїм постичним скарбом, поправляв та переписував невільницьку поезію та готував її до друку. Через те, мабуть, нових поезий за цей рік він і написав так мало,—всього пьять: Доля, Муза, Слава, Сон (На панщині), Я нездужаю нівроку.

170. Доля.

І „Доля", і „Муза" і „Слава" написані в оден день, 9/II рано, як це знаємо з Дневника,—написав іх Шевч., як сам признається без, найменьшого напруження. Усі три вони і вписані Шевченком в „Дневник" під 9/II. Я порівнював текст видання Романчука з самим „Дневником" (зберігається в Музеї імени В. Тарновського) і з автографом Б.

Одміни:

— 63, 7 зн.: А ти збрехала!—в Б. не (!), а (.).

— 1 зн.: мій друже вбогий,—в „Дневнику": щирий, в Б.: *вбогий*. „Долю" вперше видруковано р. 1860 в „Хаті", але без останніх 4 рядків.

171. Муза.

64, 4: А ти, пречистая,—в Дневн.: *І ти*...

— 5: ти сестро фреба молодая,—в Б.: після „молодая" знак (!)

---

[1]) Між двома останніми рядками закреслене: *І той юродивий в кайданах.*

— 11: І колихала, й сповивала,—і в Б., і в Дневн.: *І співала...* Та й крім того в попередньому рядку: *Туманом сивим сповила.* Відміна сталася в „Кобзарі" Кожанчикова.

— 15: мене ти всюду доглядала,—в Б.: зразу було: *мені ти зорею сіяла*, а тоді ще було поправлено на: *святою зорею сіяла*, але все закреслене.

В Дневнику Ш., зам. рядка 15, стоїть:

І всюди, зоренько моя,
Ти не марніла (закресл.: *непорочною ти сіяла*).

Так і у Льв. Кобз. 1867, в якому,—до речи,—усі ці три вірші надруковано так, як в „Дневнику".

— 16: в степу, безлюдному степу,—в Б. зразу було так, як у Дневнику: *в степу безлюднім, в чужині.*

64, 16 зн.: Ти сіяла, пишалася,—в Дневн.: *Ти в кайданах пишалася.*

— 14 зн.: із казарми нечистої,—в Б. зразу було так, як у Дневнику: *смердячої.*

— 12: Пташечкою вилетіла,—в Дневн.: *Вилетіла, як пташечка* (у Льв. помилка: *вилітала*).

— 9 зн.: ти, золотокрила,—в Б.: золотокрила..... ; в Дневн.: *моя сизокрила.* (—)

— 5: з своєю божою красою,—в Б.: „*С* своєю", а в Дневн. нема зовсім *З.*

— 4: гориш ти, зоренько моя,—в Дневн.:

Вітаєш ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим.

— 1: Не покидай мене! В ночи
І в день,—
в Б. після „мене" стоїть (.), а в Дневнику (,—).

65, 4: сказати,—в Дневн.: *хвалити.*

— 7: мамо,—в Дневнику: *мати!*

— 9: І хоч,—в Дневн.: *І хоть.*

172. Слава.

65, 13 зн.: горнись лишень ти до мене, — в Дневн. було зразу: *сідай лишень коло мене.*

— 12: витнемо злиха,—безперечна помилка зам.: *з лиха*, як це в *Б.*

— 5 зн.: за тобою чимчикую, — в Дневн.: коло тебе мізкаюся.

— 3 зн.: кесарями,—в Дневн.: Королями.

— 2: хилялась,—в Дневн.: шаталась.

Рядків 3 і 2—у Льв. К. 1867 р. немає; а в Кожанч. і Пражськ. есть.

В Пражськ. і в вид. Романчука перед останнім рядком есть рядок кропок.

Цей рядок в автогр. Б. виповнено так:

А надто з тим Миколою
У Севастополі.

В Дневнику трохи грубійше:

І курвила з Миколою
У Севастополі.

66, 2: подивитись,—в Дневн.: *надивитись.*

— 4: любенько,—в Дневн.:—*і любо.*

— 5: в холодку заснути,—в Дневн.: *з дороги* заснути (закреслено: *„з похмілля“*, потім *„на віки“*).

173. Сон.

(М. А. Маркович).

На панщині пшеницю жала.

Написано 13/VII 1858 р. у Петербурзі. Першу редакцію вірша маємо в Дневнику під 13/VII (на цьому кінчається і „Дневник“), потім другу—в автографі *Б.*, і третю ще—в листі до М. В. Максимович (од 22/XI 1858), нарешті ще й четверту, олівцем на кардонці, приліпленій до офорта „Святое семейство“, подарованого з присвятою Θ. Черненков. Коли саме офорт присвячено Ф. Черненкові, не відомо, але можна здогадуватися, що це сталося аж при кінці р. 1859, коли Ш. близче сприятелював з Черненком і 22 вересня присвятив йому вірш „Ой погорі роман цвіте“ (написаний ще 7/IV 1859). У всякім разі ця остання редакція буде найпізніща.

Отже самих лишень автографів для „Сна“ маємо аж чотири.

Вперше видруковано в „Русской Бесѣдѣ“, 1859, № 3, потім в „Основі“, 1862, VII і „Меті“, 1862, № 43, 360.

Одміни в них.

117, 7 зн.: пішла в снопи,—в Б.: в снопи.

— 4 зн.: у холодочку *за* снопом,—і скрізь: *за*, крім останньої редакції олівцем, де: *під* снопом. Так і у Льв. К. 1867.

118, 1: І сниться їй: той син Іван (— .) — по всіх автографах (—,) немає.

— 3: не одинокий, а жонатий—так у трьох ред., крім четвертої (останньої), де: *уже засватаний жонатий*.

— 4: на вольній,—у Льв. Кобз. 1867 помилка: *та вольний* (про те, що Іван вольний—мова йде далі).

— 6: *Та* на своїм,—так у трьох ред., крім 4-ої (останньої), де: *І* на своїм.

— 7: *У двох собі*,—так в Дневнику і в останній 4 редакції, а в листі до Максимович: *свою таки*; так і в *Б.*, а у Львівськ. „Кобз". навіть: *таки свою* (бо так в „Вечерницях", звідки Льв. К. взяв цю поезію).

— Після рядка 8-го в Б. і в листі до Максимовича вставлено три рядки (в „Кобзарях" їх немає):

В Б.:	В листі до Максимович:
Та йдучи колоски збірають,	
Мов тая доленька святая,	*Та йдучи колоски збірають,*
Мов ангеляточка ідуть.	*Як тая доленька чужая.*

— 9: Та й усміхнулася,—в Б. і в листі до Максим.: *І* (так і у Льв. Кобз. 1867).

— 11: На *Йвася* глянула,—в Б. і в листі до Макс.: *На сина* (так і у Льв. 1867).

118, 12: гарненько,—так в Дневн., а в Б. і в листі до Макс.: *тихенько*. У Льв. „Кобз." навіть: *тихесенько* (!).

— 13: та щоб дожать до „ланового",—слово лановий звичайне і підкреслювати його не треба: в автографах не підкреслене. В листі до Макс. знаємо гарний варіант до рядків 13 і 14:

І копу дожинать пішла
Поки не чути ланового.

У Львів. „Кобзарі" 1867 помилка,—опущено *дожать*:

Та й щоб до ланового
Ще копу дожинать пішла.

По цих рядках в Кожанч. та Пражськ. „Кобзарях" есть ще два рядки:

Остатню, може; Бог поможе,
То сон твій справдиться.

Дійсно, ці рядки есть в „Дневнику“ — але в останньому рядку: То *й* сон...

В автогр. Б. Шевч. їх не взяв,—дописано їх тут рукою, коли не помиляюся, М. Лазаревського, олівцем, але в останньому рядку з помилкою: *Той* сон....

174. Я не здужаю, ніврону...

Дата цього вірша—22/XI 1858. Автограф його—в книзі *Б.* Крім того у Льв. „Кобзарі“ 1867 р. подано текст значно відмінний,—з якогось рукопису заборонених поезій Ш. Але текст там гірший значно, і дуже поплутаний.

Одміни:

118, 17 зн.: А щось такее бачить око,—у Льв.: *А щось таке, щось бачить.*

— 16—14: І серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина,—

у Льв.:

І не спить, а серце бється
І болить, мов негодована дитина (!)

. . . . . .
. . . . . .

— 12 зн.: Мабудь ти ждеш. Добра не жди—у Льв.: *Ти ждеш*: добра не жди. В Б. після „ти ждеш“—знак (*?*).

— 9 зн.: *а щоб*,—у Льв.: *і щоб.*

118, 7 зн.: обух сталить, — у Праж.: *спалить* (sic!), а у Льв. (. . . .)

— 6: вигострить сокиру,—у Львів. (. . .)

— 3: божого—страшного,—і в *Б.*, і у Льв. „Кобз.“: *божого страшного.*

— 2: а панство буде *колихать*, —у Льв.: *панувать.* Мабуть видавці Львів К. не зрозуміли, до чого тут: *колихать*,—тим часом воно зовсім ясно: громада заходиться будити волю, а панство не пристане на те і буде *колихать* (зам. *колисать*), щоб воля й далі знов спала—не прокидалася.

119, 1—дурного,—в автогр. *Б.*: *пьяного.*

— 3: *Та й*,—у Льв.: *Та...*

В протязі року 1859 Шевченко написав 14 поезій, між ними і велику—Марія. Першою (хронологично) написав він:

175. Подражаніе XI псалму.

Такий заголовок в *Б.*, бо по „Кобзарях“ стоїть: (*прочитавши XI псалом*). Написано, як це стоїть в автогр. Б., 15/II 1859. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, X.

Уваги.

119, 20 зн. після *на цвинтар* (у Ш.: цвинтарь) *повезуть*,—в Б. знак (*?*)

— 8 зн. після *убогих нищих*—кілька цяток.

— 7 зн.: німих,—у Львів. „Кобз.“ 1867 помилка: *похилих*.

— 5 зн.: *слово*,—в автогр. Б. не підкреслено.

176. Марку Вовчку.

(*На память 24 генваря 1859*).

Так стоїть в автогр. Б. Дата під віршом—17/II (досі по „Кобзарях“ стоїть просто *1859*).

Одміни:

272, 11: І *душу* вольную на волю,—і в автографі Б. і в Пражськ. та инших „Кобзарях“ стоїть ясно: ду*му* вольную... Д. Романчук цілком вільно, по своїй уподобі, підправив *думу* на „душу“—мабуть під впливом дальшого: *із домовини* воззову. Таких „поправок“, не маючи більших підстав, як субективний погляд, годилось би видавцям „Кобзаря“ не робити.

„*Думу* вольную“, а не *душу*—стрічаемо ще й у „Минули літа молодиї:

І думу вольную на волю
Не прийде випустить.

272, після рядка 12 в автографі було ще 2 рядки, але під час писання закреслено:

А дні мої... моя ти доле!
Твоїми днями назову.

177. Подражаніе Ісаії, глава 35.

Дата в автогр. Б. 25/III 1859. Випадково, в місяці серпні цього 1906 року довелося мені бачити автограф—початкову редакцію;

вірш написано олівцем на офорті роботи Соколова, з великими поправками,—есть також кілька поправок чорнилом—значно пізніщих. В автогр. Б. мало не все так, як в поправленому цьому автографові, але есть кілька й одмін.

Автограф цей виставлено було в вітріні писче-бумажного магазину Буймистрова, у Київі, на Фундуклеївській вулиці.

Вперше видруковано в „Основі", 1861, XI—XII).

Одміни:

В заголовку: „Подраж.", а далі „Ісаія глава XXXV".

120, 21 зн.: розпустись, — в автогр. Буйм. зразу було: *процвіти.*

— 20: рожевим,—в автогр. Буйм. зразу було: *рожевим*, тоді: „зеленим", але одкреслено знову: *рожевим.*

— 17 зн.: луги, зелені береги,—в автогр. Б. немає знака (,), а через те не знати напевне, чи: *луги зелені*, чи *зелені береги...*

— 16—15: І честь Кармилова, і слава.

Ливанова, а не Лукава,—зразу було скрізь не *а*, а *у* (accusativ).

— 14 зн.: укрие,—в автогр. Буйм. зразу *укрие*, потім: *покрие*, але знов одкреслено: *укрие.*

— 12 зн.: добром та волею,—в автогр. Буймистрова: *добром зароблением*, але вгорі чорнилом поправлено: та волею.

— 11 зн.: омóфором,—наголос в автографі.

— 8: І спочинуть—в автогр. Буйм. зразу було: одпочинуть.

— 4 зн.: вбогодухі,—в автогр. Буйм. зразу було: *дрібнодухі*.

— Од рядка 8 зн.—новий розмір.

121, 6: прозрять, і кривиї,—в автогр.: Прбзрять, *а* кривиї (так і в автогр. у Буймистрова і в „Основі").

— 7: мов серна,—в обох автогр.: мов *сарна* (так і в „Основі"). В автогр. Буйм. зразу було так:

Тоді кривий, мов сарна тая
Із гаю полем застрибає.

— 10: і дебр-пустиня,—в автогр. Б.: *дебрь-пустиня* (так і в „Основі"), а в Буйм. зразу було: *ненапоенную*, але закреслено.

— 9: як вода,—в автогр. Буймистр.: *мов.*

— 13: веселі,—зразу в автогр. Буйм.: *великі*, але чорнил. поправл. на: *веселі.*

— 14: гаями,—в авт. Буйм. зразу було: *лозами.*

— Од рядка 16—в автографі новий розмір.

— 17: І не верстовиї,—в авт. Буйм. зразу було: *широкі святиї.*

— 18: а вольниї широкії,—в авт. Буйм. зразу: та великі простеляться.

— 20: простелються,—в обох автогр.: *простеляться.*

— 7 зн.: шляхів тих владики,—в автогр. Буйм. було зразу: *царі того шляху*, а тоді: тих шляхів.

— 4 зн.: позіходяться, — в автогр. Буйм. зразу: *зійдуться собі.*

— 2: *І*,—в автогр. Буйм. зразу було: *і*, потім *а*, а тоді знову *і*.

178. N N.

(*Така як ти, колись лілея*).

В автографі дата 19/IV 1859. Одмін ніяких.

179. Ой по горі ромен цвіте.

(*Өедору Івановичу Черненку*).

Так в автографові Б. В „Кобзарях“ заголовок цього вірша: *Пісня*,—так охрещено його в „Хаті“. де вперше видрюковано. Під віршом в „Кобзарях“ дата 1859, а в „Хаті“ ще додано *Лихвин.* В автографові Б. ще точніще: *Лихвен, 7 іюня.* Зауважу лишень, що в книзі Б. вірш цей вписано *не* рукою Шевченка, а якоюсь иншою, і то людини простої, малограмотної, з великими провінціалізмами (*роман* цвіте) і навіть помилками (*въ хвустыни*). В самій посвяті зроблено було помилку,— написано було: Григорію Өедоровичу Черненку, а тоді закреслено і надписано: Өедору Івановичу. Проте проставлена рукою того ж таки переписчика дата: *Лихвен, 7 іюня*—немов би промовляє за те, що списано цей вірш в Шевченків альбом з автографа. Вписано певно в Петербузі в сентябрі р. 1859, коли Ш. повернувся з Україні: альбома з собою він певно не возив, а згодом переписував в нього з брульонів.

Одміни: *роман* цвіте (зам. *ромен*),—хоч так міг ужити і Шевч., бо в Звенигородщині так і говорять.

123, 3: з *богачами*,—а в автогр. *б*агачами.

— 6—в автогр. було: *виюця по воли,* а поправлено на: *виеця.*

— 7: друже, брате!—в автогр. і в „Хаті“: друже брате!

— 9: у рушнику,—в автогр. було зразу: *Та в рушничку*, але *та* поправ. на *у*. В „Хаті“ теж: *у рушничку.*

180. Ой маю, маю я оченята.

В автогр. з датою: *10 іюня Пырятынъ.*

Уваги:

122, 11 зн.: маю і рученята,—в автогр. було зразу, через помилку: *і оченята* („*оченята*" уже виступали в попередній строфі).

181. Сестрі.

Дата в автогр.: *20 іюля Черкасы.*

Уваги:

66, 9: понаддніпрянські,—в автогр.: *По надъ Днипряньски.*

— 16 зн.: сіяє батько,—в авт. зразу було: сіяє *синій.*

— 12 зн.: многострадальная, святая,—в автогр.: *многострадалиця* святая (так і у Львів. К. 1867, а в Пражськ. уже поправлено).

182. Колись дурною головою...

Дата в автогр.: *21 іюля Черкасы.* Вперше видруковано в „Основі" 1862, I.

Уваги:

67, 5: колись дурною головою,—в автогр.: *колись, дурною...*

— 7: після жить—в автогр. знак (*?*)

— 12: на (обезславленій) землі,—так стоїть в „Основі", і так узято до всіх „Кобзарів", між тим в автографі: *На обікраденій...* Теж саме і з датою: в „Основі" помилка: 21 іюня,—і тільки в Пражськ. *іюля*, а по де-яких (россійських) виданнях, то ще й *24 іюля...*

183. Як би то ти, Богдане пяний.

Дата в автографі: *18 августа въ Переяслави*, а не 19,—як це по всіх „Кобзарях".

Уваги:

272, 11 зн.: *О препрославлений*,—в автогр.: *І препрославлений* (так і в Пражськ. „Кобзарі").

184. Та головонька моя бідна.

Вірш цей досі був не опублікований [1]). Написаний він олівцем на чистій сторінці почтового аркушу, на якому, на трьох боках, написано кимсь народню пісню і поставлено дату: *Кіев, 1859.*

---

[1]) Видруковав я в „Новій Громаді" 1906, VIII.

Лист цей зберігається в Музеї імени В. Тарновського в Чернигові. Мабуть не далеко буде од правди поставити цей вірш до часів пробування Ш. в Київі, тоб то на місяць серпень, бо дальший вірш „Во Іудеї, во дні они" з датою 24/X—писано вже в Петербурзі...

Подаю вірш з оригіналу:

Та головонько моя бідна—
Чого моя мила зблідла?
Чи пшеницю жала,
Чи ячмінь вязала,
Чи в недуженьки (маб. зам. недуженьці?) *лежала?*

Була на рынóчку,
Пила горілочку,
На похміллячко лежала,
З родиною зійшлась—
Горілки напилась.

185. Во Іудеї, во дні они.

Дата цього вірша—24/X, у Петербурзі. Крім автографа Б., в Музеї імени В. Тарновського есть ще й брульон,—в одному великому зшитку з „Маріею", яку Ш. в тому ж зшиткові написав і переписав чистіще. Брульон цей дуже цінний, бо дає бачити, в якій формі вилилися у Ш. на папері, як вірш „Во Іудеї", так і „Марія".

Одміни:

2, 11: на те, на все,—очевидна помилка зам.: *на те, на се*,—як це й есть в обох автографах. Помилку цю зроблено ще у Льв. К. 1867, а потім і в Пражському.

— 17: *як ось не в самім Назареті*,—в автогр. Б. помилка, бо: *якось*—написано разом; що це помилка, зам.: *як ось*—свідчить брульон де: *Аж ось*... Після *як ось*—в *Б.* (,).

— 18: А в вифлеємському вертепі,—і в брульоні і в *Б.*; *а у якомусь у* вертепі; поправлено вже у Льв. К. 1867. Але, мені здається, дальший текст ясно показує, що як раз мусить бути *у якомусь*, бо „Марія сина привела *і в Віфліем* з малим пішла". Шевч. умисне хотів підкреслити, як це ми бачимо і в „Марії", що *Ісус* родився десь в полі, серед отари овець з пастухами, а не в самому Віфліемі:

Марія з шляху не вставала,
Марія сина привела.

— 19: родила,—і в брульоні, і в Б.: *привела*,—у Льв. 1867 уже: *родила*. Мабуть і з цею поправкою так само має бути, як і з попередньою. Чи зроблено ці виправки з відома Ш. або ним самим,—я дуже не певен, і більш того, що це пізніщі „поправки". Чому напр. в „Марії" можна допустити скрізь: *привела*, а тут вже неодмінно: *родила*,—та ще й з наголосом на кінці, який в цім разі чужий українській мові.

— 15 зн.: в Вифлеєм,—Ш. пише: *Вифліем*.

— 12: зіновать, кукіль,—в брульоні: *Бурьян, і кукіль*.

— 9: піднялось,—в брульоні: *підросло*.

— 7: постинать,—в брульоні: *постенать*, а в Б.: *постинать*.

— 5: нам не дадуть доцарювать,—в брульоні: не *датимуть і царювать* (оригінальна форма: *датимуть!*).

— 3: оддав,—в обох автогр., як і скрізь: *отдав*.

203, 3: од пяного царя — владики, — в брульоні: ще од пянішого.

— 4: од грішного ж тебе спасла,—в автогр. Б. яснісінько: *од гіршого ж* (тоб то пяниці et cetera)... В брульоні: *Тебе од пяного*... І цей варіант свідчить, що тут іде річ про степень „пянственности"...

203, 6: Та де ж,—в брульоні: *А де*...

— 8: з *кокардою*,—в брульоні: з *кокардами*.

— 10: *сьмітьте* з помела,—в Б.: *сміття з помила*, а в брульоні теж було зразу: *сміття*, а потім червон. олівцем угорі пізніще надписано: *попіл*...

В брульоні, після відомого нам кінця цього вірша було ще 7 рядків тексту, але Шевченко закреслив:

Великомученице сину!
Її єдиная дитино! Прости
Мене неправедного. Нині—
Сьогодня маю я клясти
Твоїх мучителів. А ти,
Благословенная в женах
Пренепорочная.....

186. Марія.

Думка про написання Марії зародилася у Ш. більш як за за 10 літ, до того, як довелося її здійснити. Ще 1/1 1850 Шевч.

пишучи до кн. Репниной, говорить: „Єдина моя втіха тепер святе євангеліе. Я читаю його що дня, що години. Колись думав я аналізовати серце матері по житті св. Марії, Непорочної Матери Христової, але тепер! се було б взято мені за злочинство!“, а 7/IV того ж таки року пише він до неї ж: „Новий Завіт я читаю благоговійно, і у мене постала думка описати материне серце по житті Пречистої Діви Матері Спасителя“.

Як уже згадувалося, в Музеї імени В. Тарновського есть чималий дрібно списаний зошит, де на 22 листках та ще й на 2 боках твердої обкладки з середини есть аж дві „Марії“: перша редакція—брульон (з датою вгорі 27 октября), і переписаний текст, бо брульон дуже помараний і позакреслюваний. Коло початку цього тексту стоїть приписано рукою Шевченка: „прочитайте і завтра пришліть“. Чи то посилав він Кулішеві на перегляд [1]), чи кому иншому, не скажу напевне.

Як можна бачити з дати під „Марією“ (11/XI) Шевч. довго над нею працював. Зауважу ще, що на маргінесах, в середині рукопису, прописано: „Михайло Корнієвич Чалий. Марко Александрович Андріевскій“. Там же, на маргінесах, трохи далі, вписано епіграф з Акафиста.

„Радуйся, ти бо обновила еси зачатия студно“... Очев., Ш. тут же робив собі і де-які замітки. Про Чалого і Андріевського ми знаємо, що в листі до Сошенка з 9/X Ш. запитує його: „напиши мені, як зовуть Чалого і Чалиху. Андріевскому сам занеси рисунок і гарненько поклонись йому од мене“. Може бути, Сошенко десь після 24/X (бо „Марію“ почато писати 24/X) одписав Ш-ві, як зовуть Чалого і Андріевського, і він собі для памяти дописав на маргінесах рукопису.

Для „Марії“ ми маємо брульон і чистіщий текст. Це нам стає у великій помочі для виправки тексту, бо в автографі Б. „Марію“ вписано як раз не рукою Шевченка, а, коли не помиляюся, рукою Марко Вовчок. Шевченко власноручно проставив тільки дату: *11 Ноября С. Петербургъ*, та сам же олівцем додав:

---

[1]) З Кулішем Ш. охотніше усього радився. Переписавши свою невільницку поезію в автограф Б., Ш. під 18/Ш 1858 (у Москві) записав у Дневнику, жаліючись, що немає з ким порадитись: „Михайло Семенович (Щепкин) не суддя мені в сій справі. Він занадто втішається ними. Максимович просто благоговіє перед моїми віршами, Бодянский теж. Треба буде підождати Куліша: сей хоча й жорстоко, а інколи скаже правду, за те, коли хочеш зберегти з ним добрі відносини, так не кажи йому правди“.

1859. Та хоч би року і не стояло, то й так знати, що це р. 1859, бо в автогр. *Б.* поема ця стоїть серед творів цього року (далі за ним: „Антонію Сові“ (19/XI) „Подражаніе Іезекіїлю“ (6/XII), а ще далі „Осії глава XIV“, 25/XII 1859).

В автографі *Б.* писано не рукою Шевченка, але поправки самого Шевченка. Крім автографа Б., маємо ще дві Чернигівські редакції: 1—найперша і 2—переписана з поправками в тому ж зшиткові, що й 1-а; 2 редакція мало чим різниться од *Б.*

Перш за все в 1 ред. есть такий варіант початку, якого в инших редакціях потім немае, а власне:

Все упованіе мое
На тебе, мій единий раю!
На тебе, мати всеблагая,
Все упованіе мое!
Прибѣжище святих, покров
Ограбленних людей, рабов,
За всіх скорбящая.... Ридаю,
Молюся плачучи, подай
Невольникам святую руку,
Сліпцям окраденим! Свойого сина
Святую муку ізгадай.
І муку праведного сина,
Твою единую дитину (?)
І все, пречистая, подай:
Рабам німим святую силу,
Щоб Ироди не ворушились,
Та більш нічого не давай.

В автографі Б. під заголовком „Марія“ стоїть: *(поема)*.

597, 6: святая сило—в Б. зразу було: *жено*.

— 15 зн.: до самого, самого краю,—в 2 ред. з наголосом: *до са́мого, само́го краю*.

— 14 зн.: достойно-пітая,—в 2 ред.: *достойно-пѣтая*.

— 5 зн.: Скорбі і сльози
Душі убогої убогій.

Щоб не було ніякого непорозуміння треба писати так, як у 2 редакції стоїть:

Скорб і сльози
Душі убогої—убогий;

в Б. перед: убогій (= *ий*) стоїть (,).

В 2 редакції закреслено такий варіант до рядків 9—4 знизу (до кінця вступу):

Як процвітуть убогі села,
Псаломом тихим і веселим
Недолю тяжкую твою
Я воспою тоді. А нині,
Мов фарісей той милостиню
Тобі, убогий, лепту подаю
(Закреслено: *Динарій—лепту подаю*).

597, 2 зн.: у Йосипа, у тесляра, — в 1 ред.: *У бондаря чи тесляра.*

— 1 зн.: чи в бондаря того святого,—в 1 ред.: *Чи в Йосипа того старого.*

598, 1: Марія в наймичках росла,—в 1 ред.:

Убога до снаги (?) *небога*
У наймах дівчина (попр. *Марія*) *росла.*

— 2: росла собі і виростала, — в 2 ред.: *росла та виростала.*

— 4: розцвітала,—в 1 ред.: *процвітала.*

— 7: Тесляр на наймичку свою, — в 1 ред.: *на ранню квіточку в гаю.*

— 8: неначе на свою дитину, — в 1 ред.: *Тесляр на наймичку свою.*

— 14: одна-однісенька! Хиба.... — в 1 ред.: *Як та билиночка—одна!*

— 15: смерть моя , — в 1 ред.: *смерть хіба́...*

— 18: на той бурнус йому, — в 1 ред.: *Йому на той бурнус.*

— 16—15 зн.—Або на беріг поведе,
Козу з козяточком сердешним
І попасти і напоїть,—

в 1 ред.:

Або ранесенько серденько
Козу з козятком поведе
У Тиверіаду напувать.

— 13—7—в 1 ред. немає.

— 6: то ви,—в 1 ред.: *собі.*

— 1: І смутно, сумно поглядає,—в 1 ред.: *і сумно, сумно поглядає*, в 2 ред.: смутно, сумно *позирає*,—так само і в *Б.* Через що у д. Романчука *поглядає*—не відаю.

Увесь текст „Маріи“ друковано в „Кобзарях“ по автографу *Б.*

599, 1: Божий,—в 1 ред.: *тихий.*

— 2—4, од слова „Тиверіадо“ і до „моя порадо“ в 1 ред. немає.

— 5: вийде,—в 1 ред.: *буде.*

— 7: І похилилась,—в 1 ред.: *Та й* похилилась.

599, 11: його *старого* підопру, — це недогляд видавців Пражського „Кобзаря“, бо і в 2 ред., і в Б.: *старії* (плечі) *підопру*, а не самого старого...

— 17: такої божої краси,—в 1 ред.: *Ніхто не зрів такої*, а далі 4 рядки в 1 ред. немає.

— 13 зн.: по-над водою,—в 1 ред. спочатку додано ще: *тихесенько.*

— 12: ходою тихою пішла,—в 1 ред.: *Пішла собі. Лопух рясний.*

— 11: Лопух край берега найшла,—в 1 ред.: *Широкий вирвала й накрила*; в 2 ред. так як у Романч., але *крий* берега...

— 10: Лопух зірвала і накрила, — в 1 ред.: (*Щоб сонце, бачте, не смалило*).

— 8: головоньку тую смутную,—в 1 ред.: *свою* смутную, а в 2 ред.: *Свою головоньку смутную.*

— 6: І зникла в темному гаю, — в 1 ред.: *І заховалася в гаю.*

— 3: зельний крине,—в 1 і 2 ред.: сельний, в Б. теж було *сельний*, але поправл. на *зельний.*

— 2: в яких гаях, в яких ярах, — в 1 ред.: *Ярах..... лісах.*

600, 1: ти заховаєшся,—в Б.: *заховалася*, але очевидно, що помилився переписчик, бо і в 1 і в 2 ред.: *заховаєшся*; та й з дальшого: *де ти сховаєшся?*—знати, що має бути *praesens*, а не *perfectum.*

— 4: потопить,—в 1 ред.: *затопить.*

— 9: *даремне*—в 1 ред.: *за марне.*

— 12: І недобитая.—в 1 ред.: *і ти сердешная* (зразу було: *і ти безропотно*).

— 18: заквітчай,—в 1 ред.: *уквіччай.*

— 19: лілеями,—а далі 4 рядків в 1 ред. немає, а замість них одмінний варіант:

І заспівай
Поки едем твій, тихий рай
Ще не підпалював Єгва,
Сердитий іудейський Зевс.

— 9—7, од слів „Фавор-гора“ і до „Аж сліпить очі“,—в 1 ред. немає, а замість того і замість ще дальших 5 рядків таке:

Заквітчана, а Іордан
І сніговерхий той Ливан
Пурпуром, золотом сіяють,
Аж очі сліпнуть. А Марія
Очиці кроткії святиї
Тихенько—тихо підняла
На Іордан, і усміхнулась,
Козу з під гаю й заняла,
На руки козиня взяла.

— 1 зн. і 1—7 на стр. 601 —в 1 ред. немає.

— 4 зн.: очиці кроткая Марія,—і в 2 ред., і в *Б.* (а також і в 1 ред.): *очиці кроткії Марія.*

601, 4: в твоїм раю,—в Б.: *раї*.

— 8: круг себе сумно,—в 1 ред.: *Кругом весела.*

— 9: на руки козеня взяла, — в 1 ред.: *І з козеняточ-ком пішла.*

— 10—в 1 ред. немає.

— 11: на хутір,—в 1 ред.: *Вазис.*

— 17—18,—в 1 ред. переставлено ці рядки.

— 18: І не пручалось, не кричало,—в 1 ред.: *і не кричало, не пручалось.*

— 15—13 зн. (до „Виглядав“)—в 1 ред. немає.

— 15: любо,—в Б. зразу було: *мило.*

— 13: виглядав,—так і в 2 ред., але в *Б.* стоїть *вигляда*, хоч маючи далі *привітав* немає рації брати тут форму скорочену.

— 13—7,—до цих рядків в 1 ред. зовсім одмінний варіант:

Прийшла додому. На порозі
Отерши радостнії сльози
Її *господарь* привітав,
Неначе любую едину
Свою коханую дитину:
—І де ти гаялась,—спитав,—
Моя песченая дитино?

601, 6 зн.: та,—в 1 ред.: *і.*
— 4: „який,—в 1 ред.: *З яким?*
— 3—1 і 1—6 на стр. 602 в 1 ред. немає.
— 7: А гость роззутий,—в 1 ред.: *Гость уже розутий.*
— 8: з кущі вихожав,—в Б.: *в кущі* (?) *вихожав.*
— 11—15—в 1 ред. немає, а замість того:

І тихим, ласкавим уклоном
Марію молодик вітав.

— 17: і стрепенулась,—в 1 ред.: *і стрепенулась* (, -)
— 14 зн.: А потім,—в 1 ред.: *І в кущу.*
— 13—12: Просила, ніби повела
Очима в кущу,—

в 1 ред.: *Вступить просила.*
— 10: І молоко,—в 1 ред.: *опрісноки.*
— 8: не їла, не пила,—в Б.: не їла *й* не пила.
— 4: дівочний, — по всіх 3 редакціях: *дивочний*, як і далі (605, 2).
— 3: святиї,—в 1 ред.: *живії.*
603, 7: і в житницю,—в 1 ред.: *і в житниці.*
— 19 зн.: та пішла,—в усіх 3-х ред.: *та й* пішла.
— 14 зн.: І гость,—в 1 ред.: *А* гость.

Крім того до рядків 16—13 в 1 ред. зразу був такий варінт (закреслений):

Марія з глечеком пішла
Води набрать, а яснолиций
Дивочний гость пішов гулять,
Псалом Сіоньский заспівать
При місяці. І у ярочку
Зострів Марію...

603, 11 зн.: провела,—в 1 і 2 ред.: *провели.*
— 9: і рада,—в 1 і 2 ред.: *і раді.*
— 8: радесенька собі прийшла, — в 1: *радесеньки собі прийшли.* Як бачимо, в 1 ред. обоє—і Марія і Йосип провожали гостя і обоє раділи; в 2 ред.: провожають обоє, але рада одна лишень Марія (справді,—чого Йосип мав радіти?), а в *Б.* навіть провожає сама лишень Марія. Справедливіше буде так, як в *Б.*, бо, Йосип, очевидно, не провожав гостя (тоді б не сталося

зустрічи його в ярочку з Марією)... З оповідання знати, що він немов ненароком зострів Марію там, і вже до кущі Йосипової не вертався...

— 1 зн.: Марія,—тут vocativ, а через те мусить бути *Маріє*, як це й есть в 1 ред. (в Б.: *Марія*).

604, 2: промовив Йосип,—в 1 ред.: Тесляр промовив.

— 4: ходім, Маріє,—в 1 ред.: *ходімо в церков.*

— 5: й не вимовив: убьють, — в 1 ред.: *А то цеглиною убють.*

— 7—10, од „І в путь“ і до: „ідуть; несе“—в 1 ред. немає.

— 15: та й за,—в 1 ред.: *і за.*

— 13 зн.: Пречистій їй не дав ти,—в 1 ред.: *Ти не подав їй грішній.*

— 12: бідниї,—в 1 ред.: *подлиї.*

— 11: І досі мерли би,—в 1 ред.: *і досі б кисли*,— в Б.: *І досї мерли б*... Так і має бути...

— 7 зн.: сліпі ви, нищиї,—в 2 ред.: *сліпі і малиї.*

— 6—1 в 1 ред. немає, а замість того в 1 ред. такий текст:

Не бачите перед собою
А нічогісінько. А тих
Великих, сильних і гладких
І отолстѣвших серцем малим—
От їх так жаль—смердяче сало
Годованих добром живим,
Людскою кровію. Невдяки!
Смердітимуть, як та собака
Убита й кинута в рові.

605, 1—2: —Деж подівсь

Дивочний гость оттой лукавий?—

в 1 ред.:

А деж той молодик лукавий,
Дивочний гость,—ти де подівсь?

— 6: не чуть ні його, ні Мессії,—в 1 ред.: *не чуть його, а ні Мессії*, а в 2 ред. і в Б. один зайвий склад: *не чуть а ні його, а ні Мессії.*

— 9: ти безталанная,—в 1 ред. і в Б.: *ти ж*, — в 1 ред. після *Безталанная* не (!), а (, —).

— 12: ніже апостола того;—в 1 ред.: *свого*, а далі ще один рядок, якого немає в инших редакціях:

Благовістителя святого.

— 14: повінчану,—в 1 ред.: *заручену*.

— 16: молись і дякуй,—в 1 ред.: *молися й дякуй*, а далі зам. рядків 19—5 зн. в 1 ред. так:

Тяжко жить.
Настане гірше, одпочить
У бурьяні, не то під тином
З твоїм святим єдиним сином
Спочити сісти не дадуть.

— 7—6: Що наймичка його несла
В утробі праведную душу—

так в 2 ред., а в Б. переписчик тут зробив явну помилку:

Що наймички його нема (?)
В утробі праведную душу.

— 4: ідуть,—в 1 ред.: живуть.

— 3—в 1 ред. немає.

— Після рядка 2 в 1 ред. вставлено ще: *Родин отих потроху ждуть.*

— 1: Тесляр,—в 1 ред.: *Старий.*

606, 1: майструє в сінях,—в 1 ред.: *У сінях робить.*

— 4: І в поле дивиться,—в 1 ред.: *Та плачучи, небога.*

— 5: маленькее,—в 1 і 2 ред.: *малесеньке.*

— 6: кому ж то се?—в 1 ред. і в Б.: *Комусь то це?* в 2 ред. *Комусь то ще....*

606, 10: його,—в 1 ред.: *таки.*

— 12: *Всі*,—це помилка, бо у всіх трьох редакціях: *Ви.*

— 14: І зник, пропав,—в 1 ред.: *І змовк, і зник.*

— 15,—тілько луна в яру гула,—в 1 ред. немае, в 2 і в *Б.*: *руна*,—те саме, що ми вже бачили раз у Шевченка.

— 12 зн.: тілько *й*,— в 1 ред. немае *й*.

— 6: в дорозі, от і молоко, — в 1 ред.: *то матиме і молоко.*

— 5: сердешній матери. Скотина, — в 1 ред.: *До коржиків недужня мати.*

— 4: Іде пасучися,—в 1 ред.: *Ідуть вони собі.*

— 3—в 1 ред. немае.

— 1: поволі тихо,—в 1 ред.: *поволі стіха.*

607, 4—в 1 ред. немає.

— Після рядка 5 в 1 ред. вставлено: *Возобновлять закон Мойсея.*

— 13: Йосип у торбині,—в 1 ред.: *мовчки із торбини.*

— 14: дає та й каже: „На, дитино!—в 1 ред.: *І дав Марії. Погодуйсь.*

— 15 і 17—в 1 ред. немає.

— 16, зн.: ото ж сидять,—в 1 ред.: *Сидять, сидять.*

— 15: а сонце праведне швиденько, — в 1 ред.: *А сонечко уже низенько.*

— 14: до-долу котиться,—в 1 ред.: *на степ спустилося*; в Б.: *до-дому.* Чи не помилка це переписчика? В 2 ред.: *до-дому.*

— 9: мітла з востоку,—в 1 ред.: *таки з востоку.*

— 7: мітла огненная,—в 1 ред.: *Звізда хвостатая.*

— 5: з шляху не вставала, — в 1 ред.: *тут же й привела.*

— 4: Марія сина привела, — в 1 ред.: *того возлюбленного сина.*

— 1,—в 1 ред. немає.

608, 1: лукавих,—в 1 ред.: *святая.*

— 2: край дороги,—в 1 ред.: *повз* дороги, а в 2 ред.: *крій* дороги.

— 5—8,—в 1 ред. такий варіант:

Дитя і тесляря святого
Взяли з собою й привели
У свій корінь, і „Бог той з нами“
Чи Еммануіл нарекли.
Дитя невмитее. А рано

— 9: рано-рано,—в 1 ред.: *на майдані.*

— 10: на майдані,—в 1 ред.: *люд зійшовсь.*

— 11: зійшовся люд і шопотить,—в 1 ред.: *І мовить нищечком: „Сбилось.*

— 12—15—в 1 ред. немає.

— 16 — 17: Іереміі... Ісаії, — по всіх редакціях: *Єремія... Ісаія.*

— 17: збулось, збулось,—в 1 ред.: *У нас Мессія.*

— 16—12 зн.—до них в 1 ред. такий варіант:

У Вифліємі народивсь
Учора ввечері.—„Хто бачив,

Як сходила ота мітла
Над Вифліємом?"
—„Всі ми! всі ми!"
Громада крикнула—і глас,
Неначе той огонь погас,
Пропав і зник.—„О диво! дйво!
Непевне робиться у нас
У Вифліємі!"—І *Осанна*
Співали люде через час.

— 8—6 од слів „з Єрусалима—в 1 ред. немає.

— 3: та марне гріли,—в 1 ред.: *Нагріли вже та накупали*, а в 2 ред. і в Б.: *На марне гріли.... не купали.*

— 2: маленьких діточок своїх, — в 1 ред.: *Ножі салдати сполоскали* (в 2 ред.: *сполокали*).

— 1: Ножі салдати сполоскали, — в 1 ред.: *В їх чистій, праведній крові.*

609, 1—2—в 1 ред. немає.

— 3: дивітеся ж, о матері, — в 1 ред.: *дивітесь добре, матері.*

— 4: Ироди,—в 1 ред.: на світі.

— 6—16—в 1 ред. немає, а зам. них:

Та вже, спасибі, чабани
Вітали їх і день ховали,
А ввечері кожух дали,
Ослицю на козу зміняли.

— 12—13—в Б. теж немає, але, очевидно, через не догляд переписчика, бо в 2 ред. ці рядки есть.

609, 17 зн.: В-ночі тайними манівцями,—в 1 ред.: *І манівцями провела.*

— 16: А мітла,—в 1 ред.:—*і світила.*

— 15: мітла огненная світила, — в 1 ред.: *На шлях огненная мітла.*

— 14: неначе сонце,—в 1 ред.: *І ніби гріла.*

— Після рядка 11 зн. („І нарожденного Мессію") в 1 ред. вставлено:

Ослиця ще й дійна була,
І матір з сином і несла,
І несучи їх годувала,
І не спочивши донесла
Аж у Єгипет.

— 10—5 зн.,—до них такий варіант в 1 ред.:

Слава б стала
По всьому світу про ослицю,
Як би вона яку царицю,
Хоча Грузинськую, несла
В гарем з царем роскошувати,
Од сна і власті одпочить!
А ти несла живого Бога.

— 1 зн.: таки завадила тобі, — в 1 ред.: *швидка завадила;* в 2 ред.: заваділа.

610, 2: в пелюшках долі під вербою,—в 1 ред.: *під пальмою і під вербою.*

— 9,—в 1 ред. немає.

— 10: З-за Нилу сфінкси, мов сичі,—в 1 ред.: *А сфінкси, мов сичі в ночі.*

— 11: *Страшними мертвими очима,* — в 1 ред.: *З-за Нилу.....* ; в Б., крім того: *очами* (!), але цього не може бути через те, що рифма до нього: *за ними.*

— 13: на голому,—в 1 ред.: *на чермному.*

— 14,—в 1 ред. немає.

— 16—17: І ніби фараонам знать
Вони дають,—
в 1 ред.:

Мов фараонові сказать
Хотять.

— 18: Встає вже, встала,—в 1 ред.: *встає, встає вже.*

— 14 зн.: святий,—в 1 ред.: *старий.*

— 13: Іосип,—в 1 ред.: *Іосиф.*

— 5: курникає,—в Б. явна помилка: *кукикає.*

610, 10—1 і на 611, 1 — 3 (до слів „Коло хатини") — в 1 ред. немає.

611, 3: коло хатини,—в 1 ред.: *У тесляра,* і далі вставлено: *Під ворітьми коло хатини.*

— 5: І невеличке,—в 1 ред.: *й мале біленьке.*

— 10: з ціпочком тихо по-під тином,—в 1 ред.: *Із города,— носив продати.*

— 11: носив у го́род шапличок, — в 1 ред.: *Барило добре та шаплик.*

— 12: продать: йому медяничок, — в 1 ред.: *Несе малому медяник.*

— 14: несе,—в 1 ред.: *приніс.*

— 15: спочинув,—в 1 ред.: *в хатину.*

— 16: та й каже: „Доню! не журись: , — в 1 ред.: *ввійшов та й каже: „Чути скрізь.*

— 17: царя вже Ирода не стало,—в 1 ред.: *Що Ирод царь уже опрігсь.*

— 17—3 зн.,—в 1 ред. немає, а зам. того так:

„Ходімо в Назарет, дитино!“
Марії каже.—„То й ходім!“—
Вона промовила і прати
Сорочку (сорочечку?) *пішла на Нил,*
А Йосип заходився в хаті
В дорогу морицить постоли.

— 9: Паслась
Коза з козятком,—в 2 ред.: *паслись...*

— 2—1: Собі в дорогу. Та й знялись
До схода сонця, по торбині
612, 1—2: На плечі взявши, а дитину
У двох в колисочці несли.

В 1 ред.:

Ото ж вони собі й пішли,
На плечі взявши по торбині,
І сина, божую дитину,
У-двох в колисочці несли
Додому вкупі.

Зауважу, що й у 2 ред., і в Б.: до сходу сонця.

— 4: то сяк, то так пришли до дому,—в 1 ред.: *Приходять ввечері додому.*

— 5—в 1 ред. немає.

— 6: узріть такее. Благодать,—в 1 ред.: *Аж страшно стало. Благодать.*

7,—в 1 ред. немає.

— 9: отой гайочок,—в 1 ред.: Садочок тихий.

— 11: Все, все сплюндровано. В руїні,—в 1 ред.: *усе сплюндровано. В пустині.*

— 13: в ярок Марія,—в 1 ред.: *В ярочок тихий.*

— 14: швиденько кинулася,—в 1 ред.: *Марія кинулася;* в Б.: *кинулась*, але це, певно, помилка, бо тоді не стає одного складу.

— 16: святий,—в 1 ред.: *отой.*

— 17: Будяк колючий з кропивою, — в 1 ред.: *Та кропива там з лободою.*

— 14—13 зн.: Молися, серденько, молись!
Окуй свою святую силу,—
в 1 ред.:
Пошли їй, Господи, пошли
Свою любов, любов і силу.

— 12—11—в 1 ред. немає.

— 10: небога,—в 1 ред.: *Марія.*

— 5: І досі правди,—в 1 ред.: *святої волі.*

— 4: святої волі,—в 1 ред.: *святої правди.*

— 3: І тяжко-важко,—в 1 ред.: *і тяжко, тяжко.*

613, 2: полегшало,—в 1 ред.: *мов легше стало.*

— 5: з малим синком своїм жила,—в 1 ред.: *з малим Предтечею жили.*

— 6: таки з Іваном, та й була, — в 1 ред.: *Вони рідня якась були.*

— 7: якась рідня їм. В-ранці-рано,—в 1 ред.: *Святому бондареві. Рано.*

— 9: одягла,—в 1 ред.: *сповила.*

— 10: І зо святим,—у всіх 3 ред.: *за* святим.

— 12: в наймички,—в 1 ред.: *у наймы.*

— 18 зн.: на улиці; знайшли, — в 1 ред.: *на улиці й найшли.*

— 17 зн.: палочки,—в 1 ред.: палічки, в Б.: палочки (у Ш. в таких випадках нахил звичайно більший до *о*, як до і).

— 15: звичайне, діточки,—в 1 ред.: *звичайні дітки*, в 2 ред.: *Звичайні діточки.*

— 13: аж любо глянуть, — в Б.: аж любо *гледить* (!),— напевно, помилка переписчика. Од рядка 15 зн. (од „Ідуть“) і до рядка 5 зн. на стр. 614 (до слів „Заробила, чи то позичила“) — в 1 ред. немає.

614, 10: коржичком,—в 2 ред. і в Б.: *коржиком.*

— 15 зн.: та щоб його,—так і в *Б.*, але в 2 ред.: *то* щоб... Може бути, що переписчик тут не доглянув теж, як слід, і *та* подставив зам. *то.*

— 5 — 1, — до цих рядків в 1 ред. такий відмінний варіант:

Марія мовчки утішалась,
Бо страх розумнеє було
І преласкавеє дотого!
За золотого за гіркого
Буквар списали їй. Взяла
(*Сама письма вона не знала*).

615, 1: та в школу хлопця одвела,—в 1 ред.: *У школу хлопця оддала.* В Б., очевидно, через недогляд, немає: *„хлопця“*.

— 3: Сама й навчала
Добру і розуму,—
в Б. теж, очевидно, помилка: навчила.

— 6: та вдвох собі,—в 2 ред.: То вдвох...

— 7—до кінца стр. 615 і 1 — 18 на стр. 616 — в 1 ред. немає.

— 15: якось на сьомому годочку, — і в 2 ред., і в Б.: *по* сьомому.

— 15 зн.: які будуть з його люде?—і в 2 ред., і в Б.: *Які то люде з його будуть.* Очевидно, таку поправку зроблено для рифми з попереднім: *„майстер буде“*.

916, 9: річам,—так і в Б., а в 2 ред.: речам.

— 16: І веселенькії в дорогу,—так і в Б., а в 2 ред.: *і веселенькі у дорогу.*

— 14 зн.: І вкупі вчились, ростучи,—в 1 ред.: *У купці вчились і росли.*

— 13—11,—в 1 ред. немає.

— 10—8: Путем терновим розійшлись
Обидва: божиї глаголи,
Святую правду на землі,—
в 1 ред.:
І виросли, і прорекли
Святії божії глаголи,
Святую волю на землі.

— 7: І прорікали й розпялись, — в 2 ред.: *І прорекли, і розпялись.*

617, 2: пішла тинятись по-під тинню, — в 1 ред.: *хилятись* по-під *тином.*

— 6—до краю стр. 617 і 1—14 на стр. 618 (до „Розпяли“)— в 1 ред. немає.

— 10: І мовчки-трепетно *ридала*,—безперечна помилка переписчика в автографі Б., яка задержалася по всіх „Кобзарях“. В 2 редакції ясно стоїть: *раділа*. За це промовляє й контекст:

Все чула й бачила, і мліла,
І мовчки-трепетно *раділа*
На сина дивлячись.

Не кажучи про те, що таким чином буде добра рифма до *мліла*, самий сенс вимагає, щоб було *раділа*: бачучи діла і чуючи слова сина—мати, натурально, *раділа*...

— 12: на Єлеоні,—і тут, і далі в Б.: на *Іліоні*... Одначе в 2 ред.: *Елеоні*.

— 14: перед їм,—в Б.: *перед ним*.

— 6 зн.: та й знову,—в 2 ред. *й* немає.

— 1: із городу,—в 2 ред. і в Б.: *Із города*.

618, 2: по улицях,—в Б.: по улицям (?),—явно, що помилка переписчика.

— 7: як узрів діточок, привстав,—в 2 ред.: *Як узрів діток. Привітав*,—а зразу було: *Як взрів діточок.... приостав*.

— 17 зн.: з малими дітьми,—в Б.: *дітками*,—але чи не помилка? В 2 ред.: *дітьми*, і того вимагає ритм.

— 17—14 зн. в 1 ред. немає, а замість того один рядок:

З учениками і сказала.

— 12 зн.: оттак і вас,—в 1 ред.: *І вас отак*.

— 11: сказала дітям і упала,—в 1 ред.: *промовила і трупом пала*.

— 9: Розпялась,—в 1 ред. цей рядок сполучено з попереднім і читається він так:

На землю трупом
На улиці. І розпялась.

— 6: оттой,—в 1 ред.: *собі*.

619, 1: *А* ти,—в 1 ред.: *І ти*.

— 4: брати його,—в 1 ред.: *брати ж*.

— 7: сховались; потім,—в 1 ред.: *сховалися та й*....

— 13: мов,—в 1 ред.: *як*.

— 15: пронесла,—в 1 ред.: *пролила*.

— 17: Хвала
І не хвала тобі, Маріє,—

безперечна і велика помилка, бо у всіх трьох редакціях: *хвала і поховала*. Та й дивно було б, щоб Шевченко, так почитуючи Марію, чомусь би то не хвалив її...

Такий самий вираз стрічаємо у Шевченка і в „Неофітах", написаних раніше:

Хвала вам, лицарі святиї,
Во віки, віки похвала.

У всіх трьох редакціях есть ще кінець поеми, перекреслений Шевченком в Б. Кінець той такий:

А потім чéчці одягли
Тебе в порфиру, і вінчали,
Як ту царицю. Роспяли
Й тебе, як сина—наплювали
На тебе кроткую (в 2 ред. і Б.: *чистую*)
кати,
Ростліли чистую (в 2 ред. і Б.: *кроткую*).
А ти?
Мов золото в тому горнилі
В людскій душі возобновилась.

Досі—в 1 ред., а в 2 і в Б. ще два рядки:

В душі невольничій малій,
В душі скорбящій і убогій.

Кінець цей видруковано тільки в Пражському „Кобзарі".

Брульон поеми викінчений був перед 27/X, бо ця дата стоїть у 2-й редакції, спочатку. В Б. поема має дату 11/XI.

187. Подражаніе Едуарду Сові.

(*Посажу коло хатини*).

По всіх, крім Льв. 1867, „Кобзарях" вірш цей, слідом за „Основою", має заголовок: *Антонію Сові* (подражаніе польскому поетови).

В автографі *Б.* стоїть: *Подражаніе Эдуарду Сові.* Антоній Сова—це псевдонім Эдуарда Желеговского. Він присвятив р. 1858 Шевченкові вірш: „Do poety ludu". Д. М. Кр-ський каже, що Шевч. вірш—переспів з Сирокомлі, але у Ш. ясно сказано, що *подражаніе Едуарду Сові.*

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, II.

Дата в автографі—*19*/XI *С.-Петербургъ*.

Уваги:

69, 14 зн.: і грушечку,—в автогр.: і *грушеньку*,—і так повинно й бути, а не „грушечку“, як по всіх „Кобзарях“.

— 13: на спомин,—в автогр.: *на вспомин*.

188. Подражаніе Іезекіїлю.

(*Глава 19*).

Ця поезія стоїть в автографі *Б.* зараз після „Подражаніе Едуарду Сові“, але якимсь дивом так і лишилася невідомою в літературі, і О. Кониський, найшовши копію її у Л. Жемчужникова, опублікував в Зап. Н. Т. т. 39, виявляючи все ж таки де-який сумнів, чи Шевченків це твір? Тепер ми можемо спокійно узяти його до „Кобзаря“, бо він безперечно Шевченків, писаний його рукою і дата під ним стоїть та сама, що й у копії Жемчужникова: *Декабрь 6*.

В копії Жемч. все ж есть де-які одміни. Подаючи тут вірш цей з автографа, додержуючи де-яких осібностей в ньому я зазначуватиму одміни в копії Жемчужникова.

Возплач, пророче, сине божий! (коп. Ж.: *возстань*).
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци (в коп. Ж., а так само і в вид. Романчука—безперечна помилка: *отих ірци*):
На що та сука (зразу: львиця), ваша мати,
Зо львами кліщелась (зразу: купилась), щенята? (в коп. Ж. неправ.: й щенята *з вас* добувала, лютих вас).
І добувала вас лихих?
І множила ваш род проклятий? (в коп. Ж. *рід*)
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища! Людей,
Незлобних праведних дітей,
Жрете, скажені!... Мов шуліка
Хватає в бурьяні курча,

Клює і рве його. А люде.....
Хоч бачать люде, та мовчать (в коп. Ж.: *хоч бачать тее, та мовчать*).
Отож львиня те дике! люте! (в коп. Ж.: *львеня*)
Підстерегли його, взяли.
Та закувавше добре в пута,
В Єгипет люде одвели—
На каторгу. А люта мати! (в коп. Ж.: А мати.... мати)
Спустила друге бісновате,
Своє скаженее звіря.
Та вже такого сподаря,
Шо гради й весі пожерало.
Земля тряслася, трепетала
Од реву львичища твого (в коп. Ж.: *того*).
Окули люде і цёго.
Заперли в щелипи удила
І в Вавилоні посадили
В тюрму глибоку, щоб не чуть
Було на світі того рику
Самодержавного владики
Царя неситого...
Минуть,—
Уже по троху і минають,
Дні беззаконія і зла.
А львичища того не знають, — (в коп. Ж.: *про те*)
Ростуть собі, як та лоза,
У темнім лузі, уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий
І худосильний (в коп. Ж.: *худосилий*). Вітер з поля
Дихне, погне і полама.
І ваша злая, своеволя
Сама скупаеця, сама
В своій крові. Плач великий (в коп. Ж.: *в своій же крові*).
Во мѣсто львичищого рика (в коп. Ж. помилка: во місто львичиного)

Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий: (в коп. Ж. знака немає)
Меже людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плачъ!

189.

Нарешті з р. 1859 остається ще *„Осії глава XIV (подражаніе)*.

Дата—25/XII, але в книжечку Б. вписано не рукою Ш., а, здається, М. Вовчок.

Одміни:

273, 14: довготерпіливий,—в Б.: *довготерпеливий*.

— 12 зн.: матірнього,—в Б.: *матернього*.

— 10: да зрить розленная,—в Б.: *да зритъ растленная*.

Рядки 8 і 9 підкреслено спірально—мабуть самому Ш. цей рядок не подобався, а рядки од 4 знизу і рядків з 8 на стр. 274—збоку теж обкреслено олівцем...

274, 10: Усюди,—в Б.: *всюди*, але тоді справді не стає одного складу в рядку.

— 15: на грище — так і по всіх „Кобзарях",—а в Б.: *на зрище*.

— 18: розпнуть, розірвуть, рознесуть,—в Б. останнє слово було: *рознесуть*, але закресл. рукою переписчика і вгорі: *розіпнуть*. Та тоді виходило б двічі те саме: *роспнуть* і *розіпнуть*. Через те уже в Пражськ. К. принято те, що закреслено було: рознесуть.

Після цього Шев. вставив своєю рукою рядок 19-й: *І вашей кровію собак*, а потім знову текст, писаний рукою переписчика: Собак напоять...

— 14—13: Такеє слово їм додай,
Без притчі вискажи,—

так у Праж. та і по всіх „Кобзарях", а в Б. інтерпункція інакша:

Такеє слово їм додай
Без притчи; вискажи:

— 4 ряд. знизу теж спірально підкреслено.

— 3—не ветхее, не древле..., , -- в Б. очев. помилка: *не ветхе*.

— 2: Розтленнее,—в Б.: *Ростлѣннов*.

З року 1860—маємо чимало поезій, але більше все дрібніщі. Хронологично вони так ідуть.

190. Дівча любе, чорнобриве.

В автограф Б. вписано не рукою Ш. разом з „Ой діброво темний гаю“, і над першим стоїть I, а над другим II (писано на одній стороні, а не окремо,—як інші вірші).

Дата під ними (під другим, власне): *15 стічня* 1860 *С. П. б.*

Одмін ніяких.

191. Ой, діброво, темний гаю.

Увага на стр. 125, 13 зн.: *на доненьку.*—В Б. зразу: на *дочку свою.* Поправлено рукою Шевченка.

192. Подражаніє Сербському.

В автогр. Б. з датою: *4 мая 1860* СПБ. Перші 8 рядків писані рукою Ш., а далі—иншою, — так наче б то А. М. Лазаревського? [1]).

Що до постання цього вірша, то до відомости істориків літератури подаю таку вказівку. В спискові книжок, які лишилися по смерті Т. Шевченка і стали власністю Петербургської української громади (куплені на складені гроші), есть між иншим згадка про книжку: *Пово і Мара.* Сербская поема, переводъ Щербины: М. 1860,—з посвятою перекладача.—Вірш свій Шевч. написав у маю р. 1860, коли та книжка мабуть уже вийшла в світ і була прислана Шевченкові. Не бачивши цієї книжки, даю лишень вказівку, чи не звідти узято тему для вірша: *„Наїхали старости“*, якому сам Шевч. дав заголовок: Подражаніе сербському.

Одмін ніяких.

193. Молитви.

В автогр. Б. вписано їх (всі 4) не рукою Ш., а тієї ж людини, що й кінець вірша „Подражаніе Сербському“.

Перші три вписано заразом (очевидно, переписано з оригінала), один за другим, навіть без означення: I, II, III, а розділяються

[1]) До речи буде сказати, що в однсму з чималих 3-х зшитків, які знайшов О. Кониський у Л. Жемчужникова, вписано „Неофіти“ рукою, яку Кониський узнає теж за руку А. М. Лазаревського.

тільки датами під кожною, і власне: під першою — *24 мая 1860 Спб.*, під другою—25 мая, під третьою—27 мая.

Далі, на другій стороні вписано вірш, рукою Шевченка, „Колись то ще во время оно“ з датою 28 мая, а на 3-ій стороні—знову 4 Молитва,—знову рукою того, хто й перші три вписав. Дата під цією 4-ою молитвою: *31 мая.*

Видавці Пражськ. „Кобзаря“ мали ще якийсь рукопис,—„перший“, як говориться в примітці, який дає де-які варіанти для 4-ої молитви.

Одміни і уваги:

I молитва.

71, 9: всесвітним,—в Б.: *всесвітнім.*

II.

72, 8: Постав Ти ангели Твої,—в Б. той, хто переписував, очевидно не додивився, бо вписав: *поставте ангели свої*... Це очевидна помилка, бо поет весь час звертається до Бога: *спини, покажи, поможи, постав*,—а не *поставте* (хто?). Що до *Твої*, чи *Свої*,—то річ не певна, бо в III молитві така сама строфа має вже: *ангели свої*.

III.

72, 12 зн.: злоначинающих, — в коп. Жемчужн.: *зло начинающих.*

— 6—5 зн.: А чистих серцем—коло їх
Постав Ти ангели свої,—

в Б.:

А чистих серцем? Коло їх
Постав (!) ангели свої...

Взагалі, той хто переписував молитви, досить неуважно це зробив.

IV.

73, 1—6—тим неситим очам, — в перш. рукоп. (примітки Праж. „Кобз.“)—уся перша строфа инакша:

Тим неситим царям
І земля і моря,
І плуги й кораблі,
І всі добра землі
Тим неситим царям.

73, 8: Роботящим умам,—в перш. рук.: *І трудящим умам.*

— 12: Роботящим рукам,—в перш рук.: *І надія ще вам.*
— 13—18,—ціла строфа в перш. рукоп. инакша:

Душевбогим дрібним,
Чистим серцем, святим
І молитву, і сон,
І доземний поклон
Всетерпініє їм.

— 6 зн.: нам любов між людьми,—в перш. рук.: *Нам любов на землі.*

194. Колись то ще во время оно.

Дата в автогр. *Б.—28/V. С.-Петербургъ*, а не 25/V (1860 ?),—як от і в виданні Романчука.

Одміни:

126, 5: у холодочку під платаном,—у Льв. „Кобз". 1867 та у Пражськ.: *під платочком* (!),—в автогр.; *під платаном.*

— 3: *друїдам* нічого робить, — уже здавна зауважалося що Шевч. або помилився, або не знаючи добре термину, ужив тут *друїдам* зам. дріадам... Тим часом, виявляється, що усі обвинувачення Шевченка марні: в автографі яснісінько стоїть: *дріадам.*

195. Плач Ярославни.

Із „Слова о полку Ігоревім",—цього додатка в автографі немає. Всього із „Слова о полку Ігоревім" переповів Шевченко три уривки, і то не разом. Під першим уривком стоїть дата: *4 іюня*, другий—аж після *„Світе тихий"*—з датою 6 іюля, і третій—ще пізніш, після *Н. Я. Макарову*—з датою 14 сентября.

Крім автографа Б., текст якого маємо по всіх „Кобзарях", в примітках до Пражськ. „Кобзаря" подано ще варіанти з власноручного рукопису Т. Шевченка, який ми зватимем 1 рукоп.

Одміни:

I.

275, 5: граді,—в 1 рук.: *славнім.*

— 7—8: Як та зозуленька куе,
Словами жалю додае,—

в 1 рук.:

В гаю зозулею куе,
Жалю словами додае....

— 11: та по-над Доном полечу,—в 1 рук.: *по-над Дунаєм полечу.*

— 12: бобровий,—в 1 р.: *бобряний.*

— 13—16,—до цих рядків в 1 рук. одмінний варіант:

В каламутному тім Дунаї;
Там десь далеко умірає
Мій любий князь на самоті.
Омию кров на білім тілі
На тяжких ранах почорнілих
На князі, ладо сироті;
Омию кров, омию рани,—
І розібьюся о скалу...

— 15—9 зн.,—до цих рядків в 1 рук. варіант:

Вітрило, вітре Господине!
На що ти віеш, мій единий,
На що несеш ти на крилі
Ті ханови тяжкиї стріли
На вої милиї мої,
На князя, ладо мое миле?
Чи мало ж неба...

— 10 зн.: ханові,—в Б.: ханови.

— 6 зн.: прелютий, горе, горе! , — в Б.: *прелютий! Горе, горе.*

— 5—4: Мое веселіе украв,
В степу на тирсі розібгав,—
в 1 рук.:
Мое веселіе—надію
В степу між тучею розвіяв.

— 1 зн.: І каже: „Дужий і старий“,—в 1 рук.: А ти Словутицю старий.

276, 3: в землю, — в Б. не ясно, може бути і в *зе́мли* (= зе́млі).

— 6—7: Дружину-тую Святославлю.
О мій Словутицю преславний!—
в 1 рук.:
Дружину хо́робру преславну,
Дружину тую Святославлю.
О, мій Словутицю старий....

— 9: весела слала,—в 1 рук.: сміючись, слала.

— 10: сльоз,—в Б.: *сліз*.

— 11: сльозами моря не долить, — в 1 рук.: *Бо море слёзи не приспить*.

276, 16: на землю,—в 1 рук.: *Землі ти...*

— 17: І людям і землі, моєї,—в 1 рук.; *І людям на землі; моєї ж*.

— 18: туги-нудьги не розвело, — в 1 рук.: *Журби-туги не рознесло*.

— 19: святий, огненний,—в 1 рук.: *Пресвятий, світлий*; в Б. зразу було: *пресвітлий*, але попр. на *огненний*.

— 11 зн.: загинув ладо,—й я загину,—в Б.: *Ладо..... Я загину*! Так і в Пражськ. К.: *Ладо, — я загину* (без *й*). В 1 рук.: нехай сама собі загину.

II.

276, 9 і 8,—до вечора,—в Б.: до вечера.

— 7—5: Летять стріли калений,
Брязчать шаблі о шеломи,
Тріщать списи гартовані,—

увесь цей уривок в „Кобзарях“ подано зовсім неправильно,—очевидний доказ маємо в автографі Б. В автографі все стоїть в singularis:

Лет*ить* стр*іла́* калена*я*,
Брязчи*ть* шабл*я* о шеломи....

Правда, Шевч. мав зразу намір ужити pluralis, і спочатку було в першому рядку: *летять стріли*, але зараз же, перше ніж написати другий рядок, поправлено твердо: *летить*, а на *стріла*—поставлено навіть наголос: *стріла́*...

Що я не помиляюся,—свідчить і Львів. „Кобз.“ 1867, де і *летить*, і *стріла*, і *брязчить*.

Що ж до третього рядка: *тріщать списи*, — то за plural не може тут бути й мови: закінчення „*щить*“—безперечно. Але постає другий сумнів: чи *тріщить?* Очевидно, що тріщить *списи* (як це ясно написано)—nonsens... Та ще й друге: в автогр. ніякого *і* немає: може бути мова тільки за *е* або за *о* (буква дуже дрібна, хоч на *е* більш скидається). Як що навіть це *е*—то тоді може бути або: 1) трещить—зам. трещать (= тріщать), або ж 2) трещить—зам.: *трощить*,—що мало б добрий сенс: *шабля трощить списи гартовані*. Але, здається, більш правди на боці

Львів. „Кобзаря“ 1867 р., де *трещить* — прочитано як *трещать*, тим більш, що у Шевч. *и* і *а* на письмі часом ніяк не можна розрізнити.

— 3 зн.: середи землі Половецької, — в 1 рукоп.: В землі дальній Половецькій.

— 2: земля чорна,—в 1 рук.: *Чорна земля.*

— 1: поорана, поритая,—в 1 рук.: *Розорана, засіяна.*

277, 1: кістьми земля засіяна, — в 1 рук.: Костьми була,— политая.

— 2: А кровію политая, — в 1 рук.: Кровью. Горе на тім полі. В автогр.: Б.: костьми.

— 5—8,—для цих рядків в 1 рук. варіант:

Що там шумить, гуде-реве
До зорі рано? Повертає
То Ігорь військо Всеволоду
Любому брату на помоч.

— 11: та коло полудня,—в 1 рук.: *та день ополудня.*

— 12: поникли Ігореві,—в 1 рук.: *упали Ігореви.*

— 18: й сами,—в Б.: *А* сами, — поправлено ще у Львів. К. 1867.

III.

277, 10 зн.: сумує,—в 1 рук.; *Незримо.*

— 5—4: На княжому дебелім тілі,
Глибокиї на ладо рани,—

в Б. зразу було: *добрім білім* тілі. В 1 рук.:

На княжім твердім тому тілі
Засохшу кров, і обітру
Глибокиї запеклі рани....

Цей варіант найблизчий до правди, бо у Львів. „Кобзарі“ р. 1867, а за ним і в Пражському (обидва слово в слово узяли текст з автогр. Б.) опущено, через недогляд, один рядок після слів „Дебелім тілі“, який в автогр. Б. читається так:

Засохлу кров його..... Отру
Глибокиї...

Що ж до рядка „Глибокиї на ладо рани“, то в автогр. Б. під *ладо* рукою Шев. підписано згодом (иншим чорнилом) *любім*, але *ладо* не закреслено. Допустити, що Ш. тут зробив вставку

але чому ж *під* текстом, а не *над* ?) і що має бути: на *любім* (*ладо*—не можна, бо тоді б було в рядку 2 зайвих склади, які псували б ритм. Таким чином остається тільки прийняти *любім* в заміну замість *ладо*, що дасть чи не кращий навіть текст.

278, 4—5: . . . На моє
Єдине ладо й його вої,—

ці слова узято з 1 рукоп., бо ні в *Б.*, ні у Льв. К. 1867, ні в Пражськ. „Кобзарі" слів цих немає:—текст кінчається словами: *хановські стріли*; але без цієї добавки не знати, на кого вітер несе стріли.

196. На смерть Григорія, митрополита петербургського.

Заголовку в автографі Б. немає. Дата—17 іюня.

Уваги:

127, 15: Москви—Отечества любитель,—очевидно, що Москва не есть ще „отечество", а через те в автографі зовсім правильно: *Москви, отечества.*

Останній рядок розбито в автографі на два.

197. Гимн черничій.

Дата не 28/VI, як чомусь в вид. Романчука, а 20/VI (як це і в Пражському „Кобзарі").

Увага:

130, 11 зн.: співаючи промовляєм,—в автографі Б.: примовляєм (помилка ще в Пражськ. „Кобзарі").

198. Над Дніпровою сагою.

Дата в автографі Б.—24/VI. Вперше видруковано в „Основі", 1861, X.

Одміни:

128, 3: без дружини і надії,—в автогр.: *І дружини*, і *на*дії,—одміна пішла ще з „Основи", а тоді у Львів. К. 1867.

— 8: та любої пошукаю, — в автогр. Б.: *та любую* пошукаю,—переміна ще в „Основі".

— 15: думки, гадоньки,—в Б.: *думки—гадоньки.*

— 19: вються, гнучая,—в Б.: *вьюця—гнуця.*

199. Росли у-купочці.

Дата в автографі—25/VI.

Одміни:

73, 4 зн.: Росли у-купочці; зросли; — в Б.: *у купочці, зросли.*

— 3—перестали, — у Львів. „Кобзарі“ помилка: *непрестали* (!).

— 2: неначе справді,—в Б.: *неначе й справді.*

74, 1: пройшли (так по всіх „Кобзарях“), а в Б.: *прийшли.*

74, 2: душею, серцем,—в Б.: *душею-серцем* (так у Льв. і Пражськ. К.).

— 4: А між людьми вони,—в Б.: А меж людьми *ж* вони.

Перша строфа була з 8 рядків, а в другій по всіх „Кобзарях“ тільки пять. В автографі Б. і в другій строфі теж 8 рядків,—не узято останніх трьох через те мабуть, що вони не додають нічого ні змістом, ні формою:

Не плач, не вопль, не скрегіт зуба,—
Любов безвічную (так у Ш.), *сугубу*
На той світ тихий принести.

200. Світе ясний! Світе тихий!

Дата—27/VI. Вірш цей у „Правді“, 1873, № 15 видруковано, як частину поеми „Іван Гус“ [1]). Цей вірш Романчук значно реставрував, пішовши слідом за О. Партицьким, який видруковав цей вірш вперше в своїй книзі „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка, 1872 р. стр. 29, не подавши одначе джерела, з якого він його узяв (усі инші уривки він цітує з Львів. К. 1867 р. Нема сумніву, що Партицький процітував цей вірш з памяти).

Усі одміни проти автогр. Б. зроблено Ю. Романчуком.

— 129, 13 зн.: в *твоїй* добрій, теплій хаті, — в Б.: в *своїй*; в „Правді“ (1873): в *твоїй теплій, тихій* хаті.

---

[1]) Помилку цю зауважили ще видавці Пражськ. К., додавши примітку: „сі вірші у „Правді“ 1873 р. ч. 15 надруковані як часть поеми „Гус“ (писана в 1845 р.), але у власному рукопису Шевченка вони означені датою 1860 р.“

— 12 зн.: одурено, — в Б.: *омурано*; у Партицького і в „Правді": *одурено*.

— 11: кадилами окурено—так і у Партицького, і в „Правді", а в *Б.*: (Премудрого одурено).

— 10: багряницями закрито,—в „Правді" і у Партицького: *окрито*.

— 4: А з кадил люльки курити,—так і в Партицького, а в Б.: *Люльки з кадил закуряти;* в „Правді": *Та з кадил* люльки курити.

— 3: явленними,—в Б. підкреслено.

— 2: А кропилом, — в Б.: кропилами. Так і у Партицького.

— 1: Вимітати,—так і в Б.; у Партицького—*замітати*.

В Пражському ж „Кобзарі" надруковано слово в слово, як в автогр. *Б*.

P. S. Щоб ніяка дрібниця не пропадала, зазначу, що під датою цього вірша *27 іюня*,—приписано рукою Шевченка приватну замітку: *Зонтикъ украдено*.

201. Ликері.

(*На память 5 августа 1860*).

В автогр. Б. дата—*5 августа*. Стрѣльна.

Вірш вписав не Шевченко, а вписано якоюсь жіночою рукою.

Одмін—ніяких.

Увага на стр. 75, 1: лихе, дебеле,—в Б.: *лихе дебеле*.

202. Н. Я. Макарову.

(*На память 14 сентября*).

В автографі Б. одмін ніяких.

203. І Архимед, І Галилей.

Дата в автогр. Б.—24/IX. В Музеї імени В. Тарновського есть шматочок брульону—перших 6 рядків на клаптику почтового паперу.

Одміни:

130, 3 зн.: і крихту хліба понесли, — в Черниг. автогр.: *і крихти хліба не взяли*.

131, 3: А на оновленній,—в Б.: *І на...*

204. Я.

(Поставлю хату і кімнату).

Дата в автогр. Б.—27/IX, а не 24IX, як у вид. Романчука (24—і в Пражськ. „Кобзарі“).

Увага на стр. 75, 4 зн.: *У малий*,—в Б. помилка, чи описка: *И малий*.

— 3; з-під-тиха-тиха,—в Б.: *спідтиха-тиха*.

205. Не нарікаю я на Бога.

Дата в автогр.—5/X. Видруковано вперше в „Основі“, 1861, IX.

Одмін ніяких.

206. Саул.

Дата під цією поезією в автографі—13/X. В Пражськ. „Кобзарі“ в примітках подано варіанти з якогось „перш. рукопису.“

Одміни:

203, 20 зн.: у нас,—в 1 рук.: *і в нас*.

— 18—17: Свої ягнята і телята
На полі вольнім вольно пас,—
в 1 рук.:
Свою худобу пастирь пас
В своїм степу, в своєму раї.

— 14—13: Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає,—
в 1 рук.:
Пасе собі, пасе-пасе,
Та хвалить Бога, та співає

— 12: царя,—в 1 рук.: *царів*.

— 11: з законами,—в Б. зразу було: *з дружинами*, а в 1 рукоп.:
З дружинами, з огнем, з ножами,
З жерцями, з книгами, з войсками.

204, 5: (неначе наші панотці), — в 1 рук.: (*Мов наші ченчики—ченці*).

— 6: в храмáх, пагодах,—в Б.: *в* пагодах.

— 8: І царі,—в 1 рук.:

От-царі,
Росли собі царі, росли,
Повиростали вже чимало.

— 11: поклонялись,—в Б.: покланялась.
— 15: попросили, —в 1 рук.: *і просили.*
— 16: таки старого,—в 1 рук.: *пророка старця.*
— 18: старий,—в 1 рук.: *таки.*
— 19: отож премудрий,—в 1 рук.: святий старенький.
— 5 зн.: та промовляли,—в 1 рук.: *та дивувались.*

205, 3: престол із золота куе,—а далі в 1 рук. для рядків 4—10 такий варіант:

І гвардію *на караул*
Муштруе сам. І одинокий
В порфирі довгій і широкій,
Серед гарема царь Саул,
Зробивши сам *на караул*
Та й одурів.

В Б. після слів „кедрові світлиці" стояло зразу, але закреслено:

Куе із золота престол,
А чабанам куе закон
З..... (зовсім замазане слово), *і в широкополій.*

— 14: Самодержавець господар, — в 1 рук.: *І господарь і государь.*
— 15: сердешний,—в 1 рук.: *сьогодня.*
— 15 зн.: смутнії пастирі,—в 1 рук.: *вельможі-пастирі.*
— 12: не гомонить,—в 1 рук.: *і не кричить.*
— 4—1 знизу, од слів „І Саул" і до краю та „Оттож вельможі й" на стр. 206—в автогр. *Б.* немає зовсім. Звідкіля їх узято в Пражськ. „Кобзарі"—не відаю,—може з 1 рукопису?

206, 3: отрокам,—в 1 рук.: *лакеям.*
— 5: у сінях царських. Заревла,—в 1 рук.: *У царських сінях. Заревли.*
— 6: Сивоборода, волохата,—в 1 рук.: *Сивобороді, волохаті.*
— 7: рідня Саулова пузата,—в 1 рук.: *Вельможі—пастирі пузаті.*
— 8: та й гусляря ще, — а в *Б.* і в Пражськ. „Кобзарі": *Та ще й гусляра.* Кому і для чого потрібно було робити перестановку?
— 12 зн.: гусляря,—в Б.: гусляра.

— 11—10: Трохи не вбив, не розтоптав
Як ту гадюку—

тут теж не зовсім доладу вийшло. В Б. і в Пражськ. К. кінчається рядок 11 на словах: *Трохи не вбив,*—а далі „не розтоптав, як ту гадюку"—немає. Очевидно, як знати з варіанта 1 рукопису, слова ці узято звідти, і узято без усякої потреби з гіршої редакції а до того ж переіначивши: *яко гадюку*"—на: *як ту гадюку*. Краще було б, як на мене, зовсім не втягати в текст цього додатку, а лишити текст так, як Ш. виправив в автогр. Б., тоб то: *Трохи не вив. Як би він знав* (у д. Романчука *він* викинуто, бо в 1 рук. немає). В 1 рукоп. цей рядок, як уже згадувалося, читається: *Яко гадюку. Як би знав.*

— 9: яке то лихо з його вийде, — в 1 рук.: *якеє лихо на світ вийде.*

— 8: лукавого,—в 1 рук.: поганого.

— 7—6—з цим рядком і дальшим вийшла помилка ще у Пражському „Кобзарі" (опущено чомусь цілий рядок „І ядовитую б ростер",—мабуть через недогляд), а через це в тексті сталася плутанина, яку д. Романчук заходився лагодити знову таки 1-им рукописом. У нього ці рядки узято просто з 1 рукопису, де, як і у нього, стоїть:

То розтоптав би і розтер
Гадючу слину.

Тим часом зовсім немає потреби в тому, щоб поправляти текст автографа *Б.* виривками з 1 рукопису, — в ньому стоїть:

То мов гадюку б ростоптав (так і в Пражськ. К.)
І ядовитую б ростер... (опущено в Праж.)

Тепер уже являється і рифма до сумежнього: *тепер*, —. і позначатися в 1 рук. немає для чого.

— 2—1 зн.,—ці рядки в 1 рук. мають варіант:

І досі дурюють царі,—
І поки горе на землі.

В автогр. Б. в останньому рядку ясно написано: *висяця* царі. Зазначую це для того, що д. Романчук не певен в цьому слові, і навіть ставить питання, чи не *бісяться?* Як на мене,—*висяться* дуже зрозуміло; що ж до *бісяться* — то цього не може бути навіть через те, що хоч і есть слово *біснуватий*, але глагол в такім разі був би тільки *казяться*...

207. Минули літа молодії.

В автографі Б. дата не 15/X, як по „Кобзарях“ стоїть, а 18/X. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V.

Одмін ніяких.

Увага на стр. 78, 3: весни, святої долі, — в Б.: *весни- святої долі.*

208. Титарівна-Немирівна.

Дата в автографі—19/X. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VIII.

Уваги:

131, 8: Немирівна,—в Б.: Немерівна.

— 19: москаля з походу,—зразу було: *юнкера.*

209. Хоча лежачого й не бьють.

Дата в автографі—20/X.

Увага:

131, 5 зн.: одоєних щенят,—в Б.: *оддоєних.*

210. І тут, і всюди—скрізь погано.

Дата в автографі—30/X. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V, без останніх 3 рядків. Одмін ніяких.

211. О люде, люде небораки.

Дата в автографі—3/X. Вперше надруковано в „Основі“, 1861, V, з де-якими опущеними місцями.

Уваги: 132, 6 зн.: мрака,—в автогр.: *мряка.*

133, 1: о люде, люде!—в Б.: *люди, люди!*

— 3: *сердешний інвалід*—в Б. в скобках (так і в „Основі“).

— 10: *послѣдній долгъ отдать*—в Б. не підкреслено.

Рядки 10—13 в російських виданях навмисне переіначено ще в „Основі“,—і з того часу так і лишилися непоправленими. В „Основі“ після слова *женуть* немає ні: *послѣдній долгъ отдать*, ні дальшого рядка, а замість того, щоб поставити, як в автографі:

Чи буде суд? чи буде кара,—

в російських „Кобзарях“ стоїть: *чи буде суд і кара*, бо на початку цього рядка поставлено *женуть*, яке аж два рядки вище має бути.

Ще дальший рядок в росийських виданнях читається:

Усім неправдам на землі,—

замість:

Царям, царятам,—в автографі.

212. Як би з ким сісти, хліба зсісти.

Дата в автографі—4/XI. Вперше видруковано в „Основі" 1861, VI.

Уваги:

79, 6: з'їсти,—в Б.: *зсісти.*

— 15: або ні! Треба—в Б.: *Або.... ні. Треба.* Здається правильніща інтерпункція буде: *або.... Ні, треба...*

213. І день іде, і ніч іде.

Дата в автографі—5/XI. Вперше видруковано в „Основі", 1861, V. Одмін ніяких.

214. Тече вода зпід явора.

Вірш цей в виданні Романчука датовано [1860 ?]. В автографі дата—7/XI.

Одміни:

128, 2 зн.: качаточки,—форма зовсім не українська, і дійсно, в автографі і у Львів. К. 1867 бачимо: *качаточка*, але в Пражськ. К. уже есть помилка.

Друга помилка на стр. 129. 3: Лов*лять* ряску, розмовля*ють*,—так по всіх „Кобзарях", почавши з Львів. 1867, але в автографі:

Лов*ить* ряску, розмов*ляє*,—

тоб то сама качка, а не обоє—і качур і качка.

129, 14: зятем звати,—в Б.: *зятем звати*?

215. Якось-то йду я у-ночі.

В автогр. Б. писано не рукою Ш., а того, що й „Марія" та „Осії глава XIV. Дата—13/XI.

Уваги:

133, 1 зн.: а то нема,—в Б.: *а то..... нема.*

134, 1: ні Бога навіть, ні пів-Бога,—інтерпункція викликає сумнів. Де-хто радить ставити (,) після *Бога*, а *навіть* однести до дальшого речення (так напр. в Женевському виданні), але в Б. стоїть так, як і в вид. Романчука.

— 10: два ліхтарі,—в Б.: два ліхтаря.

216. Бували войни.

В Б. теж не рукою Ш. вписано, а тією, що й попередній вірш. Дата—26/XI.

Вірш цей пописовано двічі: переписчиком в Б., і в виданнях „Кобзаря".

Одміни.

278, 7: *Бували войни і військові сварі*,—так стоїть в вид. Романчука. Розуміється, таких наголосов, яких наставив д. Романчук, жадним чином не може бути, бо *війна—вóйни*, а *сва́ра—сва́ри*. Правда, текст д. Романчук узяв з Пражськ. „Кобзаря", але там наголосів немає ніяких. Видавці ж Пражського „Кобзаря" не уважно вчиталися тут в текст *Б.*, бо там зовсім ясно стоїть:

Бували войни й військовії свари:—

і в тому, щоб робити якісь незвичайні наголоси, немає а ні найменьшої потреби.

Після *свари* в Б. стоїть (:), — поясняється, які ж то, кого і з ким войни та свари, а після *Кочубеї — нагаї* в Б. стоїть не (:), а (;).

— 12: *жерутъ і тлятъ*,—хоча в Б.: *жрутъ*, але це вже безперечно помилка переписувача. Цей самий переписувач ще більшу помилку зробив далі, в рядку 14: *зелені паросты ростуть*... В Пражськ. „Кобзарі" після *паросты* стоїть (?), бо видавці „Кобзаря" поставили це слово сами через те, що в Б.: *зелене коріння ростуть*... Ясно, що в автогр. було *ростутъ* (тяжко було сплутати з *росте)*, а коли *ростуть*, то очевидно не *ко́рінння* знов же: *зелені коріння* (з наголосом на *і*) ростуть—теж був би nonsens і грамматичний, і логичний. Та коли б навіть і логика позволяла ужити *зеленого коріння*, то цього неможливо було б допустити через те, що вже в попередньому рядку:

А од коріня [в Б.: коріння (!)] тихо, любо.

Скоріш усього, що переписував прочитав *паросли* за коріння...

278, 7 зн.: кр*а*пива,—в Б.: кропива.

— 4 зн.. гній,—в Б.: *гній* (,—).

— 2—1: А ми помолимося Богу
І небагатиї й невбогі,—

в *Б. ми* опущено (так надруковано і в Пражському „Кобзарі“), але це дуже схоже на помилку, бо не стає одного склада, а в останньому рядку в Б. немає *й*. В Пражському поставлено: *й*..... І це мабуть помилка.

Таким чином, не маючи власноруччя Шевченка, не можемо виправити кілька сумнівних, непевних рядків в цьому віршові.

Коли не помиляюся, переписувач цей—не хто инший, як Михайло Лазаревський, якому Ш. подарував ще в р. 1858 свій „Дневник“ і взагалі приязно до нього відносився.

217. N. T. Великомученице кумо!

Дата в автографі—2/XII.

Увага:

134, 13 зн.: квітом.—в автогр.: *цвітом*.

218. Зійшлись, побрались.

Дата в автогр. Б.—5/XII. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VIII.

Одмін ніяких.

Це останній твір, вписаний рукою Шевченка в автограф Б. Далі ще на новій сторінці, посередині її, рукою Шевч. поставлено синім олівцем *1861*, але вписувати поезії цього нового року йому вже не довелося. Року 1861, перед смертью вже, він написав один лишень вірш:

219. Чи не покинуть нам, небого.

В „Основі“ (1861, V), де вперше видруковано цю поезію, дата: *14—26 февраля* (де зберігається і чи есть де небудь автограф, мені не відомо). До вірша в „Основі“ додано таку примітку од редакції: „Стихи оці (мабуть—*До Музи*), здаетця, останне поетичне слово нашого вічно-памятного Тара-

са. На подліннику, під первою его половиною (після стиха: *Славою святою*). стоїть „14 февраля"; під другою половиною— дня не „означено".

Уваги.

79, 2 зн.: на *той свій*,—в „Основі" підкреслено.

80, 4: в *хату*,—в „Основі" підкреслено.

— 9: на *сей світ*—в „Основі" підкреслено.

— 17: сестри зорі,—в „Основі": *сестри—зорі.*

— 5 зн.: те да се да оне,- в „Основі": *те, да се, да оне.*

— 4: просто на-впростець, — в „Основі": просто — на-впростець.

81, 2: епопею,—в „Основі": *епопею.*—

— 7: прозу, та нотам—в „Основі" правильно: прозу — та *по нотах*... Цю помилку зроблено у Львів. К. 1867, але в Пражському правильно.

— 12: лучше до Харона,—в „Основі": *лучче до Харона* (—).

— 16: святую,—в „Основі": *святую* (—).

— 9 зн.: хаточку, садочок, — в „Основі": *хаточку, — садочок.*

Підчас дрюкування цих матеріалів виявилися ще де які автографи (в Румянцевському музеї у Москві), вияснилися де які подробиці про поезії, знайдені в архиві Департамента полиції, знайшовся і власний Шевченків примірник „Кобзаря", видання р. 1860, з його поправками в тексті, але всі ці додаткові матеріали не можуть бути подані зараз, а увійдуть, як додаток, у окремий одбиток цієї статьи. Там же подано буде й помилки та недогляди, що сталися підчас дрюкування.

В. Доманицький.

Михайлова Гора, над Дніпром 15/іх 1906.

Воспоминаніе и Автобіографія Одесскаго Протоіерея Николая Ивановича Соколова.[1)]

Поступленіе на службу и женитьба.

(1831—1832.).

Опредѣленіе на должность Смотрителя духовныхъ училищъ въ г. Херсонѣ и настоятеля Херсонскаго Собора.—Неудачная попытка жениться въ Кіевѣ.—Путешествіе въ Екатеринославъ—на еврейской балагулѣ—въ компаніи съ товарищами.—Визиты по начальству въ Екатеринославѣ.—Квартированье у земляка—учителя семинаріи, *Павла Иван. Данкова*, и знакомство съ его свояченицей дѣвицей *Варварой Ивановной Станиславской*.—Характеристика ея.—Авторъ рѣшается сдѣлать ей *предложеніе*.—Многочисленная родня невѣсты автора въ Екатеринославѣ.—Первая поѣздка автора въ Херсонъ на мѣсто службы.—Нѣчто о Херсонскомъ дух. училищѣ.—Поѣздка въ Корсунскій монастырь.—Игуменъ *Тихонъ*.—Возвращеніе въ Херсонъ и ночлегъ у бѣднаго сельскаго священника въ ночь подъ Рождество.—Визитъ къ Вице-Губернатору *Брюхачеву*.—Возвращеніе въ Екатеринославъ къ невѣстѣ и свадьба.—Рукоположеніе въ священника.—Обученіе Богослуженію въ архіерейской Загородней церкви.—Возведеніе автора въ санъ Протоіерея.—Дѣлежъ женинаго наслѣдства и *отъѣздъ* автора съ женою въ г. Херсонъ—на мѣсто постояннаго жительства.

По возвращеніи въ Кіевъ съ родины, я засталъ въ академіи все по старому. Наѣхали новые студенты. Мы, окончившіе курсъ, какъ-нибудь помѣстились въ номерахъ баккалавровъ. Въ столовую ходили вмѣстѣ. Проходитъ сентябрь и октябрь; рѣшенія о нашихъ ученыхъ степеняхъ и мѣстахъ нѣтъ; только около 10-го ноября мы перестали быть дармоѣдами въ Академіи.

Пришли наши дѣла, какъ тогда выражались. Я остался *младшимъ кандидатомъ* богословія... Моя степень *старшаго кандидата* и мѣсто смотрительское въ Орлѣ отданы новому монаху, который постоянно шелъ въ числѣ послѣднихъ студентовъ. По

---

1) См. Кіев. Стар. 1906 г. № 10.

отъѣздѣ моемъ домой, онъ постриженъ въ монахи; это—пьяница забылъ я его фамилію. Богъ съ нимъ! онъ скоро потерялъ должность и умеръ [1])—Что мнѣ оставалось дѣлать? итти учителемъ въ Орловское училище? Мѣсто было; но это казалось мнѣ послѣднимъ несчастіемъ: для чего же я былъ 4 года въ академіи? Одинъ изъ товарищей моихъ по семинаріи *Скурыдинъ*, и не бывъ въ академіи, уже занималъ тогда мѣсто смотрителя училищъ въ Сѣвскѣ. Что было дѣлать? Оставалась одна надежда—поступить учителемъ въ уѣздное училище въ ближайшей къ Орлу губерніи, и послѣ, черезъ Амфитеатрова и Іеремію, промышлять себѣ профессорское мѣсто. Тогда въ епархіальное вѣдомство не поступали. Назначеніемъ академіи главнымъ было приготовленіе учителей и профессоровъ. Притомъ епархіальные начальники почему-то не долюбливали воспитанниковъ академіи, а иногда и явно преслѣдовали ихъ. Но надежда изъ учителей уѣзднаго училища перешагнуть въ профессоры семинаріи была слишкомъ несбыточна. Воспитанники *третьяго* академическаго курса *Яцынъ* и *Маляревскій* уже 4 года учительствовали въ училищѣ [2]).

Но вдругъ моя участь рѣшилась... Въ одно утро призываетъ меня Иннокентій и говоритъ: „Ты отправляешься въ Херсонъ—Смотрителемъ училищъ, настоятелемъ собора, первоприсутствующимъ въ Духовномъ Правленіи.“—„Мое мѣсто смотрительское въ Орлѣ, какъ Вы...“,—началъ было я.—„Свѣтскому тамъ не прилично быть“, прервалъ меня Иннокентій,—„а священническаго мѣста нѣтъ; туда нуженъ монахъ. Училище тамъ въ архіерейскомъ монастырѣ, тебѣ тамъ нѣтъ мѣста.“—„Херсонскій архіерей требуетъ, какъ я слышалъ, кого-либо изъ профессоровъ Академіи, баккалавровъ или по крайней мѣрѣ магистровъ,—возразилъ я,—а я—кандидатъ и при томъ младшій.“—„На что тебѣ эта степень? Ты будешь протоіереемъ. Архіерея въ Херсонѣ нѣтъ, онъ въ Екатеринославѣ; ты тамъ будешь вмѣсто его. Ступай,—я самъ буду писать къ архіерею.“—Я поклонился, поцѣло-

---

[1]) Это былъ, по всей вѣроятности, *Алексѣй Никитичъ Тихомировъ*, принявшій монашество съ именемъ *Амвросія*. Онъ послѣ переведенъ былъ учителемъ Волынской Д. Семинаріи, въ каковой должности и скончался 28 ноября 1836 г. —Л. М.

[2]) *Іоакинфъ Петр. Яцынъ* былъ воспит. 2-го курса Кіевской академіи (вып. 1825 г.), а *Василій Петр. Маляревскій*—восп. 3-го курса—вып. 1827 г. Оба—куряне и оба перешли потомъ на службу въ Одессу: Яцынъ—священникомъ, а Маляревскій—секретаремъ духовной консисторіи, и оба пострадали по одному бракоразводному дѣлу... Л. М.

валъ благословляющую руку и слезы навернулись у меня на глазахъ. Эти слезы были приняты ректоромъ за слезы радости, а онѣ были слезами безвыходнаго положенія и горя. Отъ ректора я не пошелъ въ номера, къ товарищамъ, а бросился въ ворота Братскаго монастыря и долго оплакивалъ судьбу свою на берегу Днѣпра. Что теперь будетъ съ родителями, что съ матерью, которая съ нетерпѣніемъ ожидаетъ меня, пріискивая невѣсту?...,— думалъ я.—Успокоившись сколько-нибудь, я хотѣлъ обстоятельнѣй узнать о херсонскомъ мѣстѣ.

И прежде между студентами и баккалаврами шли толки о херсонскомъ мѣстѣ. Но баккалавры, гордясь своимъ положеніемъ, не хотѣли мѣнять фрака на рясу. Новые магистры не хотѣли профессорскихъ мѣстъ своихъ мѣнять на смотрительское Я пошелъ въ Академическое Правленіе. Тамъ прочли мнѣ отношеніе архіепископа Гавріила [1]) Архіепископъ пишетъ, что не находя въ трехъ губерніяхъ своей епархіи достойныхъ занять мѣсто смотрителя училищъ, протоіерея собора и перво-присутствующаго въ духовномъ правленіи въ г. Херсонѣ, проситъ предложить эти мѣста профессорамъ академіи, баккалаврамъ и въ крайнемъ случаѣ—магистрамъ, окончившимъ курсъ въ 1831 году—съ непремѣнною обязанностію немедленно принять духовный санъ.—Возвратился я къ товарищамъ, объявилъ имъ о своей судьбѣ: не было поздравленій. Обратился я къ Екатеринославскому студенту Лонгинову, не знаетъ ли онъ чего о Херсонскомъ училищѣ и соборѣ. Онъ ничего не зналъ, а говорилъ только, что этотъ городъ на краю моря—при устьѣ Днѣпра; что съ юга привозятъ виноградъ: что городъ богатый, страна роскошная: такъ-то студенты академіи знали въ то время географію и статистику!—Я зналъ о Херсонѣ, какъ странѣ ссылки и какъ убѣжищѣ бродягъ. Мой двоюродный братъ *Николай*, сынъ тетки *Маріи*, бывшей за магистратскимъ чиновникомъ въ Мценскѣ, бѣжалъ въ Херсонъ, а послѣ очутился въ Одессѣ. По его разсказамъ, женился, имѣлъ каменный домъ. По требованію матери, прослышавшей о его пребываніи, возвращенъ былъ въ Мценскъ по пересылкѣ. Онъ опять бѣжалъ; узнанъ Мценскими богомольцами въ Кіевской Лаврѣ. Мать собралась взять его изъ Кіева. Но только-что по пути зашла въ наше село и отслужила

---

1) Это былъ преосвящ. *Гавріилъ Розановъ*—тотъ самый, который былъ въ Орлѣ и котораго авторъ сихъ *записокъ* раньше описывалъ... судьба опять сводила ихъ вмѣстѣ... Л. М.

на путь молебенъ, какъ бѣглецъ явился къ церкви и съ невѣстою. Мать упала въ обморокъ. Послѣ—мать и мои родители уговорили его отпустить дѣвицу, которую онъ увезъ, обратно въ Кіевъ—къ ея родителямъ. Провожая ее, Николай отдалъ ей всѣ деньги, какія пріобрѣлъ, служа письмоводителемъ въ Лаврѣ. Мать его отправлялась таки въ Кіевъ, а онъ, до возвращенія ея, жилъ у моего отца и тутъ-то познакомилъ мое семейство съ южнымъ краемъ, а отъ семейства слышалъ кой-что и я. Это было еще въ 1819 году.

Теперь нужна была мнѣ невѣста. У меня была уже наготовѣ Мѣдинцева. Прежде мнѣ напоминали объ ней въ шутку; теперь я объявилъ Максимовичу и Спасскому рѣшительное намѣреніе жениться на ней, и просилъ Максимовича что-нибудь обстоятельнѣе узнать объ ней.—„Да вотъ Лаврентій Егоровичъ спроситъ брата своего Іоакима Егоровича, священника Притиско-Николаевской церкви. Она его прихожанка и домъ ея вблизи его.“ [1]) Лаврентій приноситъ извѣстіе, что Мѣдинцевой только 15 лѣтъ и 5 мѣсяцевъ. Не вѣрю. Умоляю Максимовича справиться покороче,—и горе! Максимовичъ принесъ даже справку изъ метрическихъ книгъ, добытую имъ черезъ діакона Николаевской церкви! Недоставало до совершеннолѣтія полгода и нѣсколькихъ дней А тогда только-что вышелъ строжайшій указъ—не вѣнчать не достигшихъ 16 лѣтъ даже и однимъ днемъ. Это обстоятельство совершенно убило меня.—Была еще одна хорошая дѣвица — *Саша Яворская*, дочь священника, домъ котораго тутъ же на Подолѣ. Я часто видѣлъ ее въ ея палисадникѣ; но послѣ Мѣдинцевой она была только сносною; притомъ и она оказалась не достигшею двухъ или трехъ мѣсяцевъ до совершеннолѣтія.

Написалъ я письмо домой. Признался въ неудачѣ относительно невѣсты. Старался утѣшить мать. Но она не перенесла разрушенія своей мечты. Они считали, что я посланъ въ ссылку. Стала болѣть...

Стали мы собираться въ дорогу. Получили на обзаведеніе по 100 рублей. Выдали намъ прогоны, въ которыхъ я самъ себя обсчиталъ, потому что самъ высчитывалъ по дорожнику и ошиб-

---

[1]) *Іоакимъ Егор. Орловъ*, магистъ 3-го курса С.-Петербургской Д. Академіи (вып. 1819 г.), былъ профессоромъ Кіевской академіи и вмѣстѣ настоятелемъ Притиско-Николаевской церкви на Подолѣ. Его родной братъ, *Лаврентій Егор. Орловъ*, товарищъ по академіи автора сихъ *записокъ*, служилъ послѣ по духовному вѣдомству въ г. Каменецъ-Подольскомъ.

ся рублей на 20; при томъ мнѣ выдали ихъ не до Херсона, а кажется только до Екатеринослава. Въ Екатеринославъ назначено было изъ моихъ товарищей трое: *Лонгиновъ*—профессоромъ семинаріи, *Иваницкій* и *Липинскій*—учителями въ духовное училище. Подъ моимъ начальствомъ въ Херсонѣ пожелалъ служить тоже одинъ изъ моихъ товарищей—*Софроновичъ*. Ѣхалъ-ли съ нами, или особо этотъ Сафроновичъ,—не помню. Кажется, онъ прямо поѣхалъ въ Херсонъ. А мнѣ непремѣнно надобно было заѣхать въ Екатеринославъ—представиться семинарскому начальству и архіерею и принятіемъ присяги облечься въ званіе смотрителя училищъ. Простившись за пуншикомъ съ товарищами, я отправился вмѣстѣ съ екатеринославскими на жидкѣ.

Холоду большого не было. Ѣхали весело. Только я былъ мраченъ. Сопутники вздумали эксплоатировать мое положеніе: такъ, ни съ стого—ни съ сего заѣхали въ Переяславскую семинарію. Тамъ рекомендовали меня, какъ смотрителя и будущаго протоіерея собора. Это обстоятельство открыло имъ пріемъ женатыхъ профессоровъ, у которыхъ жили дѣвицы родственницы, и пунши. Но я былъ мраченъ и, чувствуя отчего-то боль въ груди, жаловался на здоровье и откровенно говорилъ, что я не прійму духовнаго сана и останусь только смотрителемъ Но мнѣ не вѣрили, потому что я былъ лицемъ полный и краснощекій; огромные баки лоснились... Затѣмъ по дорогѣ стутники завозили меня въ *Крюковъ*—къ старому протоіерею; у него было двѣ дѣвицы, давно переросшія,—и тутъ тоже дали знать о моемъ назначеніи и о необходимости для меня жениться.—Пришлось намъ шабашевать въ мѣстечкѣ *Завертайловкѣ*, верстъ 15 не доѣзжая до села—родины Лонгинова [1]): Лонгиновъ нанялъ подводу и приглашалъ всѣхъ къ себѣ. Я не поѣхалъ подъ предлогомъ необходимости остаться кому нибудь для охраненія багажа. На другой день пошелъ я на базарчикъ и изумился дешевизнѣ птицы. Я сначала купилъ битую утку за семь копѣекъ мѣдью, потомъ навязываютъ мнѣ битую индюшку за 10 коп.,—

---

[1]) *Шабашевать*—пришлось потому, что подводчикомъ былъ еврей, непремѣнно соблюдавшій покой *субботы* и низачто не рѣшавшійся ѣхать дальше въ субботу. Это *шабатеванье* вмѣстѣ съ подводчикомъ—евремъ—вещь хорошо знакомая людямъ старого времени, когда совершалось путешествіе большею частію на такъ называемыхъ *жидовскихъ балагулахъ*. Вотъ на такой-то балагулѣ, какъ выразился выше нашъ авторъ, *на жидкѣ*, и ѣхали наши спутники въ Екатеринославъ.—Л. М.

купилъ и ее. Думаю, вотъ угожу товарищамъ, и велѣлъ сжарить обѣ птицы. Когда на другой день пріѣхалъ я къ Лонгиновымъ, я засталъ тамъ пиръ горой, а птицы столько нажарено было, что кажется, тремъ семействамъ на три дня стало бы. Священница, вдова Лонгинова, такъ рада была пріѣзду сына и поступленію его въ Екатеринославъ на службу, что изъ села собрала всѣхъ старухъ и дѣлилась съ ними своею радостію. Послѣ жирнаго обѣда у Лонгиновой, пошли старухи водить насъ по селу. У той—водочка, у другой—закусочка, а у иной—цѣлый обѣдъ. Къ полдню мнѣ сдѣлалось не-хорошо. Я почувствовалъ лихорадочное состояніе; почему, когда другіе сидѣли за столомъ, а я на печкѣ; но меня никакъ не отпускали отъ себя. День потеряли въ хожденіи по гостямъ. У покойнаго Лонгинова изба была свѣтлая, довольно просторная, но полъ глиняный. Всѣмъ была постель на полу, а я взобрался на печь, гдѣ, вспотѣвъ, я совершенно поправился въ здоровьи.

На другой день подъѣхали мы къ Екатеринославу. Но нужно было переѣзжать Днѣпръ паромомъ, а по рѣкѣ шелъ ледъ. Паромишка—дрянной, скопилось на немъ подводъ много. На всякій несчастный случай я приготовляся спасаться въ плавь: для чего скинулъ шинель и ваточный шлафоръ; остался въ одномъ сюртукѣ. Какъ я не простудился тогда!

Въ Екатеринославѣ мы размѣстились по квартирамъ профессоровъ и учителей училища. Я съ кѣмъ-то остановился у учителя *Петрова*, кандидата богословія, замѣчательнаго тѣмъ, что онъ кончилъ курсъ 32-хъ лѣтъ; до 19 лѣтъ не зналъ грамоты, выучился ей въ кабакѣ, будучи тамъ подносчикомъ. Человѣкъ добрый [1]). У него тогда проживалъ отставной профессоръ, имѣвшій несчастье запивать. Онъ составилъ по Карамзину учебникъ по русской исторіи. Я читалъ рукопись и изумился въ ней краткости, живости изложенія и полнотѣ, но авторъ не имѣлъ ни гроша, чтобы отправиться на родину.—Тутъ я узналъ, что мѣстные воспитанники академіи, служившіе при семинаріи и училищѣ, подавали прошеніе на Херсонское смотрительство, и въ томъ числѣ Петровъ. Но Гавріилъ всѣмъ отказалъ.

Тогда духовныя училища непосредственно зависѣли отъ семинаріи въ учебномъ и экономическомъ отношеніи; почему на

---

[1]) *Алексѣй Діонисьевичъ Петровъ*, младшій кандидатъ Кіевской д. академіи 3-го курса (выпуска 1827 г.), былъ родомъ изъ Курской епархіи.

другой день я явился къ ректору семинаріи архимандриту *Іакову Вечеркову*, прежде извѣстному мнѣ по Орловской семинаріи [1]); затѣмъ къ инспектору *Кутузову*. Наконецъ явился къ архіерею Гавріилу съ обычнымъ трепетомъ и ужасомъ; не помню подробностей этого моего представленія; должно быть—я принятъ былъ безъ особенныхъ приключеній. Въ тотъ же день я увидѣлся съ землякомъ своимъ профессоромъ семинаріи *Павломъ Ивановичемъ Данковымъ*, котораго я видѣлъ въ Орловской семинаріи и въ академіи, когда онъ цѣлую треть ожидалъ мѣста. Онъ былъ *третьяго курса* Кіевской академіи. Не помню, онъ ли первый пришелъ ко мнѣ, или я къ нему, но хорошо помню, что я скоро перенесся къ нему на квартиру. Онъ былъ уже женатъ на дочери умершаго Катедральнаго протоіерея *Станиславскаго* и жилъ въ домѣ его [2]). Онъ женился на младшей дочери *Аннѣ Иванов-*

---

1) Архим. *Іаковъ Вечерковъ* былъ раньше инспекторомъ Орловской д. семинаріи, когда она находилась еще въ г. Сѣвскѣ. О немъ, какъ объ инспекторѣ, говорилъ нашъ авторъ выше въ своихъ запискахъ, но допустилъ хронологическую погрѣшность, представляя дѣло такъ, что будтобы Іаковъ поступилъ инспектором въ Сѣвскъ *послѣ* инспектора *Степана Левицкаго*, окончившаго жизнь свою столь печальнымъ образомъ. А между тѣмъ Іаковъ былъ инспекторомъ Сѣвской семинаріи *прежде* Левицкаго, поступившаго на эту должность непосредственно уже послѣ Іакова—Іаковъ окончилъ курсъ С.-Петерб. д. академіи въ 1819 г. и былъ назначенъ въ томъ же году въ г. Сѣвскъ инспекторомъ семинаріи и профессоромъ въ ней церковной исторіи и еврейскаго языка. Въ 1820 г. онъ принялъ монашество (въ Сѣвскъ онъ пріѣхалъ еще въ свѣтскомъ званіи—съ именемъ *Іосифа*) и опредѣленъ былъ, кромѣ инспекторства въ семинаріи, еще ректоромъ Сѣвскихъ духовныхъ училищъ. Въ 1823 г. онъ былъ назначенъ ректоромъ семинаріи въ г. Екатеринославъ,—а его мѣсто въ Сѣвскѣ занялъ *Степанъ Левицкій*, который *именно въ этомъ 1823 г.* окончилъ курсъ С.-Петербургской д. академіи и потому, конечно, не могъ служить въ Сѣвскѣ раньше Іакова Вечеркова.—Нашъ авторъ допустилъ эту погрѣшность—потому, что писалъ свои записки въ глубокой старости и не могъ всего помнить въ точности. Но мы раньше не замѣтили этой ошибки и не исправили ея потому, что не имѣли подъ руками *послужного списка* Іакова Вечеркова. А теперь мы добыли этотъ списокъ.—Л. М.

2) Каѳедральный протоіерей Екатеринославскаго Успенскаго Собора, *Іоаннъ Іоанновичъ Станиславскій*, скончался въ 1827 г. на 67 году жизни своей. Съ 1783 г. по 1791 г.—онъ былъ учителемъ поэзіи и риторики въ епархіальной семинаріи Екатеринославской епархіи, которая (семинарія), какъ извѣстно, сначала помѣщалась въ г. Полтавѣ и въ которой учился знаменитый начинатель новой Украинской литературы *Иванъ Петровичъ Котляревскій*. Его-то и училъ поэзіи и риторикѣ учитель Станиславскій—Въ 1791 г. апрѣля 17-го Станиславскій произведенъ въ протоіерея къ соборной церкви—въ *Новые Кайдаки* (предмѣстье Екатеринослава); въ 1796 г. переведенъ въ Екатеринославъ къ соборной Успенской церкви; въ 1801 г. былъ посланъ въ Москву на коронацію депутатомъ отъ Екатериносл. епархіи; съ 1817 г. былъ каѳедральнымъ протопопомъ—въ г. Екатеринославѣ.—Л. М.

нѣ, но оставалась старшая, *Варвара Ивановна*, которая жила съ сестрою пока нераздѣльно.

На третій день я присягнулъ на должность въ правленіи семинаріи. Это было деревянное зданіе, окна побитыя и залатанныя; была ли печка въ немъ, не могу сказать,—только оно было нетопленное. Флигелекъ ректора былъ не лучше старинной сѣвской квартиры его; въ немъ едвали было больше трехъ малыхъ комнатокъ.

На 4-й день узнаю, что инспекторъ Кутузовъ—своякъ Павла Ивановича: женатъ на средней дочери протоіерея Станиславскаго. Другая средняя была за учителемъ гимназіи, а старшая—за казначеемъ.

Когда я жилъ у Павла Ивановича, Варвары Ивановны не было дома. Спальня ея была заперта. Она жила у сестры своей, Кутузовой. Но вотъ насталъ постъ; чрезъ нѣсколько дней я былъ приглашенъ къ инспектору на именинный вечеръ. Тамъ были архіерей, ректоръ и многіе учащіе. Тамъ мнѣ Павелъ Ивановичъ указалъ сестру жены своей—*Варвару Ивановну*. Сначала показалась мнѣ она приличною и здоровою, но она вела себя не совсѣмъ скромно. Сидя въ гостинной маленькой, она слишкомъ громко хохотала и заглушала рѣчь архіерея. Я съ ней ничего не говорилъ. Но когда на другой день явилась она домой, я ей отрекомендовался, нашелъ ее скромною и приличною. Каждый день за чаемъ и обѣдомъ я наблюдалъ ея характеръ.

Живя въ квартирѣ Павла Ивановича, я на сторонѣ разспрашивалъ и разыскивалъ невѣсть. Я видѣлъ дочь каѳедральнаго протоіерея *Моторнаго*—Машиньку. Это была полненькая, свѣженькая дѣвица, но ей было не больше 13 или 14 лѣтъ. О дочери *Дьяковскаго*, протоіерея, служившаго въ церкви при суконной казенной фабрикѣ, говорили, что и она еще несовершеннолѣтняя. Былъ я у протоіерея *Мартынова*, совершенно мнѣ не знакомаго, и просилъ совѣта: что мнѣ дѣлать въ моемъ положеніи?—„Чтобы не утерять мѣста, надобно скорѣе жениться“,—сказалъ онъ.—Да вотъ невѣсты все не-совершеннолѣтнія,—говорилъ я.—Узнавъ, что мнѣ уже скоро 27 лѣтъ и что невѣста подъ руками, но не совсѣмъ нравится, т. е. не чувствую къ ней любви, онъ сказалъ: „Да кто женится по любви? Послѣ слюбливаются и привыкаютъ другъ къ другу. Женитесь на той, какую Богъ посылаетъ“.

И такъ я предложилъ Варварѣ Ивановнѣ свое желаніе—желаніе жениться на ней, но не скрылъ отъ нея своей грудной

болѣзни,—и получилъ согласіе. Романа у нихъ не было. Совѣтоваться не съ кѣмъ. Отца и матери нѣтъ у нея; мои—далеко... Сами согласились и сами объявили всѣмъ о своемъ рѣшеніи—и роднымъ, и чужимъ.—Чрезъ нѣсколько дней собрались родные моей невѣсты и поздравили насъ формально; не помню, было ли обрученіе, или какой-либо обрядъ, но я получилъ кольцо, а своего не могъ дать, потому что не имѣлъ. Тутъ я познакомился со всѣми родными невѣсты своей; то были: 1) старшая сестра ея *Елена Ивановна* и мужъ ея *Корнѣй Ѳомичъ Шамраевскій*, губернскій казначей, люди почтенные; 2) средняя сестра—*Марья Ивановна* и мужъ ея *Романъ Николаевичъ Кутузовъ*, магистръ 2-го курса с.-петербургской духовной академіи, инспекторъ семинаріи и смотритель духовныхъ училищъ, предметъ зависти для служащихъ въ семинаріи и училищѣ и сплетенъ для студентовъ академіи, поступающихъ изъ Екатеринослава. Человѣкъ высокій ростомъ и тучный, строгій къ подчиненнымъ, но самъ по себѣ добрый [1]). 3) Другая средняя сестра *Наталья Ивановна*, бывшая прежде за секретаремъ приказа общественнаго призрѣнія и только-что вышедшая вновь за учителя гимназіи *Аристарха Матвѣевича Черкасова*, имѣвшаго отъ первой жены двухъ прелестныхъ малютокъ 5 и 3-хъ лѣтъ—дѣвочекъ, которыми я любовался, особенно послѣднею, напоминавшею мнѣ мою кіевскую невѣсту. 4) Меньшая сестра *Анна Ивановна* за извѣстнымъ уже намъ *Павломъ Ивановичемъ Данковымъ*, учителемъ и экономомъ семинаріи. Она отличалась отъ всѣхъ хорошимъ голосомъ и умѣньемъ пѣть; ростомъ высокая, носъ острый и длинный, глаза продолговатые и красивые.—Наталья Ивановна была худощавая и беззубая. Марья Ивановна—желтая съ впалыми глазами.—Худощавая и беззубая всѣхъ пережила и доселѣ (1877 г.) здравствуетъ.—О приданномъ не было толку. Отецъ, похоронивши жену, сдѣлалъ завѣщаніе, которымъ предоставлялъ не вышедшимъ замужъ Варварѣ и Аннѣ изъ всего имущества по двойной части. Духовное завѣщаніе было домашнее и безъ свидѣтелей; но оно принято было родными безспорно. Все это открылось мнѣ послѣ зарученья. Но мною овладѣла такая апатія, что я относился къ этому дѣлу, какъ бы оно до меня не касалось.

---

[1]) *Романъ Николаевичъ Кутузовъ* былъ родомъ изъ Петербургской губерніи. Въ Екатеринославѣ онъ славился, какъ прекрасный преподаватель философіи - Л. М.

Я рвался на должность, но меня задерживали и не безъ причины. Предмѣстникъ мой въ Херсонѣ, протоіерей и кандидатъ *Наумовъ*, страдалъ чахоткою [1]). Дураки медики посовѣтовали ему Евпаторійскія грязи. Денегъ не было. Онъ, дождавшись іюля, получилъ изъ казначейства окладъ на содержаніе училища во второй половинѣ года. Вмѣсто того, чтобы вложить деньги въ кассу, хранившуюся, по тогдашнему порядку, въ церковномъ сундукѣ Херсонскаго собора, онъ взялъ ихъ съ собою. Инспекторъ Херсонскаго училища кандидатъ богословіи *Осипъ Никифоровичъ Михайловскій* [2]), по закону вмѣстѣ съ смотрителемъ завѣдывавшій суммами, не могъ предотвратить поступка смотрителя Наумова. Онъ подписалъ бумагу въ казначейство, но когда пришелъ къ смотрителю, чтобы вложить деньги въ кассу,— его уже не было въ Херсонѣ. Но не предвидя смерти смотрителя,—Михайловскій не доносилъ о поступкѣ его правленію семинаріи. И вотъ всю вину свалили на Михайловскаго. Должность смотрителя была временно поручена не ему, а старшему учителю *Турчановскому*, священнику собора. Деньги, конечно, смотритель не всѣ растратилъ, но безсовѣстная жена его припрятала и поспѣшила распродать все имущество мужа. Послѣ, имѣя двухъ дѣтей, вышла замужъ за товарища моего, кандидата *Семена Иларіон. Липинскаго*, человѣка въ высшей степени легкомысленнаго и безалабернаго.

Въ половинѣ декабря 1831 года я отправился въ Херсонъ. У меня были деньги; но какъ я въ разграбленномъ училищѣ долженъ былъ жить безъ жалованья, то не отказался отъ своей невѣсты принять 42 р. на случай.—Ѣхалъ я на почтовыхъ всю дорогу благополучно; только, въѣхавъ въ Херсонъ и проѣзжая мимо собора, опрокинулся. Сани наскочили на камень. Что это? Не предзнаменованіе ли чего худаго? Но тотчасъ самъ я устыдился своей мысли.—Первую ночь, кажется, провелъ я у Турчановскаго. На другой день ходилъ по классамъ, познакомился съ учителями. Ученіе шло по Уставу. Учители служили безъ жалованья и Богъ вѣсть чѣмъ жили; но какъ увѣрялъ Турчановскій, классовъ не опускали. Съ прибытіемъ моимъ они ожидали

---

[1]) Протоіерей *Стефанъ Наумовъ*, бывшій смотрителемъ Херсонскаго д. училища, былъ воспитанникъ *втораго курса* С.-Петербургской д. академіи (выпуска 1817 г.).

[2]) *Осипъ Никиф. Михайловскій*—былъ воспитанникъ *третьяго* курса Кіевской д. академіи [выпуска 1827 г.], а родомъ изъ Харьковской губ.

какой-нибудь милости отъ начальства; думали, что правленіе семинаріи исхлопотало новую ассигновку суммъ въ замѣнъ растерянныхъ. Не тутъ-то было. Я пріѣхалъ только раздѣлить ихъ бѣдствіе. Въ рапортѣ о бѣдственномъ состояніи училища я донесъ о примѣрномъ усердіи учителей и хорошихъ успѣхахъ учениковъ. Показавъ всѣмъ такой рапортъ, я старался хоть сколько-нибудь ободрить несчастныхъ...

Училище не имѣло своего собственнаго помѣщенія. Оно занимало флигель, принадлежавшій греческой церкви и нанимавшійся за 100 рублей. На наемъ употреблялась та сумма, которая отпускалась на содержаніе училища, на отопленіе, служителей и канцелярскіе расходы. Я склонялъ грековъ пожертвовать зданіе училищу; ихъ было семействъ шесть; но согласить ихъ трудно было. Они указали мнѣ на Корсунское подворье, которое легко можетъ быть пожертвовано богатымъ монастыремъ. Осмотрѣвъ двух-этажное зданіе этого подворья и мѣсто его, я нашелъ возможнымъ приспособить его къ училищу, если изъ зданія вынести никому не нужную домовую церковь, и только что распустилъ училище на Рождественскіе праздники, бросился въ Корсунскій монастырь собрать свѣдѣнія о подворьѣ и о возможности даромъ пріобрѣсть его для училища. За день до Рождества вечеромъ я прибылъ туда и остановился въ монастырской гостинницѣ. Въ гостинницѣ никого кромѣ меня не было, а между тѣмъ всѣ комнаты были отоплены и готовы были принять множество посѣтителей. Гостинница была за оградой монастыря. Мнѣ доставлено было все нужное. Утромъ часовъ въ 8 я былъ у настоятеля игумена *Тихона*. Это—простецъ, но благочестивый человѣкъ. Какъ великороссъ, я ему понравился. Онъ до того былъ со мною откровененъ, что разсказалъ мнѣ всю свою жизнь. Это былъ бѣлевскій или московскій купецъ—раскольникъ, очень богатый и имѣлъ большое семейство; но въ одну ночь лишился всего. Домъ, капиталъ и все семейство сгорѣли. Дворъ былъ кольцемъ, вымощенный досками, домъ—посреди двора. Пожаръ начался съ воротъ. Горѣли не только окружающіе домъ амбары, сараи, но въ самое жаркое время лѣта горѣла и самая земля во дворѣ. Его дома не было. Когда возвратился домой, ничего изъ имущества и никого изъ семейства не было! дочь съ зятемъ нашелъ обгорѣлыми въ сгорѣвшей банѣ; жену—въ ледникѣ, заваленную пепломъ въ сидячемъ положеніи и обхватившую дѣтей. Это заставило его бросить міръ и поселиться въ монастырѣ, который изъ раскольничьяго скоро сдѣлался единовѣрческимъ.—

Игуменъ не могъ подробно разсказать исторію монастыря. Но у меня, въ теченіе 7-лѣтней жизни моей въ Херсонѣ, на основаніи разсказовъ многихъ тогдашнихъ знатоковъ края, составилось такое понятіе о Корсунскомъ монастырѣ. Когда гнѣздо Крымскихъ разбойниковъ было разорено и Таврическій край вошелъ въ часть Россіи,—раскольничьи монахи искали въ немъ пріюта и основали скитъ; за ними шли другіе и вслѣдъ ихъ изъ всей Россіи текли пожертвованія, на которыя построился вмѣсто Скита монастырь съ церковію, келліями и обширною каменною оградою. Потемкинъ надѣлилъ монастырь огромнымъ количествомъ земли, въ составъ которой вошли и соленыя озера. Послѣднія скоро были отобраны въ вѣдомство казны за 40 тысячъ р. ассигнаціями ежегодной аренды въ пользу монастыря.—Корсунскій монастырь, по времени построенія, не много старше *Бизюкова монастыря*, и онъ былъ, вѣроятно, надѣленъ отъ Потемкина такимъ-же количествомъ земли, какъ и Бизюковъ. Но къ нему присосѣдился помѣщикъ *Куликовскій*. Корсунцы, какъ и Бизюковцы, не могли наблюдать за предѣлами земли, заключавшейся въ нѣсколькихъ *десяткахъ тысячъ* десятинъ. Но у Бизюкова монастыря не было такихъ сосѣдей, какъ Куликовскій, и у него изъ 27 тысячъ десятинъ, благодаря сохранившемуся Потемкинскому документу, осталось по крайней мѣрѣ 24 тысячи десят. А. Корсунскій, во время моего пребыванія въ немъ, имѣлъ уже только тысячъ до 8 десятинъ. Бизюковъ отдавалъ тогда свои земли одному турку или турецко-подданному татарину за 600 р. с. А Корсунскій держалъ на своей землѣ воловъ отличнаго завода и ежегодно продавалъ ихъ до 200 штукъ.—Упомянутый Куликовскій похороненъ въ Корсунскомъ монастырѣ [1]).

Дѣло о подворьи рѣшено менѣе, чѣмъ въ 10 минутъ. Игуменъ охотно жертвовалъ его подъ училище—тѣмъ болѣе, что въ церкви его служили не монахи, а безприходные священники; а для пріѣзда монаха или послушника за покупками игуменъ оставлялъ одинъ изъ многихъ флигельковъ на дворѣ подворья.

---

[1]) Въ описываемое авторомъ время оба монастыря—и *Корсунскій*, и *Бизюковъ*, принадлежали къ епархіи Екатеринославской, которая вмѣщала въ себѣ тогда и нынѣшнія Херсонскую и Таврическую епархіи. Затѣмъ, по раздѣленіи въ 1837 г. Екатеринославной епархіи на двѣ самостоятельныя епархіи,—оба монастыря отошли къ новообразовавшейся епархіи Херсонской и Таврической.—Въ 1861 г., при образованіи новой самостоятельной Таврической епархіи,—Корсунскій монастырь отошелъ къ ней,—а Бизюковъ остался въ Херсонской епархіи. Корсунскій монастыръ находится вблизи города *Алешекъ*, Таврич. г., а Бизюковъ—вблизи г. *Берислава*, Херс. г.—Л. М.

Послѣ бесѣды съ игуменомъ, я съ нимъ пошелъ на часы. Часы подъ Рождество служились царскіе, по уставу. Церковь тогда была богатая серебромъ и золотомъ, иконами и утварью. Послѣ часовъ, простившись съ игуменомъ, я отправился въ обратный путь. Не доѣхавъ до Херсона 15 верстъ, я долженъ былъ переночевать въ селѣ *Тягинкѣ*—у священника. Священникъ былъ лѣтъ 50 и одинокъ. Тѣсный и бѣдный бытъ его поразилъ меня. Домъ его состоялъ изъ одной тѣсной и бѣдной хаты съ дворомъ, огороженнымъ навозомъ. Въ хатѣ была печь, столъ и около стола скамьи. Священникъ не имѣлъ чайнаго прибора. Я попросилъ хлѣба. Хлѣбъ былъ ни ржаной, ни пшеничный, а какой-то сѣрый и прѣсный. Попросилъ квашеной капусты; подано, но безъ масла; масла въ домѣ не было. Столъ былъ занятъ свиною тушею. Поставивъ блюдцо деревянное на скамьѣ, я немного поѣлъ хлѣба съ капустой и просилъ женщину постлать мнѣ на полу соломы. Священникъ предлагалъ соединить двѣ скамьи, а самъ полѣзъ на печь. Полъ былъ глиняный и мокрый,—но сухая солома, молодость и не-изнѣженность доставили мнѣ хорошій сонъ.—Впрочемъ—не много лучше жили и другіе сельскіе священники Херсонскаго уѣзда въ то время. Тогда и помѣщики, обладавшіе тысячью десятинъ, жили въ домахъ съ глиняными полами. Вѣдь это было въ 1831 г.

Проснувшись утромъ, я не видался съ священникомъ,—онъ былъ въ утрени,—отправился въ путь и прибылъ въ Херсонъ къ 9 часамъ; но былъ ли я въ обѣднѣ, или нѣтъ,—не помню. Въ 12 часовъ дня, не помню—съ рекомендательнымъ ли письмомъ отъ кого-то изъ Екатеринослава, или только съ поклономъ, я былъ у вице-губернатора *Брюхачева*. Былъ принятъ ласково и оставленъ обѣдать; но предъ самымъ обѣдомъ пришло съ крестомъ духовенство—и я, сидя въ гостинной, былъ очевидцемъ, съ какими подозрительными улыбками и даже смѣхомъ относились къ посѣтителямъ, горланившимъ въ залѣ праздничный тропарь и принимаемымъ хозяиномъ; даже въ выраженіи этого презрѣнія участвовали дѣти... Такъ и меня будутъ принимать,—подумалъ я. Но потомъ узналъ, что вице-губернаторша была католичка, а зятекъ ея, секретарь губернской канцеляріи—воспитанникъ Харьковскаго университета, имѣлъ не просвѣщенное, а развратное вліяніе на семейство. Объ немъ предстоитъ мнѣ еще говорить...

На новый годъ я былъ въ Соборѣ, стоялъ въ правомъ придѣлѣ. На мнѣ былъ фракъ и холодная шинелишка.—Когда куда

ѣхалъ, я сверху сюртука пододѣвалъ теплый шлафоръ и подпоясывалъ платкомъ. А тутъ я имѣлъ подъ фракомъ двѣ рубашки и двое подштаниковъ. Служба шла соборнѣ. Первенствовалъ протоіерей *Базилевичъ*, лѣтъ 55-ти въ зеленой скуфьѣ, которою награждать духовенство присвоилъ себѣ право Екатеринославскій Архіепископъ *Іовъ Потемкинъ*.—Базилевичъ—вдовецъ, человѣкъ скромный и бѣдный. На молебнѣ между городскимъ духовенствомъ первенствовалъ *Серединскій*, протоіерей привозной церкви. Онъ служилъ прежде въ военномъ духовенствѣ и имѣлъ камилавку. Все прочее духовенство городское было безъ отличій. Всѣ старались издали видѣть меня; но я ни съ кѣмъ не былъ знакомъ, кромѣ Турчановскаго.

Еще до Новаго года я трудился надъ приведеніемъ въ порядокъ Училищнаго Архива. Трудъ этотъ былъ не мой; но мнѣ совѣстно было требовать этого труда отъ Михайловскаго и Турчановскаго, которымъ не могъ сдавать дѣлъ покойный мой предмѣстникъ. Послѣ новаго года, когда была окончена мною эта работа, я остался безъ дѣла. Съ духовенствомъ я не хотѣлъ знакомиться, съ подчиненными я не хотѣлъ сближаться. Мною овладѣло сильное недовольство и невыносимая тоска. Зачѣмъ я поддался Иннокентію и забился въ такую даль; зачѣмъ не поѣхалъ учителемъ въ Орловское училище: пьяница—монахъ современемъ уступилъ бы мнѣ мѣсто. Главное—я могъ бы болѣе осмотрѣться; жениться не по необходимости и не съ такою поспѣшностію... Не помню, писалъ ли я изъ Херсона что-нибудь моей невѣстѣ? Но въ воображеніи моемъ носились дѣвицы—все въ родѣ Мѣдинцевой. Можетъ быть, я не женился бы на мѣщанкѣ, дочери пьяницы. Но всеже я имѣлъ бы время избрать другую, ей подобную; по крайней мѣрѣ—похожую на моихъ Мценскихъ двоюродныхъ сестеръ. Въ сестрахъ моей невѣсты я замѣтилъ отвращеніе къ духовному званію: что—если и моя суженая такихъ же мыслей?—Въ такихъ мрачныхъ размышленіяхъ проходило, или, правильнѣе, тянулось все время—до начатія ученія.

Послѣ Крещенія я познакомился, не помню какъ, съ протоіереемъ *Павловскимъ* и священникомъ *Дьяковскимъ*. Протоіерей Павловскій былъ 69 лѣтъ, вдовецъ, студентъ древней Екатеринославской Семинаріи [1]); служилъ сперва въ Никополѣ, малое

---

[1]) *Древняя* Екатеринославская семинарія — вотъ именно та, которая основана была въ г. Полтавѣ въ 1778 г. архіепископомъ *Евгеніемъ Булгарисомъ* и

время—въ Херсонскомъ Соборѣ; потомъ перемѣстился въ привозную церковь; простецъ, говорилъ чистымъ малороссійскимъ языкомъ. На него было донесено, что онъ повѣнчалъ дѣвицу, недостигшую 2 мѣсяцевъ до совершеннолѣтія. У дѣвки уже былъ годовой ребенокъ, а онъ все оставался подъ запрещеніемъ. Дѣло велось въ консисторіи и еще не послѣдовало рѣшенія, а на его мѣсто опредѣленъ былъ протоіерей Серединскій. Такъ тогда дѣйствовала консисторія, а можетъ быть—архіерей. Впрочемъ старикъ переносилъ несчастіе благодушно.—У него я познакомился съ священникомъ той же церкви *Ѳедоромъ Дьяковскимъ*. Всякій разъ когда этотъ Дьяковскій отправлялся почему-либо въ Екатеринославъ, онъ бралъ съ собою св. тайны, муро, ризы и нужныя для церковныхъ требъ книги. Онъ ѣхалъ обыкновенно по кошарамъ и хуторамъ и—куда ни пріѣзжалъ, работы прекращались; однихъ онъ исповѣдывалъ, другихъ вѣнчалъ, надъ умершими и погребенными безъ священника совершалъ погребеніе, *печаталъ*—по тогдашнему выраженію, не вышедшему изъ употребленія и доселѣ. Инымъ служилъ панихиды, другимъ—молебны. Поѣздка эта не только ничего не стоила ему, но даже обогащала его. Его дарили телятами и лошаками, и онъ оставлялъ ихъ у хуторянъ. Такъ, по дорогѣ въ Екатеринославъ у него считалось 13 лошадей на выпасѣ. Вотъ онъ-то доставилъ мнѣ средство даромъ возвратиться въ Екатеринославъ.—Выѣхалъ я на одной лошади Дьяковскаго, но по дорогѣ припрегъ въ указанныхъ мѣстахъ еще двѣ.

19 января, получивши ассигновку на первую половину 1832 года, я, по предварительно исходатайствованному разрѣшенію, выдалъ учителямъ за мѣсяцъ жалованье. Остальныя деньги сложилъ въ кассу, хранившуюся въ Соборѣ, и поспѣшилъ выѣхать въ Екатеринославъ.

Не помню, чтобы дорогою я заѣзжалъ къ кому изъ духовенства. Не доѣзжая до Екатеринослава верстъ 20-ти, я призналъ нужнымъ побриться. Зеркала не было, и едва мыла досталъ,—„Какъ же вы обходитесь безъ зеркала?“,—спрашиваю

по имени епархіи называлась сначала *Словенскою*, а потомъ уже (съ 1787 г.) переименована въ *Екатеричославскую*. Въ Полтавѣ она была до 1797 г., а потомъ была перемѣщена въ г. *Новомиргородъ* (нынѣ Херсонской губ.); и только въ 1803 г. перешла въ г. Екатеринославъ, гдѣ и существуетъ въ настоящее время. Вотъ въ этой-то *древней* Екатеринославской семинаріи, помѣщавшейся въ Полтавѣ, и учился нашъ *Иванъ Петровичъ Котляревскій*. — Л. М.

семейство дома, въ которомъ я остановился. „Ну—прыщь появится на лицѣ, царапина или грязное пятно—какъ его увидать безъ зеркальца"?—„А мы смотримъ въ воду на сковородѣ",—отвѣчали мнѣ.—„Покажите мнѣ—какъ"? попросилъ я.—Женщина налила на черную сковороду воды и подала мнѣ. Глянулъ,—все видно, не надо зеркала,—и преблагополучно обрился.

По прибытіи въ Екатеринославъ, я нашелъ свою невѣсту довольною моимъ пріѣздомъ, и она мнѣ стала нравиться лучше чѣмъ прежде. Романъ Николаевичъ передалъ мнѣ хорошій отзывъ о первоначальной моей дѣятельности въ Херсонѣ. „Смотрите,—говорилъ онъ въ присутствіи многихъ,—недавно—изъ-за скамьи, а показалъ больше заботливости объ училищѣ, чѣмъ опытные его предшественники,—ѣздилъ въ Корсунскій монастырь и выпросилъ себѣ у игумена съ братіею подворье для училища. Такой прыткой!"—Когда же я представился архіерею, онъ принялъ меня сухо и хоть бы слово сказалъ о моихъ репортахъ къ нему какъ о состояніи училища, такъ и о зданіи, необходимомъ для него, а сказалъ только: „ну—скорѣй женись, да прошеніе объ опредѣленіи къ Собору".

Я готовъ былъ къ вѣнцу хоть въ тотъ же день, а тутъ сестры невѣсты стали готовить свадьбу. Дни были тяжелые для меня. Нѣтъ дѣла, да и нѣтъ ни одной книжки почитать. Кажется, семинарія не выписывала ни одного журнала. Я ни къ кому не ходилъ; до самой свадьбы не видался ни съ однимъ товарищемъ.

Разъ зазвалъ меня *Ѳеодоритъ* іеромонахъ, экономъ архіерейскаго дома, тотъ самый, который былъ экономъ и въ Орлѣ и строилъ тамъ семинарію. Это было вечеромъ; только-что поданъ былъ чай; пришелъ и домашній секретарь архіерея—*Никольскій*, кажется—тотъ же, что былъ и въ Орлѣ. Они со мною обходились, какъ съ землякомъ. За чаемъ, по тогдашнему обычаю, слѣдовали пунши. Они стали намекать на то, что если бы я, по пріѣздѣ изъ Академіи, прямо обратился къ нимъ, они бы со мной объѣздили всю епархію и достали бы лучшую невѣсту, и архіерей бы принялъ участіе. Я имъ напомнилъ участь орловскихъ красавицъ, и какъ 16-лѣтняя красавица, дочь кафедральнаго орловскаго, въ первый мѣсяцъ бѣжала съ офицеромъ. И старался склонить разговоръ на постройку орловской Семинаріи, любимый предметъ Ѳеодарита, на выгодное положеніе Орловскаго архіерейскаго дома почти-что въ самомъ городѣ и на множество церквей и семействъ духовныхъ, чѣмъ пробудилъ воспоминанія

Никелаевскаго. Послѣ третьяго пуньша [illegible] откровенныя воспоминанія объ орловской жизни, кто изъ нихъ больше служилъ видамъ архіерея, и [illegible] архіерейскаго дома, наконецъ—ссоры. Между похвальбами они выбрехали всю секретную домашнюю жизнь архіерея, [illegible] ли,—кричалъ Ѳеодоритъ, досталъ Владыкѣ мальчика *Ваню Дрокова*? Вѣдь онъ теперь не дыхнетъ безъ него [1]). А ты только знаешь свои карманы набивать". Эти откровенныя рѣчи и споры ведены были впрочемъ съ цѣлію показать мнѣ, что оба они — самыя ближайшія лица къ архіерею. Наконецъ они учили меня, какъ взять духовенство въ руки. Я не отставалъ отъ нихъ въ числѣ стакановъ пунша, но развратныя рѣчи ихъ постоянно вытрезвывали меня я видѣлъ, что архіерей—тотъ же, что былъ въ Орлѣ, нисколько не перемѣнилъ своего поведенія. Только въ обращеніи сталъ мягче, можетъ быть лукавѣй... Я видѣлъ, что мнѣ придется зависѣть отъ мерзавцевъ, окружающихъ его. Хмѣль падалъ мнѣ на грудь, и я возвратился на квартиру съ головною болью, и на утро почувствовалъ сильную тяжесть въ груди. Вечеромъ я признался невѣстѣ, что у меня и неперестаетъ боль въ груди и что я не надѣюсь долго жить. Я говорилъ это по искеннему убѣжденію. Я тогда не догадывался, что грудь больна собственно отъ полнокровія.

Насталъ день вѣнчанья моего. Я рѣшился провести его въ постѣ, размышленіяхъ, молитвѣ,—и для того просилъ у Романа Николаевича кабинета. Кабинетъ въ его домѣ мнѣ уступленъ былъ. Здѣсь предался я размышленіямъ; молитвы не было на сердцѣ, но слезы навертывались на глазахъ. Спасибо,—никто не мѣшалъ мнѣ. Марья Ивановна собиралась на свадьбу, притирая желтое лице свое и наряжая куклами своихъ дѣтей. Саша и Коля вышли прелестныя дѣти, я очень любовался ими. Часовъ въ 5 пополудни, умывъ лице, я возвратился въ домъ невѣсты Тамъ все было готово; но дѣло стало за каретою, Наконецъ прибыла карета съ крупною вдовою—Генеральшею Хотя церковь

---

[1]) *Иванъ Дроковъ* былъ воспитанникъ архіеп. *Гавріила Розанова,* который впослѣдствіи сдѣлалъ его своимъ келейникомъ и домашнимъ секретаремъ. Въ Одессѣ нѣкоторые старожилы изъ духовенства еще хорошо помнятъ любимца Гавріилова — *Ивана Дрокова.* Изъ Одессы онъ перешелъ съ Гавріиломъ и въ Тверь; но послѣ Гавріилъ пристроилъ его на службу гдѣ-то въ другомъ мѣстѣ. Гавріилъ любилъ вообще воспитывать при себѣ сиротъ мальчиковъ и послѣ выводить ихъ въ люди. Л. М.

была черезъ дорогу и противъ воротъ, но, послѣ обычнаго благословенія, невѣсту усадили съ свахами въ карету; я поѣхалъ съ Данковымъ впередъ. Вѣнчалъ протоіерей *Моторный*. Я не замѣчалъ, какъ невѣста старалась занести ногу за порогъ церкви первою,—я съ благоговѣніемъ принималъ таинство брака и рѣшился не отвергать обычаевъ края, а покоряться имъ. Посему я позволилъ привязать свою руку къ рукѣ невѣсты.—По окончаніи таинства и принятіи поздравленій отъ присутствовавшихъ,—я пошелъ съ женою въ экипажъ. Шляпы? Шляпы нѣтъ; сѣлъ въ карету и безъ шляпы. Встрѣча по обычаю съ иконою и хлѣбомъ съ солью. Кажется, мы не заняли перваго мѣста на диванѣ въ гостинной, а разсѣлась тамъ генеральша, доставившая карету. Послѣ чая, по обычаю—танцы; послѣ танцевъ—ужинъ. Я покорился всѣмъ требованіямъ обычая, подслащалъ гостей поцѣлуями своей жены. Но я не позволилъ, чтобы кто-либо сопровождалъ меня къ брачному ложу.—На свадьбѣ была одна хорошенькая дѣвица, бѣдная нѣмка *Вильгельмина*, и она тутъ нашла себѣ жениха въ лицѣ *Василія Алексѣевича Лонгинова* [1]). Я любовался болѣе дѣтьми Кутузовыми, Черкасовыми; были дѣвочка Моторная и Шамраевская. Я тогда ничего не желалъ, какъ чтобы у меня были такія дѣти, какъ Кутузовы и Черкасовы.

На утро—въ 12 часовъ—свадебный обѣдъ. На третій день я и жена ѣздили къ архіерею съ свадебнымъ пирогомъ. Но недогадливые родственники не распорядились, чтобы онъ поднесъ и матеріи на рясу, а онъ ожидалъ и этого, какъ мнѣ но было замѣтить. Впрочемъ приняты были довольно ласково.

На 4-й день я поѣхалъ къ архіерею съ прошеніемъ и по священіи меня во священники къ Херсонской соборной церкви

---

[1]) *Василій Алекс. Лонгиновъ*, магистръ Кіевской д. академіи, товарищъ по курсу автора сихъ *записокъ*. Онъ былъ назначенъ профессоромъ словесности въ Екатеринославскую семинарію и ѣхалъ изъ Кіева въ Екатеринославъ вмѣстѣ съ авторомъ, какъ объ этомъ послѣдній разсказывалъ выше. Впослѣдствіи онъ оставилъ духовно-учебное вѣдомство и перешелъ на свѣтскую службу въ Петербургѣ, гдѣ въ Горномъ вѣдомствѣ министерства финансовъ дослужился высокихъ чиновъ и орденовъ. — Сынъ его *Аркадій Васильевичъ Лонгиновъ*, извѣстный современный русскій археологъ. Онъ живетъ телерь въ Одессѣ и занимаетъ мѣсто предсѣдателя департамента Одесской судебной палаты, а вмѣстѣ съ тѣмъ состоитъ дѣятельнѣйшимъ членомъ Одесскаго общества исторіи и древностей. Рецензіи на историко-археологическія сочиненія Арк. Вас. Лонгинова помѣщались и въ *Кіевской Старинѣ* (такъ см. 1883 г. № 9 и 10; 1886 г. № 5). Въ настоящее время этотъ трудолюбивѣйшій русскій археологъ занятъ изслѣдованіемъ нѣкоторыхъ остальныхъ вопросовъ о поэмѣ *слово о полку Игоревѣ* Л. М.

—на протоіерейскую вакансію. Я не подписался въ прошеніи *послушникомъ*; но это не годилось,—и меня остановили; я подписался *послушникомъ*. Тогда Николаевскій открылъ мнѣ, что Преосвященный очень не доволенъ былъ тѣмъ, что на репортѣ по дѣламъ училищнымъ я не подписался: *нижайшій послушникъ* —„Да! что будетъ съ дѣломъ о зданіи для училища?“ спросилъ я Николаевскаго—„Да едвали что,—отвѣчалъ онъ. „Владыка самъ начнетъ это дѣло когда—нибудь. Онъ сказалъ „Ишь, безъ него не знали Корсунскаго подворья!“—Дѣло объ училищномъ зданіи такъ и брошено было.—Подворье существуетъ и доселѣ; тамъ служитъ священникъ, объѣдая и ограбляя соборный приходъ...

Оставалось до великаго поста двѣ недѣли. Мнѣ слѣдовало принять санъ діаконскій въ мясопустную недѣлю; но родственники хотѣли, чтобы я проводилъ масляницу еще свѣтскимъ, не въ рясѣ, которая была имъ противна, но въ куцой одеждѣ—фракѣ, и черезъ Кутузова обдѣлали, что посвященіе мое въ діаконы отложено до недѣли сырной. Первая недѣля прошла въ жраньѣ и питьѣ, по очереди—то у той, то у другой сестры; а масляница сверхъ того и въ катаньи. Но послѣ вечеровъ оставался цѣлый день, который нечѣмъ было наполнить. Книгъ не было, занятій тоже. Мои мысли были заняты уже Херсонскимъ училищемъ; все думалъ я, что и какъ тамъ; писалъ къ Турчановскому, писалъ къ Софроновичу; отвѣта не было ни отъ того ни отъ другого. Душа просила дѣятельности.—Прошли тяжелыя двѣ недѣли. Въ недѣлю сырную я благоговѣйно принялъ санъ діаконскій, а въ первую недѣлю поста Пресвитерскій. Въ минуты посвященія я смотрѣлъ на Гавріила какъ на преемника апостольскаго служенія и какъ на орудіе Духа Святаго, и не помнилъ его человѣческихъ слабостей. Во время посвященія во священника я былъ переполненъ чувствами благоговѣнія къ дару священства, который принималъ, и едва удерживалъ слезы... Только тормошеніе при облаченіи охладило меня. И къ чему спѣшить? Эта поспѣшность показываетъ только пренебреженіе служащихъ къ священному дѣйствію, и экономливается не больше полъ-минуты времени. Торжественно и трогательно было для меня то священнодѣйствіе, когда, по совершеніи Таинъ тѣла и Крови Христовой, часть перваго вида архіерей вручилъ мнѣ—для того, чтобы я держалъ его въ рукахъ позади престола до времени причащенія. Архіерей говорилъ при этомъ: „Се Агнецъ Божій, вземляй грѣхи міра! пріими залогъ сей и сохрани его до послѣдняго твоего

издыханія!"—Эти слова послужили мнѣ содержаніемъ и рѣчи, которую я сказалъ архіерею, при выходѣ его изъ алтаря по окончаніи службы, стоя предъ амвономъ. Рѣчь была краткая, выражена была въ краткихъ изреченіяхъ и произнесена была съ чувствомъ. Въ ней я выразилъ важность залога, врученнаго мнѣ, обѣщалъ сохранить его до послѣднихъ минутъ издыханія и, признавая свою немощь, просилъ святительскихъ молитвъ. Голосъ мой громкій и разстроенный обратилъ вниманіе многихъ. Товарищи по академіи не узнавали меня, „Откуда сіе бысть?", говорили они. Духовные говорили: „слишкомъ просто и далеко отъ правилъ церковнаго краснорѣчія." Мнѣніе архіерея осталось неизвѣстнымъ, но онъ не могъ не думать: „всего только кандидатъ, а не Баккалавръ, ни профессоръ академіи, котораго я желалъ бы имѣть въ своей епархіи".

Возвратившись домой, я уже не цѣловалъ ручекъ у дамъ, поздравлявшихъ меня. Въ извиненіе говорилъ имъ: „теперь я не тотъ, что былъ; теперь не танцую и не могу цѣловать рукъ у васъ.

Мнѣ назначено было служить не въ городѣ, а полторы версты за городомъ, въ церкви архіерейскаго дома. Прежде, когда я былъ свѣтскимъ, то обыкновенно въѣзжалъ въ архіерейскій дворъ и подъѣзжалъ къ самому дому, отстоящему отъ воротъ на 80 саженей. Теперь экипажа моего во дворъ не пускаютъ, а требуютъ, чтобы я шелъ по двору пѣшій. Покорился—пошелъ *пѣшій;* на половинѣ двора подбѣгаютъ ко мнѣ и требуютъ, чтобы я шелъ безъ трости. Воротился, отдалъ трость кучеру. Думаю, потребуютъ еще, чтобы снялъ и верхнюю теплую шубу?—Нѣтъ, дозволили снять ее въ прихожей. Такъ я цѣлую недѣлю ѣздилъ на утреню, часы и вечерню. Спасибо за то, что послѣ этихъ Богослуженій не посылали въ комнаты архіерея за благословеніемъ. Но послѣ преждеосвященныхъ литургій я ходилъ и поклонялся въ ноги и принималъ благословеніе отъ архіерея, а въ субботу —и съ просфорою. Монахъ, слѣдившій за моимъ служеніемъ, не смотря на то, что я ни на іоту не отступалъ отъ устава, находилъ ошибки и безпрестанно тормошилъ меня, особенно на преждеосвященной литургіи и литургіи Златоустаго. Іеромонахъ этотъ не зналъ устава, а зналъ все по практикѣ. „Когда отверзается завѣса и когда царскія врата? Какъ бы мнѣ видѣть все это въ уставѣ, или въ Богослужебныхъ книгахъ?"—спросилъ я разъ у него.—„Это надо узнать изъ практики",—отвѣчалъ онъ. Тоже онъ сказалъ о молебнѣ и панихидѣ и заставилъ меня списывать

эктиніи—и заздравныя и заупокойныя.—Какъ-то я заглянулъ на оглавленіе устава и нашелъ тамъ объ отверстіи церковной завѣсы; прочитавъ эту статью,—указываю ее монаху. Чтожъ? Онъ обидѣлся.—Просилъ я богослужебныхъ книгъ для просмотра,—не далъ. Да на клиросѣ и не было ихъ, кромѣ *Тріоди постной, цвѣтной* и *большого псалтыря* при *часослова*. Ни *октоиха*, ни *мѣсячныхъ миней* въ церкви не было. Да я тогда не только не зналъ содержанія ихъ, но и не слыхалъ объ ихъ существованіи. Такъ приготовляли меня къ священнической должности 16 лѣтъ!...

Монахъ худо отозвался о знаніи моемъ въ Богослуженіи и мнѣ назначена была другая недѣля. По 3-мъ воскресеньи мнѣ объявили, чтобы я бралъ священническую грамоту и хлопоталъ въ консисторіи объ указѣ на мѣсто. Священническая грамотка взята и въ ней прописано, что я посвященъ въ іерея къ Херсонской Соборной церкви на вакансію протоіерея. Архіерей сказалъ мнѣ: „Вотъ послужишь,—произведемъ въ протоіереи.“—Я передалъ это домашнимъ; всѣ взбудоражились. „Какъ? ѣхать священникомъ и настоятелемъ къ церкви, при которой есть въ числѣ служащихъ протоіерей?! да протоіерейство можетъ быть отложено въ долгій ящикъ!... Такъ говорили мои домашніе.

Черезъ два дня Романъ Николаевичъ Кутузовъ пришелъ и крехтя сказалъ: „ѣдемъ къ архіерею, попытаемъ счастья.“—Когда вошли мы къ архіерею, я поклонился ему, какъ священникъ въ ноги. Гляжу—и Романъ Николаевичъ съ огромнымъ пузомъ валится наземь. Архіерей бѣжитъ къ нему и, поднимая его, говоритъ: „къ чему это?“—„Окажите отеческую милость,—крехтя и кашляя отвѣчалъ Кутузовъ и объяснилъ просьбу.—„Да пусть бы хоть обросъ волосами да по привыкъ къ священническому званію“, говорилъ Гавріилъ.—Не помню, какіе примѣры представлялъ Кутузовъ, но наконецъ архіерей, обратился ко мнѣ, сказалъ: „Ну, ужъ готовься въ протоіереи на воскресенье!“ я поклонился въ ноги и поцѣловалъ руку. Кутузовъ себѣ, поднимаясь со стула, протягиваетъ руки къ землѣ. Архіерей не позволяетъ ему кланяться, но остается совершенно довольнымъ. Сталъ ласково говорить съ Кутузовымъ о постороннихъ предметахъ.

Съ сіяющимъ лицемъ Кутузовъ возвратился домой и назвалъ Варвару Ивановну *Протоіерейшей*. Та покраснѣла до ушей отъ восторга. А я грустно высматривалъ. Униженіе, какому подвергался изъ-за меня Кутузовъ, тяжкимъ бременемъ лежало на душѣ моей. Я даже не благодарилъ Романа Николаевича. Вы-

ходитъ: я не заслужилъ протоіерейства, а вымолилъ его поклонами, купилъ самоуничиженіемъ, подлостію...

Дѣйствительно, въ воскресенье 4-й недѣли Великаго поста архіерей произвелъ меня въ протоіереи и, кажется, въ тотъ же день родственники мои давали ему обѣдъ. Я, по наставленію своихъ руководителей, ѣздилъ по членамъ консисторіи и отвезъ голову сахару и фунтъ чаю секретарю консисторіи *Неводчикову*. Неводчиковъ принялъ меня очень радушно, угощалъ чаемъ—и я видѣлъ его малютокъ и, можетъ быть, нынѣшняго издателя „Одесскаго Воскреснаго Листка" о. *Николая Васильевича Неводчикова* [1]).

Наступало время дѣлежа наслѣдства и сборовъ моихъ къ отъѣзду въ Херсонъ. Вещи подѣлены между наслѣдниками тотчасъ по смерти отца—и въ томъ разѣ не соблюдено было завѣ-

---

[1]) *Николай Вас. Неводчиковъ*, сынъ секретаря Екатеринославской д. консисторіи, воспитанникъ Екатеринославской д. семинаріи, а затѣмъ—московской д. академіи (выпуска 1844 г.), личность въ духовномъ и литературномъ мірѣ очень замѣчательная. Служа въ г. Одессѣ священникомъ,—онъ былъ основателемъ въ 1860 г. и затѣмъ около 10 лѣтъ сряду фактическимъ редакторомъ „Херсонскихъ Епархіальн. Вѣдомостей",—гдѣ много помѣстилъ статей, особенно по мѣстной исторіи. Въ 1876 г. онъ основалъ собственный духовный журналъ въ Одессѣ подъ названіемъ „Одесскій Воскресный Листокъ", существовавшій два года. Въ 1880 г. онъ постригся въ монашество—съ именемъ *Неофита* и вскорѣ посвященъ былъ во епископа Елисаветградскаго; въ 1883 г.—переведенъ на епископскую каѳедру въ Туркестанъ; въ 1892 г.—назначенъ архіепископомъ кишиневскимъ. Въ 1898 г. уволился на покой и имѣетъ теперь мѣстопребываніе въ г. Кишиневѣ Бессар. губ.—Есть одна еще замѣчательная подробность въ біографіи преосв. Неофита Неводчикова. По окончаніи академическаго курса, онъ былъ нѣсколько лѣтъ (съ 1844 по 1851 г.) домашнимъ секретаремъ у извѣстнаго писателя и филантропа *Александра Скарлатовича Стурдзы*, жившаго въ Одессѣ. И такъ какъ Стурдза былъ знакомъ съ Гоголемъ,—то и Ник. Вас. Неводчиковъ познакомился съ великимъ нашимъ писателемъ, когда этотъ послѣдній былъ въ Одессѣ въ 1848 г. и навѣщалъ Стурдзу. Неводчиковъ имѣлъ даже переписку съ Гоголемъ.—Впоспѣдствіи онъ напечаталъ свои воспоминанія о знакомствѣ съ Гоголемъ въ „Библіографич. Запискахъ" 1859 и 1861 гг.—Подробности обо всемъ этомъ смотр. въ „Матеріалахъ для біографіи Н. В. Гоголя", изд. В. И. *Шенрокомъ*, т. VI, стр. 697.—См. также „Письма Н. В. Гоголя" подъ редакціею В. И. Шенрока—изд. А. Ф. Маркса—т. IV, стр. 324.—Кромѣ того, у Н. В. Неводчикова хранится дневникъ одной образованной дамы, которая была сначала гувернантной въ семействѣ проживавшаго тогда въ Одессѣ князя В. Н. Репнина (брата извѣстной покровительницы Т. Г. Шевченка княгини *Варвары Николаевны Репниной*, которая тоже жила тогда, т. е. въ началѣ 50-хъ гг. XIX в.; въ Одессѣ), а потомъ сестрой милосердія въ общинѣ сердобольныхъ сестеръ, основанной въ Одессѣ А. С. Стурдзою въ 1850 г. Въ своемъ дневникѣ эта дама записывала всѣ подробности пребыванія Гоголя въ Одессѣ, въ гостяхъ у Репниныхъ. Копію этого днев-

щаніе его. Младшія дѣти, не вышедшія тогда замужъ, не получали по двойной части, а по ровной. Странно подѣлили библіотеку, не по названіямъ и цѣнности книгъ, а по томамъ и величинѣ книгъ, такъ что томы одного и того же сочиненія очутились въ рукахъ многихъ.—Теперь дѣлились деньги, лошади, экипажи и распредѣлялись крѣпостные люди. У протоіерея Станиславскаго было до 20 душъ этихъ людей. Деньги заключались въ наличныхъ и векселяхъ, а какъ Кутузовъ оставилъ за собой домъ въ 4000 р., то къ деньгамъ наличнымъ присоединена и эта сумма. Наслѣдниковъ было семеро: пять дочерей и два брата—одинъ умершій, а вмѣсто его наслѣдникъ; и какъ двѣ дочери получали по двойной части, то деньги дѣлились на 9 частей. Изъ цѣны за домъ и наличныхъ Варвара Ивановна получила 1300 р., или около того. Не помню, на сколько было векселей; но всѣ они были на имя моей жены.. Эти векселя при ссорѣ по всѣмъ правамъ должны были остаться собственностію Варвары Ивановны. Но она и я не подумали объ этомъ, хотя хорошо знали это. Варвара Ивановна представила ихъ роднымъ. Ихъ, кажется, было до 5 тысячъ цѣною. Такъ какъ дѣла по заемнымъ письмамъ хорошо понималъ Корнѣй Ѳомичъ, то ему сообща и дали довѣренность взыскивать. Спустя годъ онъ два раза присылалъ намъ въ Херсонъ деньги—разъ 300 р., другой—150 р.; но полнаго отчета никому не далъ. Мнѣ дали рессорную

ника Н. В. Наводчиковъ (то есть нынѣ *архіепископъ Неофитъ*) сообщилъ г. Шенроку и этотъ послѣдній напечаталъ ее въ *Русскомъ Архивѣ* 1900 г.—во 2-мъ №.—См. брошуру покойнаго проф. *Алексѣя Иван. Маркевича*: „Гоголь въ Одессѣ“, оттискъ изъ 88 тома „Записокъ Императ. Новороссійскаго Университета“, стран. 32. См. также письмо къ А. И. Маркевичу князя *Ник. Вас. Репнина*, нынѣшняго Кіевскаго губернскаго предводителя дворянства, напечатанное въ XXVI т. „Записокъ Одесскаго Общества исторіи и древностей“ (въ *протоколахъ* общества).—Кстати замѣтимъ здѣсь, что изъ дневника именно упомянутой дамы видно, какъ Гоголю нравились проповѣди архіеп. *Іакова Вечеркова* (бывшаго инспектора орловской семинаріи въ Сѣвскѣ). Объ этомъ также упоминаетъ и княжна *Варвара Ник. Репнина* въ своихъ воспоминаніяхъ о Гоголѣ, помѣщенныхъ въ „Русскомъ Архивѣ“ 1890 г. (кн. 10-я).—Архіепископу Неофиту Неводчикову идетъ въ настоящее время 86-й годъ отъ роду; но онъ еще бодръ и еще живы въ немъ умственные и литературные интересы. Подобно тому, какъ въ молодости своей онъ любилъ писать стихи на религіозныя темы и печаталъ ихъ въ дѣтскихъ журналахъ извѣстной писательницы *Александры Осип. Ишимовой* (въ „Лучахъ“ и „Звѣздочкѣ“), —такъ и теперь онъ еще пишетъ стихи—но не для печати, а только лишь въ письмахъ къ своимъ искреннимъ друзьямъ и пріятелямъ.—Л. М.

бричку, огромныя дрожки. Изъ прислуги—*Никифора* съ женою его, нянькою Варвары Ивановны, и дочерью ихъ 8 лѣтъ; и старую, но отличную лошадь.

На 5-й недѣлѣ Вел. поста я собрался въ дорогу. Въ бричку нанялъ двухъ лошадей, двѣ въ телегу, а своя лошадь употреблена была на перевозъ дрожекъ. На телегѣ уложено было въ сундукѣ имущество и посуда.—Варвара Ивановна съ горькими слезами оставила родину и родныхъ; а я радъ былъ, что развязался съ Екатеринославскими хлопотами. Очень былъ веселъ и цѣлую дорогу на досугѣ обдумывалъ свою вступительную проповѣдь.

Весенняя росталь захватила меня въ дорогѣ. Рѣчку Каменку едва могъ переѣхать. Во Вшивой ночевалъ у ипохондрика священника Смирнова, который вмѣстѣ съ женою отъ души вѣрили, что мужикъ ихъ обошелъ.—Въ Херсонъ по грязи едва добрался въ пятницу на 6-й недѣлѣ Вел. Поста. Квартира, по довѣрію моему, нанята была за 240 р. въ годъ, не слишкомъ далеко отъ собора и училища. Она была небольшая, кухня подъ зданія. Я съ собою привезъ всѣ принадлежности кухни и стола. Купилъ только стульевъ 6-ть и кровать.—Бросился въ училище и велѣлъ распустить учениковъ на Праздникъ Пасхи.

Къ исторіи еврейскихъ земледѣльческихъ колоній въ половинѣ XIX ст.

Правительство Императора Николая I, какъ извѣстно, весьма заботились о привлеченіи евревъ къ занятію—хлѣбопашествомъ. По этому случаю, были издаваемыя распоряженія, но наиболѣе подробно этомъ вопросъ былъ разработанъ особымъ еврейскимъ комитетомъ и выработанная имъ инструкція высочайше утверждена 19 августа 1852 г. Коснемся ея въ существенныхъ чертахъ, упуская формальную сторону, порядокъ подачи прошеній, дѣлопроизводства и т. п. Инструкція эта касается переселенія евреевъ на казенныя и владѣльческія земли во всѣхъ губерніяхъ, гдѣ имъ дозволено постоянное жительство.

Переходъ въ земледѣльческое состояніе въ западныхъ губерніяхъ дозволялся и евреямъ, состоящимъ на очереди рекрутской повинности, но съ тѣмъ только, чтобы они переходили цѣлыми семействами. Въ Новороссійскій край, куда поселяли евреевъ изъ полтавской губерніи, могли переходить евреи только по окончаніи рекрутскаго набора, если, понятно, до этого объявленія не было получено разрѣшенія на это переселеніе. Чѣмъ можно объяснить такое изъятіе завона для западныхъ губерній, сказать трудно. Остается предположить, что въ виду многолюдства евреевъ въ этихъ губерніяхъ правительство было болѣе заинтересовано выселеніемъ ихъ изъ западнаго края. Евреямъ было предоставлено право просить объ отводѣ имъ казенныхъ земель изъ пустопорожнихъ и оброчныхъ, по собственному избранію, но только в мѣстахъ, разрѣшенныхъ для ихъ поселенія. Земли, розданыя евреямъ, считались состоящими въ пользованіи общества, на нихъ поселеннаго, и онѣ не могли быть ни продаваемы, ни отданы в аренду. Такого рода сдѣлки считались недѣйствительными. Евреи малороссійскихъ губерній могли селиться только въ Новороссійскомъ краѣ, т. е. въ губерніяхъ екатеринославской, херсонской и таврической, гдѣ имъ отводи-

лось на каждое семейство отъ 20 до 40 дес. Отъ каждой губерніи разрѣшалось переселять до 100 семействъ ежегодно. Всѣ евреи, изъявившіе желаніе переселиться, сопровождались чиновникомъ губернатора, при чемъ переселявшіеся въ Херсонскую губернію, направлялись в колонію Большой Нагартовъ, а переселенцы въ екатеринославскую губернію—въ колонію Грунау, маріупольскаго округа. Въ этихъ двухъ пунктахъ имѣли пребываніе „попечители еврейскихъ поселеній", которые и распредѣляли между прибывшими евреями участки земли Чиновникъ, прибывшій съ поселенцами, сдавалъ ихъ подъ росписку попечителя. Правительство, организуя еврейскія поселенія, не ассигновывало средствъ своихъ на это дѣло, а отнесло эти расходы на суммы коробочнаго сбора, вносимаго самими евреями. На каждое семейство назначалось по сту рублей для постройки дома и по 75 р. въ ссуду на пріобрѣтеніе скота, продовольствія, покупку орудій и сѣмянъ. Выдавались эти ссуды съ разсрочкой на 10 лѣтъ, безъ процентовъ. Помимо этого, евреямъ, переселяющимся въ Новороссійскій край, выдавалось еще по 5 р. на каждое семейство для составленія вспомогательнаго капитала. Забота о болѣе успѣшномъ и, по возможности, единовременномъ устройствѣ домовъ и хозяйства возложена была на мѣстныя власти, при участіи самихъ поселенцевъ. Въ западныхъ губерніяхъ, надо сказать, для этой цѣли были образованы губернскіе комитеты подъ начальствомъ губернатора. Въ составъ его входили вице-губернаторъ, управляющій и совѣтники хозяйственныхъ управленій палаты государственныхъ имуществъ. Дѣлопроизводитель этого комитета получалъ изъ суммъ коробочнаго сбора отъ 150 до 200 р. жалованья въ годъ.

Евреи-поселенцы пользовались большими льготами. Они освобождались на 10 лѣтъ отъ платежа податей и натуральныхъ повинностей. Этого мало. Имъ прощались всѣ недоимки; если же сумма ихъ въ точности не могла быть опредѣлена, то изъ общей суммы недоимокъ, лежавшихъ на обществѣ, слагалась сумма по раскладкѣ, причитающаяся на каждую ревизскую душу. По прошествіи же льготнаго срока, евреи-земледѣльцы должны уже вносить подати и отправлять повинности, налагаемыя закономъ на государственныхъ крестьянъ. Кромѣ этого, евреи-земледѣльцы освобождались отъ рекрутской повинности въ теченіе 25 лѣтъ.

Правительство, видимо, было сильно заинтересовано въ дѣлѣ привлеченія евреевъ къ занятію земледѣліемъ. Помимо

означенныхъ льготъ, оно установило награды, какъ поощрительную мѣру. Награды были: похвальный листъ, денежныя выдачи, преміи, форменные кафтаны, почетные кафтаны, серебряныя и золотыя медали. Получить послѣднія было не легко; слишкомъ серьезны были требованія Серебряную медаль могъ получить только тотъ, кто въ теченіе 5 лѣтъ занимался земледѣліемъ „съ огородными овощами“ и засѣвалъ не менѣе 6 десятинъ, имѣлъ собственные плуги съ волами или лошадьми, сѣялъ коноплю и ленъ и пріобрѣлъ болѣе 20 штукъ рогатаго скота и не менѣе 100 овецъ. Помимо этого, онъ долженъ былъ посадить на своемъ участкѣ не менѣе 50 деревьевъ.

Получившій серебряную медаль могъ разсчитывать получить и золотую, но для этого надо было удвоить за тотъ же періодъ посѣвъ, предобрѣтеніе скота и т. под.

Установленіемъ наградъ правительство хотѣло поощрить самихъ евреевъ къ тому, чтобы они привлекали своихъ единовѣрцевъ къ переселенію и занятію земледѣліемъ; за такое привлеченіе въ награду обѣщано было званіе личнаго и потомственнаго гражданина. Но для полученія этого званія требовалось много; такъ получить медаль и званіе личнаго почетнаго гражданина могъ лишь тотъ еврей, который на свой счетъ поселить 25 семействъ, снабдивъ ихъ скотомъ, сѣменами и всѣми хозяйственными принадлежностями, необходимими для веденія хозяйства. Для полученія почетнаго потомственнаго гражданства необходимо было оборудовать хозяйство 50 семействъ.

Всѣ евреи поселенцы обязаны были на второй годъ своего поселенія завести огородъ на одной десятинѣ, а на шестой годъ —на трехъ десятинахъ и пріобрѣсти достаточное количество рабочаго скота, земледѣльческихъ орудій и годовое продовольствіе для себя и скота. Для обработки полей они могли нанимать рабочихъ только изъ своихъ единовѣрцевъ, но не изъ христіанъ. Если начальство замѣчало, что еврей нерадиво занимается хозяйствомъ, то онъ отдавался подъ надзоръ мѣстнаго начальства съ запрещеніемъ отлучки изъ своего мѣста жительства, пока не устроить своего хозяйства. Если же по истеченіи 6 лѣтъ, еврей, по нерадѣнію своему, не устроитъ его, чѣмъ будетъ, конечно, тягостенъ своему обществу, такъ какъ не въ состояніи будетъ исправно платить податей, то онъ исключается изъ сельскаго состоянія и члены семейства, физически здоровые, отдаются въ военную службу. Полученныя же за нихъ квитанціи обращаются въ продажу и вырученная сумма пріобщается къ общему капи-

талу, предназначенному для поселенія евреевъ въ этомъ краѣ. Хозяйства евреевъ періодически подвергались осмотру лицъ, назначенныхъ властью. Для поддержанія этихъ хозяйствъ и развитія ихъ, евреямъ разрѣшалось учреждать вспомогательныя кассы, для чего выдѣлялась часть коробочнаго сбора въ такомъ количествѣ, чтобы на каждую душу причиталось по 1 р. с. Этихъ же евреевъ—поселенцевъ правительство желало привлечь къ разведенію красильныхъ, торговыхъ, аптекарскихъ растеній, для чего, если кто пожелалъ бы заняться этимъ, отпускались безвозмездно сѣмена. За уменьшенную плату они могли получить и тонкорунныхъ овецъ.

Съ цѣлью усовершенствованія еврейскихъ хозяйствъ и ознакомленія евреевъ съ болѣе раціональными способами земледѣлія, попечительный комитетъ обязанъ былъ избрать нѣсколькихъ молодыхъ людей и отправить ихъ на ближайшую ферму или въ школу садоводства для ознакомленія ихъ съ хозяйствомъ, въ разсчетѣ, что они будутъ руководителями въ еврейскихъ поселеніяхъ. Молодыхъ людей, избранныхъ для этой цѣли въ западныхъ губерніяхъ, предписывалось отправлять въ Горигорецкое земледѣльческое училище (на 100 семействъ одного, но не болѣе 30). На расходы отпускать по 175 р. на каждаго съ доходовъ отъ земли, принадлежащей евреямъ-колонистамъ. Но евреи, какъ извѣстно, болѣе склонны къ занятію торговлей, промыслами. Правительство, издавая эти указанія, предусмотрѣло и это. Поощряя занятіе земледѣліемъ, оно воспрепятствовало колонистамъ, особенно въ первое время, занятіе торговлей и разрѣшило имъ заводить лавки, лабазы и другія торговыя заведенія только въ мѣстахъ ихъ поселенія. Разрѣшалось имъ здѣсь имѣть малыя фабрики, домашнія заведенія, на которыхъ выробатывались крестьянскія сукна, холстъ, пестрядь и т. п. Эти произведенія, какъ и продукты хозяйства, евреи могли возить для продажи лишь въ свой уѣздный городъ и на ярмарки своего и смежныхъ уѣздовъ, но не далѣе 30 верстъ отъ мѣстъ своего поселенія. По прошествіи 3-хъ лѣтъ, со времени своего водворенія, колонисты могли уже свободно развозить свои товары и произведенія внутри общей ихъ осѣдлости. И только послѣ 25 лѣтъ пребыванія въ колоніи имъ дозволялись всѣ роды промысловъ, какъ по торговымъ свидѣтельствамъ, такъ и безъ нихъ. Такою постепенностью отличались условія, въ которыя была поставлена торговая дѣятельность евреевъ, въ разсчетѣ, что евреи, проживъ уже достаточное число лѣтъ, не бросятъ хозяйства, трудомъ нажитаго,

Прибавимъ, что въ первые три года своего поселенія евреямъ не дозволялось иначе отлучаться изъ своихъ селеній, какъ только по паспортамъ, и то съ дозволенія смотрителей. Переходъ евреевъ-поселенцевъ въ другія сословія не былъ воспрещенъ, но былъ обставленъ условіями, равносильными запрещенію. Въ случаѣ такого перехода, еврей обязанъ былъ возвратить выданныя ему пособія, уплатить подати за протекшее льготное время, а также и сложенную съ него недоимку, и если онъ былъ освобожденъ и отъ рекрутчины, то теперь долженъ былъ отбыть ее. Кромѣ того, переходъ допускался только семьями, а не по одиночкѣ. Въ случаѣ перехода въ мѣщанское сословіе, требовалось еще согласіе того общества, къ которому еврей хотѣлъ приписаться. Всякій еврей-колонистъ, оставившій колонію, признавался неблагонадежнымъ и навсегда терялъ право вновь вернуться въ нее.

Законъ дозволялъ евреямъ селиться и на владѣльческихъ земляхъ,а также и на земляхъ своихъ единовѣрцевъ, и въ такомъ случаѣ имъ выдавалось до 85 р. на каждое семейство, но выдавалось лишь за поручительствомъ владѣльца, на землѣ котораго селились колонисты, удостовѣрявшаго, что казенное пособіе будетъ использовано согласно назначенію. Такіе евреи-колонисты были въ вѣдѣніи министерства внутреннихъ дѣлъ или, точнѣе сказать, мѣстнаго губернскаго правленія и земскихъ судовъ. И губернскому правленію было предписано строго слѣдить за такими поселенцами, „чтобы не скрывалось съ симъ обмана передъ правительствомъ и чтобы евреи не прибѣгали къ земледѣльческому званію, какъ къ средству воспользоваться предоставленными симъ положеніемъ льготами безъ занятія земледѣліемъ“.

На такихъ колонистовъ были распространены законоположенія, какія были изданы и для евреевъ, поселявшихся на казенныхъ земляхъ.

Евреи, поселяемые на казенныхъ земляхъ, не въ правѣ былъ отдавать ихъ въ аренду христіанамъ, за что всякій разъ взимался штрафъ втрое противъ суммы, за какую была отдана въ аренду земля. Поселяемые евреи образовывали сельское общество и могли заботиться о призрѣніи престарѣлыхъ, больныхъ, объ уничтоженіи бродяжничества и учрежденіи заведеній, гдѣ бы бродяги могли найти работу и содержаніе [1]). Дозволялось имѣть имъ и коробочный сборъ, съ-издавна существующій у евреевъ.

[1]) Полт. Гор. арх. 1852., № 216.

Коробочный или такъ наз. „кружечный сборъ“ былъ подвергнутъ правительственной регламентаціи въ 1839 году; когда и было издано о немъ законоположеніе. Коробочный сборъ считался принадлежностью всего еврейскаго общества и долженъ былъ служить „для пособій и облегченій еврейскихъ обществъ, при уплатѣ податей, въ водвореніи и поддержаніи въ обществахъ внутренняго порядка и благоустройства въ дѣлахъ благотворительности, общественнаго образованія и призрѣнія“.

Отъ этого сбора никто изъ евреевъ не освобождался. Раздѣлялся онъ въ то время на общій и повсемѣстный, съ предметовъ, которые подвергаются ему во всѣхъ еврейскихъ обществахъ, и частный или вспомогательный.

Первому подлежитъ сборъ за убой скота, за „рѣзь“ птицы и продажу коширнаго мяса. Таксу за убой скота и птицы опредѣляло само еврейское общество, созывавшееся по распоряженію городской думы.

Интересны цѣны, наложенныя за убой скота и „рѣзь“ птицъ. Мы имѣемъ данныя за 1840 г. о цѣнахъ, установленныхъ кагаломъ г. Полтавы. За убой рогатаго скота взималось 33 коп., съ молодой скотины 16 к., съ стараго барана 8 к., съ молодого 5 к., съ гуся $^4/_7$ к., съ индюка $^6/_7$, съ индѣйки $^4/_7$, съ голубя и курицы по $^2/_7$ к., съ пуда коширнаго мяса 46 к. сер.

Второму, частному или вспомогательному сбору, подлежали: сборъ съ производства евреями торга или промысла по губерніямъ, доходъ за наемъ лавокъ, амбаровъ, съ шитья еврейской одежды, со всякаго верхняго мужескаго и женскаго платья, стоимостью болѣе 10 р., съ содержимыхъ евреями шинковъ, трактировъ, бильярдовъ, штрафы и пени за несоблюденіе правилъ о коробочномъ сборѣ, извѣстный процентъ съ капиталовъ умершихъ евреевъ и съ еврейскихъ бань съ „купальнями“ въ нихъ (мыквисъ“) [1]). Въ 1848 г. по высочайшему новелѣнію былъ установленъ повсемѣстно единообразный взносъ за ношеніе ермолокъ по 5 р., что и поступало въ коробочный сборъ. (До этого времени взималось въ разныхъ мѣстахъ различно—отъ 3 до 5 руб.

Коробочный сборъ обыкновенно отдавался на „откупъ“ на четыре года, и въ Полтавской губерніи его брали чаще всего сами евреи. Сумма сбора по губерніи назначаема была правитель-

---

[1]) Полт. Гор. арх. № 5926.

ствомъ, и еврейскія общества сами дѣлали разверстку этой суммы по числу ревизскихъ душъ. Коробочный сборъ въ 1845—1849 г.г. во всей Полтавской губерніи составлялъ 9193 р. 95 к. На Полтаву была назначена сумма сборовъ 955 р.; а евреевъ тогда числилось въ городѣ 1053 души, но изъ нихъ 1017 ч. жило въ городѣ, а остальные внѣ его. Въ послѣдующіе годы сумма сбора была нѣсколько больше. Мы имѣемъ данныя за 1853 годъ, первый годъ по изданіи новаго законоположенія о переселеніи евреевъ. Всѣхъ еврейскихъ обществъ въ губерніи было 18. Слѣдующая таблица указываетъ на число евреевъ въ Полтавской губерніи по уѣздамъ и количество взноса ими коробочнаго сбора отъ каждой ревизской души.

ОБЩЕСТВА.	Число душъ.	На одну душу.
Полтавское	1201	58 к.
Гадячское	495	13 „
Глинское	84	5 „
Градижское	415	8 „
Золотоношское	706	13 „
Зѣньковское	253	16 „
Кременчугское	2460	41 „
Крюковское	437	15 „
Константиноградское	137	7 „
Лубенское	205	39 „
Миргородское	44	56 „
Переяславское	1128	17 „
Пирятинское	376	15 „
Прилукское	774	29 „
Роменское	547	30 „
Хорольское	220	22 „
	10299	

Къ этому сбору должно отнести и такъ наз. частный или вспомогательный сборъ. Въ 1845—49 г.г. были установлены кагаломъ слѣдующіе взносы или, лучше сказать, распредѣленіе по числу ревизскихъ душъ. На уплату податей, на пособіе бѣднымъ, престарѣлымъ, увѣчнымъ и др. по 58¾ к. съ души, на содержаніе синагогъ, больницъ, богадѣленъ и общественныхъ бань съ купальнями по 22 к., въ замѣнъ нѣкоторыхъ натуральныхъ

повинностей по 2½ к. Этотъ сборъ, вмѣстѣ съ предъидущимъ и составлялъ коробочный сборъ и въ 1853 г. онъ равнялся 14698 р. по всей губерніи [1]).

Въ 1847 г. былъ еще установленъ сборъ на переселеніе евреевъ на казенныя и помѣщичьи земли по 9¾ к. сер., что указываетъ на стремленіе правительства и ранѣе изданныхъ правилъ, изложенныхъ выше, привлекать евреевъ къ поселенію на казенныя деньги въ Херсонскую губернію. Законъ 1852 г. подробно только регламентировалъ вопросъ о переселеніи и предоставилъ большія льготы въ сравненіи съ предъидущимъ. И дѣйствительно, въ 1847 г. администрація предложила еврейскому обществу объявить своимъ членамъ, не пожелаетъ ли кто переселиться въ Херсонскую губернію. Въ Полтавѣ заявило желаніе переселиться 30 семействъ, но они поставили непремѣннымъ условіемъ возвратить ихъ сыновей, отбывавшихъ военную службу. Но эта просьба не могла быть удовлетворена: она противорѣчила закону 12 мая 1847 года, которымъ это запрещалось. Такъ и не состоялось въ томъ году переселеніе евреевъ. Въ слѣдующемъ году губернское правленіе вновь сдѣлало запросъ о желающихъ переселиться въ ту же губернію, но еврейское общество, созванное думой, „по разнымъ неудобствамъ“ отказалось, такъ какъ многіе въ семействахъ были на очереди по отбыванію воинской повинности и по „малочисленности душъ“ въ семействѣ, въ которыхъ не было роботниковъ [2]).

Едва ли послѣднее обстоятельство было причиной; видимо, не было желанія предпочесть земледѣлію исконную привычку къ торговлѣ и промысламъ. И къ новому закону 1852 г., давшему большія льготы переселенцамъ, евреи отнеслись довольно равнодушно: онъ не привлекъ много желающихъ.

Губернское правленіе, получивъ новую инструкцію о переселенцахъ, 24 ноября 1852 года предписало городскимъ думамъ и ратушамъ губерніи созвать еврейскія общества и предложить переселиться для занятія земледѣліемъ въ Новороссійскій край.

---

[1]) Для надзора за этими сборами и вообще за евреями, при послѣднемъ малороссійскомъ генералъ-губернаторѣ генералѣ Кокошкинѣ, была учреждена должность „чиновника особыхъ порученій по еврейскимъ дѣламъ“; эту должность занималъ раввинъ Модіевскій, получавшій жалованья 200 р. с. въ годъ изъ суммы коробочного сбора всей губерніи. Въ самомъ г. Полтавѣ, въ 1852 г. коробочный сборъ былъ 1720 р., въ 1847 г.—975 р.

[2]) Полт. Гор. арх. 1847, № 6662.

Заявило желаніе изъ Полтавы нѣсколько семействъ, а вмѣстѣ съ уѣздами 25. Завязалась о нихъ очень длинная переписка. Необходимо было знать число членовъ каждой семьи, число работниковъ, а также имѣть свѣдѣнія, не состоятъ ли они подъ судомъ или слѣдствіемъ и т. п.

Когда шла объ этомъ переписка между губернскимъ правленіемъ и уѣздными учрежденіями, были объявлены по случаю крымской войны два рекрутскихъ набора съ мѣщанъ-евреевъ Полтавской губерніи, первый—съ 1 ноября по 1 декабря 1853 г. и второй—съ 1 марта по 15 августа 1854 г. Опять возобновилась переписка, такъ какъ необходимо было знать, кто изъ пожелавшихъ переселиться находился на очереди по отбыванію рекрутской повинности,—обстоятельство, не принимавшееся въ разсчетъ при переселеніи евреевъ изъ западныхъ губерній. Наконецъ, по выясненіи числа поселенцевъ, надо было озаботиться устройствомъ для нихъ домовъ, что было на обязанности попечительнаго комитета; нужно было войти съ предложеніемъ о высылкѣ денегъ этому комитету, а для этого завязалась переписка съ казенной палатой. Тѣмъ временемъ многіе изъ пожелавшихъ переселиться успѣли оставить полтавскую губернію, иные умерли, другіе попали подъ слѣдствіе, чѣмъ теряли право на поселеніе на казенныхъ земляхъ, и въ концѣ концовъ только 5 семействъ (53 д.), по предписанію казенной палаты, поселены были на казенной землѣ въ екатеринославской губерніи. [1]).

Въ настоящее время отъ бывшихъ еврейскихъ земледѣльческихъ колоній сохранились еще поселенія евреевъ въ маріумпольскомъ уѣздѣ, гдѣ они продолжаютъ заниматься земледѣліемъ, но сколько ихъ въ настоящее время, мы не знаемъ.

И. Фр. Павловскій.

---

[1]) Пол. Гор. арх. 1853, № 216.

Новый храмъ въ старомъ украинскомъ стилѣ.

(Къ рисунку).

На сѣверовосточной окраинѣ полтавской губ., въ трехъ верстахъ отъ границы харьковской, по склону горы праваго берега Псла расположено небольшое село Плѣшивецъ, гадячскаго уѣзда. Существовавшая въ немъ старая деревянная церковь, построенная еще въ концѣ XVIII ст., къ началу XX в. настолько обветшала, что оказалось необходимымъ соорудить новую. Задумавши это дѣло, жители с. Плѣшивца обратились къ своему односельчанину, епископу Парѳенію, викарію московской епархіи (нынѣ епископъ подольскій и брацлавскій) съ просьбою помочь имъ въ изготовленіи проекта будущаго храма и въ изысканіи средствъ на постройку его. Преосвященный Парѳеній, будучи уроженцемъ с. Плѣшивца (отецъ его, священникъ Андрей Левицкій, 30 лѣтъ священствовалъ въ этомъ селѣ). съ полнымъ сочувствіемъ отнесся къ просьбѣ своихъ земляковъ и, имѣя обширный кругъ знакомства среди московскихъ архитекторовъ, обратился къ ихъ содѣйствію и получилъ отъ нихъ много эскизовъ каменной церкви во всевозможныхъ стиляхъ; но всѣ проекты, хотя и отличались разными достоинствами, не отвѣчали желаніямъ преосвященнаго Парѳенія. Однажды онъ уже совсѣмъ было остановился на проектѣ очень красивой архитектуры въ итальянскомъ стилѣ, но увидѣлъ этотъ проектъ извѣстный художникъ В. М. Васильцовъ и высказался о немъ такъ: „Не слѣдуетъ на русской землѣ иностранную вещь строить“. Послѣ того преосвященный встрѣтилъ у извѣстнаго изслѣдователя по исторіи Запорожья Д. И. Эварницкаго фотографическій снимокъ запорожскаго храма въ г. Новомосковскѣ и остановился на мысли строить церковь въ такомъ именно стилѣ, потому что видъ запорожской церкви живо напомнилъ ему съ дѣтства знакомыя черты архитектуры украинскихъ храмовъ. Проектъ былъ разработанъ московскимъ худож-

никомъ-архитекторомъ И. С. Кузнецовымъ и подъ его руководствомъ и наблюденіемъ началась съ осени 1902 г. постройка церкви, а въ іюлѣ 1906 года совершилось ея освященіе.

Такъ возникъ на территоріи Полтавщины новый архитектурный памятникъ, представляющій собою настоящую достопримѣчательность не только по своимъ художественнымъ достоинствамъ, какъ безукоризненно-прекрасное, стильное, оригинальной красоты зданіе, но главнымъ образомъ—какъ первый опытъ художественнаго воспроизведенія національнаго украинскаго зодчества.

Выборъ образца для него нельзя не признать весьма удачнымъ. На территоріи Украины, преимущественно на правой сторонѣ Днѣпра, немало еще сохранилось старинныхъ церквей, въ архитектурѣ которыхъ ярко выражены типическія черты древняго украинскаго стиля; но тотъ знаменитый запорожскій храмъ, который послужилъ моделью для новосозданной церкви с. Плѣшивца, справедливо признается высшимъ и совершеннѣйшимъ образцемъ національнаго украинскаго творчества въ церковно-строительномъ дѣлѣ. Не даромъ народное преданіе о его сооруженіи украшено легендарными чертами, напоминающими древнее благочестивое сказаніе о построеніи великой церкви Кіево-Печерскаго монастыря. Разсказываютъ, что когда жители запорожской слободы Новоселицы (что нынѣ г. Новомосковскъ) задумали въ 1773 г. построить у себя церковь, то приглашенный ими мастеръ изъ Водолаги Яковъ Погребнякъ сначала предложилъ имъ проектъ пятиглаваго храма, фасадъ котораго онъ тутъ же и начерталъ на дорожкѣ, въ саду ктитора, гдѣ происходило совѣщаніе, а когда заказчики усомнились, съумѣетъ ли онъ выстроить такую „знатную“ церковь, то подзадоренный этимъ Погребнякъ похвалился:

— Я вамъ, батьки, и не такую еще съумѣю построить: я сдѣлаю вамъ церковь съ девятью банями (верхами)!

О такой церкви запорожцы еще и не слыхали, да такой и не было тогда въ цѣлой Украинѣ; но эскизъ ея, тутъ же начертанный Погребнякомъ, крѣпко имъ понравился, и они заключили съ нимъ договоръ на постройку именно такой церкви. Но когда совершена была закладка храма, въ присутствіи кошевого атамана и другой сѣчевой старшины, и нужно было приступить къ самой постройкѣ, Погребнякъ неожиданно исчезъ и гдѣ-то скрывался въ теченіе нѣсколькихъ дней. Ктиторъ, Павелъ Ѳедо-

ровичъ Коржевскій, начиналъ уже безпокоиться, какъ вдругъ Погребнякъ такъ же неожиданно появился предъ нимъ.

— Ну, вотъ она вамъ, вся тутъ!—сказалъ онъ, не поздоровавшись даже съ хозяиномъ.—Берите ее, глядите!

Съ этими словами онъ подалъ ктитору модель церкви съ девятью верхами, сдѣланную изъ болотнаго оситняка.

— Вижу, вижу, Господь тебѣ помогай! сказалъ Коржевскій.— Все оно такъ, какъ ты говорилъ. Гдѣ жъ это ты былъ, Божій человѣкъ?

— Бѣжалъ я,—отвѣтилъ Погребнякъ,—въ наши самарскіе камыши и залегъ въ нихъ, а думка моя точно спорила сама съ собою: то „выстрою", то „не выстрою"—безпрестанно вертѣлось у меня въ головѣ. Подумаю, доведу вотъ, кажется, до самыхъ верховъ, смотришь—какой-либо сучокъ либо задоринка и останавливаетъ; пройдешь то и другое, дойдешь почти до крестовъ—кроква въ крокву (стропила) не приходится: одно гнетъ, другое претъ, того гляди—все полетитъ къ низу. Я совсѣмъ ослабѣлъ душею и тѣломъ, измучился одною только думкою, точно Богъ знаетъ какую великую тяжесть ворочалъ на плечахъ. Лежалъ я въ очеретахъ, недалеко отъ нашего николаевскаго монастыря; и вотъ, обратившись лицомъ къ монастырю, помолился я св. Николаю и такъ усердно, какъ будто всѣ мои сокрушенія разомъ вылились въ одно прошеніе и молитву. Послѣ молитвы я заснулъ и спалъ, помню, долго; заснулъ чуть не въ обѣднюю пору, а проснулся—солнце было на два дуба надъ землею. И вѣрно, угодникъ Божій услышалъ грѣшную мою молитву: во снѣ видѣлъ я св. Николая сѣдымъ старикомъ, и онъ указалъ мнѣ, какъ строить этотъ храмъ Божій, да такъ ясно, какъ будто теперь вижу его передъ очами. Я всталъ бодрый и свѣжій и началъ, какъ во снѣ указано мнѣ было, плести эту церковь изъ оситняку, и вотъ, какъ видите, сдѣлалъ.

Какъ видно, Погребнякъ былъ не заурядный строитель, а истинный художникъ, въ душѣ вынашивающій свое созданіе и цѣною душевныхъ мукъ добывающій для него соотвѣтственный образъ. Созданный имъ храмъ справедливо признается замѣчательнымъ памятникомъ архитектуры XVIII ст., носящимъ на себѣ яркую печать національнаго генія [1]).

---

[1]) Рисунокъ этого храма помѣщенъ въ 1 т. „Кіев. Старины" за 1888 годъ и повторенъ въ I вып. „Древностей Украины".

Но строитель запорожскаго храма, при всей своей геніальности, не создалъ въ сущности ничего новаго, индивидуальнаго: онъ лишь талантливо скомбинировалъ готовыя формы церковнаго зодчества, давно выработанныя на югѣ Россіи и въ его время повсемѣстно распространенныя на всей территоріи, занятой украинскимъ племенемъ, отъ Дона до Карпатъ. Уцѣлѣвшіе памятники этого оригинальнаго зодчества лишь въ недавнее время подверглись точному, систематическому изученію со стороны спеціалистовъ по архитектурному искусству, и теперь уже имѣются строго научныя изслѣдованія по данному предмету, вполнѣ устанавливающія фактъ существованія національнаго украинскаго церковнаго стиля и выясняющія его существенныя черты и особенности. Кто хотѣлъ бы ближе познакомиться съ этимъ предметомъ, тому можно рекомендовать недавно вышедшее въ свѣтъ (въ 1905 г.) изданіе Моск. Археологическаго Общества „Древности Украины", вып. I, гдѣ подробно описано болѣе 30 старинныхъ украинскихъ храмовъ, со множествомъ рисунковъ и чертежей, и предпослано превосходное изслѣдованіе проф. кіев. университета по каѳедрѣ теоріи и исторіи искусствъ Г. Г. Павлуцкаго объ украинскомъ церковномъ зодчествѣ [1]). Въ виду новизны предмета и малой распространенности названнаго изданія, мы позволимъ себѣ привести здѣсь главныя положенія, извлеченныя изъ труда почтеннаго профессора.

Церковно-строительное искусство перешло на Русь вмѣстѣ съ христіанствомъ изъ Византіи. Но на востокѣ не было другихъ храмовъ, кромѣ каменныхъ, между тѣмъ обиліе на Руси лѣса и недостатокъ камня побуждали строить здѣсь по преимуществу деревянныя церкви, для которыхъ Византія не могла дать образцовъ; поэтому, наряду съ каменной архитектурой въ византійскомъ стилѣ, здѣсь развивается самобытное деревянное зодчество, носящее на себѣ печать народнаго творчества, при чемъ на сѣверѣ оно постепенно вырабатываетъ однѣ архитектурныя формы, а на югѣ—другія. Нельзя, конечно, сказать съ надлежащею точностью, какой именно архитектурный видъ имѣли

[1]) Кромѣ ст. проф. Павлуцкаго, укажемъ еще на два недавно появившіяся интересныя изслѣдованія, посвященныя тому же предмету: 1) „Исчезающій типъ деревянныхъ церквей", протоіерея Е. Сѣцинскаго (въ X т. Трудовъ Подольскаго церк. историко-археологич. Общества) и 2) „Деревляні церкви на Україні і їх типи", В. Щербаковскаго (въ VI кн. Записокъ Наукового Товариства імени Шевченка за 1906 г.). Оба эти изслѣдованія, какъ и трудъ проф. Павлуцкаго, снабжены многочисленными снимками старинныхъ украинскихъ церквей.

тѣ деревянныя церкви, какія самъ Владимиръ св., по словамъ лѣтописи, „повелѣ рубити и поставляти по мѣстамъ, идѣже стояху кумиры"; судя, однако, по миніатюрамъ древнерусскихъ рукописей, гдѣ нерѣдко встрѣчаются изображенія трехкупольныхъ храмовъ, можно полагать, что основныя черты украинскаго церковнаго стиля должны восходить къ глубокой древности. О томъ же свидѣтельствуютъ и сохранившіяся до нашего времени старинныя украинскія церкви. Хотя всѣ онѣ не древнѣе XVIII и рѣдко XVII ст., но ихъ архитектура представляетъ настолько законченную, выработанную цѣльность стиля, что возникновеніе его, безъ всякаго сомнѣнія, нужно отнести къ гораздо болѣе древнему времени. Въ частности, сохранившіяся на Украинѣ пятиглавыя деревянныя церкви всѣ относятся къ XVIII ст.; однако такіе именно храмы вызываютъ искренній восторгъ у сирійскаго путешественника Павла Алеппскаго, посѣтившаго Украину вмѣстѣ съ отцемъ своимъ, патріархомъ антіохійскимъ Макаріемъ, въ половинѣ XVII ст. Вообще этотъ умный и любознательный наблюдатель съ восхищеніемъ отзывается о видѣнныхъ имъ на Украинѣ каменныхъ и деревянныхъ церквяхъ, изумляется ихъ красотѣ, хвалитъ искусство и замысловатость „козацкихъ" мастеровъ и съ такими подробностями описываетъ наиболѣе понравившіеся ему храмы, что въ нихъ нетрудно найти всѣ типическія черты національнаго украинскаго зодчества, достигшаго, какъ видно, къ тому времени полной законченности формъ и стиля.

Теперь посмотримъ, въ какихъ же формахъ выразился національный типъ украинской церковной архитектуры?

Внѣшность украинскаго храма отличается простотой и отсутствіемъ какихъ-либо наружныхъ украшеній. Это придаетъ ему строгій характеръ и рѣзко отличаетъ его отъ велико-русскаго храма, въ архитектурѣ котораго играютъ важную роль разныя декоративныя украшенія, въ родѣ рундуковъ, крылецъ, кокошниковъ и т. под. Тѣмъ не менѣе, въ цѣломъ, украинскій храмъ отличается стройнымъ и изящнымъ видомъ, въ немъ ярко выражена опредѣленная идея: люди создали здѣсь простой и задушевный памятникъ своему религіозному чувству, которое стремится къ небу. Въ этомъ порывѣ, стремленіи къ небу, вылилась вся малорусская архитектура; во всѣхъ линіяхъ и формахъ явно обозначилось направленіе въ высоту.

Украинскія церкви лишены фасадовъ, то есть того, что въ другихъ христіанскихъ храмахъ, напр. романскихъ, готическихъ,

составляетъ красу архитектуры. Разсматривая многокупольный украинскій храмъ, не видишь сразу, гдѣ его передній фасадъ и сколько сторонъ и куполовъ или башенъ имѣетъ зданіе. Обойдя лишь вокругъ церкви и избравъ удобную точку зрѣнія, начинаешь понимать, что эти странныя своеобразныя формы расположены симметрично и красиво.

Господствующимъ типомъ украинской архитектуры является трехкупольная церковь, состоящая изъ трехъ срубовъ, соединенныхъ по направленію отъ востока къ западу. Это—самая распространенная и, по всей вѣроятности, самая древняя форма южнорусскаго храма. Изрѣдка встрѣчающіяся однокупольныя старинныя церкви на Украинѣ (хотя все-таки съ тремя основными срубами), по всей вѣроятности, представляютъ лишь упрощеніе трехкупольной формы [1]). Дальнѣйшимъ развитіемъ ея являются церкви пятикупольныя, съ крестообразнымъ планомъ, распространенныя на Украинѣ уже въ половинѣ XVII ст. Наконецъ, въ XVIII ст. возникаетъ еще болѣе сложная форма храма о девяти главахъ, планъ котораго представляетъ нѣчто въ родѣ восьмиугольной звѣзды. Дальше расширять эту систему уже невозможно, такъ какъ дальнѣйшей ступенью въ ея развитіи была бы 13-купольная церковь; но постройка такого лабиринта (и притомъ изъ дерева) встрѣтила бы непреодолимыя техническія затрудненія, такъ какъ, по основнымъ требованіямъ украинской архитектуры, купола ставятся не на кровлѣ храма, гдѣ попало, но каждому куполу соотвѣтствуетъ основной срубъ, служащій ему основаніемъ.

Фигура основанія этихъ срубовъ не всегда бываетъ одна и та же; иногда она имѣетъ видъ четыреугольника съ прямыми или отрѣзанными углами, а иногда — фигуру восьмиугольника. Надъ каждымъ срубомъ, при помощи кровельныхъ узкихъ заломовъ, утверждается меньшій восьмиугольный срубъ (такъ называемый восьмерикъ), поверхъ котораго возводится шатровое покрытіе и ставится главка съ крестомъ; но большинство старинныхъ украинскихъ церквей имѣетъ по два и даже по три такихъ постепенно уменьшающихся въ діаметрѣ восьмериковъ, и эта черта

1) Щербаковскій предполагаетъ существованіе нѣкогда на Украинѣ и двухкупольныхъ церквей, но упоминаніе о такихъ церквяхъ (и то всего лишь о двухъ, въ Кіев. губ.) онъ встрѣтилъ въ старинныхъ описяхъ изъ временъ уніи XVIII ст.; впослѣдствіи же и эти обѣ церкви передѣланы были въ трехкупольныя, изъ чего слѣдуетъ заключить, что ихъ прежняя двухкупольность была какимъ-то случайнымъ явленіемъ.

является самой типичной для украинской архитектуры; она то и придаетъ ей своеобразную прелесть и красоту.

Купола украинскаго храма снаружи имѣютъ иногда форму усѣченной восьмигранной пирамиды, или форму широкую, сдавленную, со слабымъ перехватомъ у основанія. Эта послѣдняя форма, встрѣчающаяся и въ нѣкоторыхъ каменныхъ церквяхъ (напр. церковь Спаса на Берестовѣ, въ Кіевѣ),—чисто народная и древняя, тогда какъ нѣсколько вытянутый и вычурный въ линіяхъ куполъ, замѣнившій въ XVIII ст. старые купола въ нѣкоторыхъ кіевскихъ каменныхъ церквяхъ (напр. въ Софійскомъ соборѣ и въ Михайловскомъ монастырѣ), является уже подражаніемъ позднему нѣмецкому ренессансу. Поверхъ купола ставится еще одинъ маленькій восьмиугольный срубикъ, или фонарикъ, а на немъ уже утверждается глава. Форма главы — луковичная, съ заостренной вершиной, на подобіе славянскаго шлема.

Башни украинскихъ церквей, вообще очень высокія, достигающія иногда 20 саженей, однако не имѣютъ тяжелаго вида, благодаря системѣ восьмериковъ, скрадывающихъ какъ-бы ихъ головокружительную высоту. Такъ какъ внутри онѣ сквозныя во всю высоту, безъ потолковъ, и освѣщены окнами не только въ нижнемъ срубѣ, но и въ восьмерикахъ, то впечатлѣніе внутренности храма выходитъ торжественнымъ и возвышающимъ. Глазъ невольно влечется въ вышину, по выступамъ сводовъ, которые, благодаря игрѣ свѣта и тѣни, даютъ много живописной прелести и напоминаютъ молящимся, въ какой бы части храма они ни находились, что ихъ помыслы должны стремиться къ небу; плоскіе же потолки сѣверныхъ церквей подавляютъ эти порывы, возвращая мысли и чувства человѣка въ обыденный кругъ жизни. Такое же впечатлѣніе производятъ и иконостасы украинскихъ церквей, часто настолько высокіе, что ихъ верхніе ряды теряются въ полумракѣ восьмерика. Они всегда рѣзные, съ золоченными орнаментами изъ гроздьевъ и листьевъ винограда, и по своему художественному достоинству нерѣдко представляютъ настоящіе шедевры когда-то процвѣтавшаго на Украинѣ „сніцарскаго“ искусства.

Колокольни на Украинѣ всегда строились отдѣльно; только въ XIX ст., подъ вліяніемъ готики, ихъ стали устраивать въ одной связи съ церковью, чѣмъ грубо нарушалось единство стиля. Въ старину, въ эпоху татарскихъ набѣговъ, колокольни на Украинѣ не только служили прямому своему назначенію, но исполняли и роль дозорной башни. Въ общемъ архитектура ихъ

та же, что и церковныхъ башенъ: два или три квадратныхъ сруба, поставленныхъ одинъ надъ другимъ и уменьшающихся кверху; стѣны верхнихъ срубовъ замѣняетъ аркатура.

Таковы, въ общихъ чертахъ, особенности и формы старинаго украинскаго церковнаго стиля. Были попытки изслѣдовать его источники и происхожденіе. Иные хотѣли видѣть въ украинскомъ церковномъ зодчествѣ вліяніе сѣверной деревянной архитектуры, но проф. Павлуцкій рѣшительно оспариваетъ это предположеніе. По его словамъ, отъ украинскихъ деревянныхъ церквей „вѣетъ такимъ упрямымъ, несокрушимымъ своеобразіемъ, что было бы большимъ заблужденіемъ говорить о заимствованіи и отрицать ихъ родство съ народомъ, ихъ создавшимъ. Своеобразіе формъ южнорусской архитектуры прямо говоритъ за то, что малорусскіе храмы выросли изъ родной земли вмѣстѣ съ тѣми тополями и липами, которые ихъ окружаютъ. Если сравнить южнорусскій храмъ съ сѣвернымъ, то первый является полнѣйшею художественною противоположностью послѣднему. Малорусскій храмъ — это суровое, замкнутое въ себѣ цѣлое: хотя верхнія части трехглаваго или пятиглаваго малорусскаго храма и производятъ впечатлѣніе отдѣльно стоящихъ башенъ, но на самомъ дѣлѣ онѣ строго подчинены общему, ни одна часть не имѣетъ собственной самостоятельности. Напротивъ, сѣверная деревянная архитектура, со своими крыльцами, рундуками, кокошниками и проч., стремится болѣе къ живописной декоративности, чѣмъ къ органическому единству“. Въ ней даже купола, закрытые плоскимъ потолкомъ, являются собственно говоря декоративной надстройкой, а не органической частью храма. Благодаря отсутствію внѣшнихъ украшеній, малорусская архитектура является, быть можетъ, менѣе живописною, чѣмъ сѣверная, но она „должна быть поставлена выше ея въ идейномъ отношеніи. Стремленіе вверхъ, чувство страстнаго желанія неба сдѣлалось основной руководящей мыслью южнорусскаго строительнаго искусства“.

Столь же безрезультатны попытки найти на западѣ образцы украинскаго деревяннаго зодчества. Только въ Галиціи доселѣ сохранились старинныя церкви, типъ которыхъ родственъ типу малорусскихъ церквей; но Галиція и Малороссія населена однимъ и тѣмъ же украинскимъ народомъ и въ теченіе долгихъ вѣковъ жили одной общей политической, религіозной и культурной жизнью, почему и архитектура у нихъ была общая. По мнѣнію проф. Павлуцкаго, къ малорусскимъ деревяннымъ храмамъ нельзя примѣнить ни одной изъ извѣстныхъ художественно-истори-

ческихъ схемъ: ихъ нельзя отнести ни къ готикѣ, ни къ стилю возрожденія, ни къ бароко; они сами представляютъ стиль, естественнымъ образомъ возникшій изъ строительнаго матеріала и въ теченіе долгихъ вѣковъ остававшійся неизмѣннымъ, тогда какъ западные деревянные храмы претерпѣвали измѣненія въ стилѣ всякій разъ, какъ измѣнялись эпохи. Конечно, нельзя безусловно утверждать, будто украинское церковное зодчество осталось внѣ всякаго вліянія какъ со стороны Византіи, такъ и впослѣдствіи со стороны западнаго искусства, но оно самостоятельно переработало и совершенно поглотило всѣ чужіе элементы, византійскіе или западные, которые къ нему притекали, и потому украинское зодчество такъ же, какъ и деревянная архитектура сѣверной Россіи, по всей справедливости должно быть признано искусствомъ самобытнымъ и національнымъ. Его стиль настолько же оригиналенъ, красивъ и приноровленъ къ артистическимъ вкусамъ той народности, среди которой возникъ, какъ и другіе архитектурные стили.

Несмотря на то, что еще въ XVII ст. стиль этотъ достигъ извѣстной выработанности основныхъ своихъ формъ, кругъ его полнаго развитія не былъ законченъ и въ слѣдующемъ столѣтіи: не забудемъ, что только въ третьей четверти XVIII в. впервые появляются девятиглавыя церкви. Ему оставалось еще подчинить своему вліянію архитектуру каменныхъ церквей, которыя продолжали строиться на Украинѣ отчасти по старому византійскому типу, а чаще по образцамъ западныхъ базиликъ. И такое вліяніе начало сказываться уже въ концѣ XVII ст.; для примѣра укажемъ лишь на кіевскія каменныя церкви: трехглавую церковь преп. Ѳеодосія, на Печерскѣ, построенную въ концѣ XVIII ст., пятиглавую Всесвятскую у экономическихъ вратъ Печерской Лавры, построенную гетманомъ Мазепою въ 1696—1698 гг. Около того же времени въ (1696—1701 гг.) „коштомъ и стараніемъ“ стародубскаго полковника Мих. Миклашевскаго была построена въ Кіево-Выдубецкомъ монастырѣ соборная церковь во имя св. Георгія, представляющая по своему стилю дивный образецъ чисто украинскаго пятиглаваго храма. Въ XVIII ст. это вліяніе деревянной архитектуры на каменную продолжало сказываться все съ большею силою,[1]) и можно было надѣяться, что, съ перемѣною строительнаго матеріала, украинскому церковному стилю предстоитъ но-

[1]) Этому предмету былъ посвященъ особый рефератъ проф. Павлуцкаго, читанный на XIII археологич. съѣздѣ въ Екатеринославѣ. Къ сожалѣнію, изданіе трудовъ этого съѣзда понынѣ не окончено.

вый, блестящій періодъ развитія и совершенствованія Но на дѣлѣ произошло нѣчто совсѣмъ неожиданное: начало XIX вѣка служитъ гранью, за которой церкви стараго типа уже перестаютъ созидаться въ Малороссіи, а появляются новыя, съ великорусскими формами и мотивами въ украшеніяхъ. Эта удивительная метаморфоза представляется до того странной и непонятной, что иные изслѣдователи склонны объяснять ее насильственными мѣрами правительства съ обрусительными цѣлями, именно утверждаютъ, будто въ 1800 году былъ изданъ указъ, запретившій строить въ Малороссіи трехглавыя церкви и вообще придерживаться особенностей стариннаго мѣстнаго стиля [1]). Намъ не приходилось слыхать о такомъ указѣ, но если даже и вовсе его не было, то и тогда легко объяснить, почему прекратилась въ Малороссіи постройка церквей стараго типа. Разумѣется, здѣсь не можетъ быть и рѣчи о внезапной перемѣнѣ народнаго вкуса; не могъ же въ самомъ дѣлѣ украинскій народъ вдругъ отвернуться съ пренебреженіемъ отъ родного и завѣтнаго и прилѣпиться къ чужому, да еще въ такомъ святомъ дѣлѣ, какъ храмоздательство. Дѣло объясняется гораздо проще. Пока лѣвобережная Украина жила еще по своимъ обычаямъ, а правобережная находилась подъ властью Польши, и тамъ и здѣсь дѣло постройки церквей вѣдали сами прихожане. Они испрашивали у архіерея только благословенную грамоту на созданіе новаго храма, затѣмъ сами отыскивали мастера и договаривали его строить церковь въ такомъ именно родѣ и стилѣ, какой имъ нравился. Но по мѣрѣ того, какъ на Украину распространялось дѣйствіе общеимперскихъ узаконеній, многое изъ ея прежняго быта постепено исчезало, иногда даже помимо намѣренія законодателя. Такъ случайно погибли ея приходскія школы, то же случилось и съ архитектурой ея церквей. По новымъ законамъ требовалось, чтобы всякаго рода зданія, предназначенныя для общественнаго пользованія, разрѣшались къ постройкѣ не иначе, какъ по утвержденіи ихъ проектовъ (плановъ, фасадовъ и разрѣзовъ). Такъ какъ составленіе такихъ проектовъ требовало спеціальныхъ познаній по архитектурѣ, какими не обладали, конечно, прежніе мастера, строившіе церкви на Украинѣ, то обязанность эта была возложена на епархіальныхъ архитекторовъ, которымъ консисторія не давала никакихъ опредѣленныхъ указаній относительно стиля, а

---

[1]) См. ст. В. Щербаковскаго въ Зап. Науков. Товар.

лишь сообщала свѣдѣнія о томъ, на какое число прихожанъ церковь должна быть разсчитана и изъ какого матеріала она будетъ строиться. А сами архитектора были люди малосвѣдущіе и не умѣли составлять другихъ проектовъ, кромѣ тѣхъ, какіе сами изучали въ школахъ, а тамъ, конечно, не было и упоминанія о какомъ-то украинскомъ стилѣ. При томъ же, это были не артисты, а чиновники, которымъ не было охоты работать надъ проектомъ для каждой деревенской церкви; для собственнаго облегченія они еще въ школахъ вырабатывали извѣстные шаблонные проекты и примѣняли ихъ постоянно съ незначительными видоизмѣненіями. Такъ это дѣлается и теперь, и въ этомъ причина, почему всѣ наши храмы, построенные въ послѣднемъ столѣтіи, за весьма рѣдкими исключеніями, такъ безжизненно ординарны, шаблонны. Церковное зодчество, нѣкогда такъ пламенно воодушевлявшее старыхъ украинскихъ мастеровъ, въ родѣ знаменитаго строителя Новомосковскаго собора, давно уже принизилось у насъ до степени ремесла, исполняемаго съ чиновничьимъ равнодушіемъ. При такомъ положеніи дѣла нельзя было и ожидать, чтобы казенный архитекторъ, составляя по порученію консисторіи проектъ церкви для украинскаго села, сколько нибудь сообразовался съ мѣстнымъ архитектурнымъ стилемъ: его шаблоны одинаково годны для Вятской и Полтавской губерній. Поручите ему составить проектъ храма на могилѣ Богдана Хмельницкаго—и онъ вамъ воспроизведетъ церковь Василія Блаженнаго. Такъ поступаютъ не одни заурядные архитекторы, но на это способны нерѣдко и прославленные храмостроители. Не такъ давно еще въ самой Кіево-Печерской Лаврѣ, гдѣ все дышитъ своеобразной стариной, разломали стильную трапезную церковь XVIII ст. и на ея мѣстѣ построили новую удивительнаго стиля—съ куполомъ константинопольской св. Софіи и съ луковицами суздальскаго типа. И кто поручится послѣ этого, что не перестроятъ когда-нибудь и самую великую лаврскую церковь на манеръ Московскаго Успенскаго собора! При нашемъ историческомъ невѣжествѣ и варварскомъ неуваженіи къ прошлому все возможно.

Вотъ почему мы сугубо привѣтствуемъ просвѣщенный починъ преосв. Парѳенія, украсившаго свою родину храмомъ дивной красоты въ томъ самомъ старинномъ стилѣ, который искони радовалъ взоры и умилялъ сердца сыновъ Украины. Быть можетъ, его авторитетный примѣръ найдетъ подражателей, и скоро снимется съ украинскаго зодчества печать забве-

нія или, точнѣе, невѣжественнаго пренебреженія, незаслуженно надъ нимъ тяготѣющая цѣлое столѣтіе. Какъ плодъ народнаго художественнаго творчества, вѣковое выраженіе народнаго генія, это зодчество имѣетъ всѣ права на существованіе, и мы вѣримъ что для него снова наступитъ пора возрожденія, когда оно, руководимое талантливыми мастерами и вспомоществуемое всѣми техническими средствами современнаго строительнаго искусства, будетъ создавать архитектурные памятники высоко-художественнаго достоинства, отъ нихъ же первымъ нужно признать и новосозданный Плѣшивецкій храмъ.

—

Въ заключеніе прилагаемъ техническое описаніе этого храма, составленное его строителемъ, художникомъ-архитекторомъ И. С. Кузнецовымъ.

Планъ храма представляетъ фигуру креста. Фасады со всѣхъ четырехъ сторонъ одинаковы. Отъ главнаго массива храма на высотѣ 4,5 саж. отъ земли берутъ начало главы (башни) и разбиваясь на три группы, пропорціонально, одна выше другой, стремятся вверхъ; такимъ образомъ изъ общаго массива образуется храмъ о девяти главахъ.

Главы освѣщаются окнами, при чемъ 8 главъ имѣютъ два яруса оконъ, каждая по четыре окна въ ярусѣ, а девятая, центральная глава имѣетъ три яруса оконъ, по восьми оконъ въ ярусѣ. Смотря на фасадъ церкви, трудно представить своеобразную грандіозность и легкость внутренняго вида церкви. Этотъ эффектъ получился, какъ слѣдствіе перспективности постройки, достигаемой наклонами стѣнъ башенъ, идущими къ центру ихъ.

Длина и ширина храма по наружному размѣру 12,56 погон. сажень, безъ стѣнъ по нутру—11,40 саж. Длина отъ западной входной двери до средняго иконостаса 7,33 саж., отъ западной стѣны до малаго иконостаса 6,25 саж. Толщина круглаго пилона въ діаметрѣ 1,04 саж. Толщина квадратнаго пилона 0,78 саж. каждая сторона. Высота церкви: отъ пола до арки у большой главы 5,51 саж., у малой главы—4,94 саж. Высота отъ земли центральной главы съ крестомъ 21 саж.; отъ пола церкви до купола центральной главы 14,54 саж. Высота отъ земли четырехъ среднихъ главъ съ крестами 16 саж., отъ пола церкви до куполовъ среднихъ главъ 10,35 саж. Высота отъ земли четырехъ малыхъ главъ съ крестами 12,8 саж., отъ пола церкви до куполовъ малыхъ главъ 8,26 саж. Длина иконостасовъ по огибу у пилоновъ 13,13 саж. Высота главнаго иконостаса съ крестомъ 5,20 саж., боковыхъ съ крестами—3,15 саж. Ширина главнаго

иконостаса, шестиярусной его части, 3 саж., боковыхъ иконостасовъ, трехъярусныхъ ихъ частей, 5 арш. 8 вершковъ.

Церковь по своему плану построена такъ, что главный грузъ постройки (600 тыс. пудовъ) сосредоточенъ на четырехъ пилонахъ, а напряженіе на квадратный дюймъ сѣченія пилона допущено 6 пудовъ. Чтобы не произошло выжиманія грунта, а также для равномѣрности нагрузки во всѣхъ частяхъ постройки на площадь заложенія фундаментовъ, сдѣланы между пилонами и отъ пилоновъ къ стѣнамъ церкви разгрузныя оборотныя арки. Такимъ устройствомъ фундаментовъ достигнуто напряженіе въ 1 пудъ на квадратный дюймъ грунта во всѣхъ частяхъ постройки.

Въ конструктивномъ отношеніи настоящая постройка заслуживаетъ большого вниманія тѣмъ, что всѣ девять главъ съ прямоугольниковъ переходятъ въ восьмигранники и, поднимаясь вверхъ, пропорціонально съуживаются, при чемъ кладка стѣнъ внутреннихъ и наружныхъ (въ частяхъ крышъ) идетъ наклономъ внутрь главъ и наклонъ стѣнъ по отношенію къ высотѣ ихъ достигаетъ $^1/_3$ высоты.

Любопытно, что вопросъ кладки наклонныхъ стѣнъ здѣсь рѣшенъ не такъ, какъ это предлагается учебниками, т. е. кладка велась кирпичемъ горизонтальными рядами съ напускомъ, т. е. сдвигомъ одного ряда надъ другимъ, а не нормально къ наклону стѣны. Сводчатой кладкой (нормально къ наклону поверхности стѣнъ) исполнены девять сомкнутыхъ сводовъ въ главахъ.

Шестиярусный иконостасъ исполненъ по рисункамъ И. С. Кузнецова въ моск. иконостасной мастерской И. А. Соколова. Иконы прекраснаго письма написаны моск. художникомъ В. П. Гурьяновымъ.

Построенъ храмъ на средства отчасти прихожанъ, но главнымъ образомъ на пожертвованія московскихъ благотворителей. Стоимость постройки нѣсколько болѣе ста тысячъ рублей. Прихожане всѣ отъ мала до велика, старики и женщины, принимали самое живое участіе въ постройкѣ—подвозкой матеріаловъ, выдѣлкой кирпича, земляными и др. работами.

Въ настоящее время собраны средства для постройки отдѣльной колокольни, по стилю соотвѣтствующей архитектурѣ храма.

Село Плѣшивецъ расположено по склону высокой горы, среди живописной мѣстности. Новый храмъ поставленъ на половинѣ уклона горы и виденъ на далекое разстояніе. Общій его видъ поражаетъ величавой красотой.

Ор. Левицкій.

Символика птицъ и растеній въ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ.

Даже при бѣгломъ ознакомленіи съ украинскими похоронными причитаніями, бросается въ глаза то обстоятельство, что въ представленіяхъ ихъ о смерти и загробной жизни человѣка очень большую роль играютъ птицы. Онѣ—единственныя посредницы между міромъ живущихъ и умершими; послѣдніе обрисовываются въ представленіи плакальщицы въ образѣ какой-либо птицы, и птицы же, какъ будто являются иногда виновниками смерти человѣка.

Одинъ изъ собирателей украинскихъ похорочныхъ причитаній С. Н. Брайловскій въ своей небольшой статьѣ: „Малорусская похоронная причеть и миѳическое ея значеніе“ (К. Стар. 85 г. сент.) высказалъ мнѣніе, что украинскія причитанія сохранили въ себѣ миѳическія славянскія воззрѣнія на смерть и загробную жизнь человѣка, сводя данное мнѣніе къ слѣдующимъ положеніямъ. Въ похоронныхъ причитаніяхъ содержатся: 1) представленіе смерти въ образѣ птицы, и—2) представленіе души по смерти человѣка въ образѣ птицы.

Признаніе миѳическихъ пережитковъ въ томъ или иномъ произведеніи народной словесности, конечно, сообщаетъ данному произведенію большую историко-литературную цѣнность и даетъ намъ основаніе для широкихъ выводовъ. Быть особенно осторожнымъ въ отношеніи миѳологіи въ народной словесности, чтобы не впасть въ ошибку,—это одна изъ основныхъ заповѣдей историкамъ русской литературы, нарушеніе которой часто приводило къ ложнымъ выводамъ.

И сейчасъ, относительно положеній г. Брайловскаго, у насъ является вопросъ: дѣйствительно ли это такъ, какъ утверждаетъ авторъ? Насколько мы вправѣ указанныя выше представленія украинскихъ причитаній считать древними и сопоставлять ихъ съ древнѣйшими представленіями о душахъ арійскихъ и

другихъ народовъ? Въ языкѣ литовцевъ и финновъ названіе млечнаго пути этимологически означаетъ *птичій путь*, такъ какъ по древнѣйшимъ вѣрованіямъ этихъ народовъ душа, выйдя изъ тѣла человѣка, принимаетъ образъ птицы и летитъ въ загробный міръ по этому пути. Поскольку тѣ же вѣрованія мы находимъ въ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ?

Мысль человѣческая развивается въ словѣ. Не отдавая себѣ точнаго и опредѣленнаго отчета въ значеніи самаго слова, мы не въ состояніи опредѣлить коренную сущность мысли. Лишь при томъ условіи, что всякій разъ въ каждой данной мысли опредѣлено нами значеніе слова, мы можемъ говорить о сущности мысли. Значеніе же слова не обусловливается лишь тѣмъ minimum'омъ содержанія, которое дается слову его внутреннею формою. (См. „Мысль и языкъ“ А. А. Потебни). Minimum содержанія только почва, на которой можетъ возникнуть то или иное значеніе слова. Подобно тому, какъ въ произведеніе искусства каждымъ воспринимающимъ его субъектомъ всякій разъ вносится новое содержаніе, такъ и слово измѣняетъ свое содержаніе въ зависимости отъ личности, его воспринимающей и имъ пользующейся. Эта гибкость и постоянная измѣнчивость содержанія слова имѣетъ большое значеніе въ поэтическомъ стилѣ, представляя возможность созданія смѣлыхъ поэтическихъ сравненій и образовъ,—и здѣсь-то надо искать источникъ нѣкоторыхъ предполагаемыхъ миѳическихъ вѣрованій.

Объектъ воспріятія, въ зависимости отъ психическаго состоянія говорящаго или думающаго, можетъ быть покрытъ словомъ, ни внутренняя форма, ни обычный minimum содержанія котораго совершено не соотвѣтствуетъ данному объекту. И вотъ понятіе, окрыленное новымъ для него словомъ, начинаетъ развиваться въ направленіи того другого понятія, которому обычно соотвѣтствуетъ въ рѣчи это слово: происходитъ напластываніе на наше понятіе аттрибутовъ понятія, у котораго было взято самое слово.

Приведу яркій примѣръ подобнаго явленія изъ забытаго писателя народника А. Левитова, когда объектъ покрывается несоотвѣтствующимъ ему идейно словомъ, и на этой почвѣ происходитъ новое поэтическое освѣщеніе предмета.—„И была,—читаемъ у Левитова,—если можно такъ выразиться, сямая глубина ночи. Ни малѣйшаго слѣда жизни нельзя было подмѣтить на этомъ неоглядномъ пространствѣ. Только по обѣимъ сторонамъ большой дороги выстроились громадные стоги сѣна—и

незнакомому съ мѣстностью проѣзжающему кажутся они гигантами, быстро несущимися по степи...“

Достаточно было сдѣлать это наблюденіе и покрыть кажущееся явленіе движенія стоговъ словомъ „несущимися“, какъ произошло дальнѣйшее напластываніе на обновленное содержаніе слова, тѣхъ образцовъ и представленій, которые обычно присоединяются къ слову „нестись“ въ его значеніи движенія.—„Слышится ему,—продолжаетъ далѣе авторъ,—топотъ ихъ тяжелый и быстрый,—и невольному чувству страха поддается пугливое сердце. То овсянникъ медвѣдь напугалъ табунъ лошадиный. Вотъ онѣ, вытянувшись въ струнку, полетѣли къ свѣтлому Дону. Никто другой это, какъ лошади, потому что при всемъ томъ, что далеко ускакали онѣ, еще можно видѣть, какъ мѣсячный лучъ скользитъ по хребтамъ ихъ, жидкимъ и слабымъ какъ будто, но которые съ такою славою и такъ долго носятъ на себѣ славное войско донское“. Такимъ образомъ оказались возможными поэтическій переходъ отъ стоговъ къ лошадямъ и постановка образа скачущихъ по степи коней на мѣсто неподвижныхъ сѣнныхъ стоговъ.

Въ народной поэзіи подобныя явленія многообразны и многочисленны. Не всегда бываетъ легко и возможно опредѣлить корень такихъ явленій, но вообще можно сказать опредѣленно, что языкъ развивается лишь во взаимодѣйствіи съ психикою человѣка, и въ этомъ взаимодѣйствіи субъекта и языка, какъ объекта, надо искать объясненія всѣмъ поэтическимъ явленіямъ и многимъ предполагаемымъ миѳическимъ вѣрованіямъ. Такія псевдомиѳическія представленія встрѣчаемъ мы въ воззрѣніяхъ на птицъ украинскихъ похоронныхъ причитаній.

Поэтическое освѣщеніе кажущагося движенія стоговъ можетъ быть сведено къ формулѣ: *стога несутся, какъ лошади*. Словомъ, мы видимъ въ основѣ указаннаго примѣра изъ Левитова ничто иное, какъ развитое въ цѣлый образъ сравненіе. Сравненіе же является исходнымъ пунктомъ развитія заключающихся въ похоронныхъ причитаніяхъ воззрѣній на птицъ.

Поэтическое сравненіе основывается на признакахъ, которые наиболѣе ярко и картинно выражаютъ идею двухъ наблюдаемыхъ явленій—субъекта и объекта сравненія. При этомъ въ объектѣ, съ которымъ дѣлается сравненіе, данный признанъ болѣе типиченъ и ярче выраженъ, нежели въ субъектѣ, который сравнивается съ первымъ. Цѣль сравненія въ томъ, чтобы представить субъектъ въ болѣе изобразительномъ видѣ, чѣмъ то да-

ется внутреннимъ содержаніемъ самого слова. Такимъ образомъ, сравнивая субъекъ, въ которомъ признакъ выраженъ въ слабой степени, съ объектомъ, въ которомъ тотъ-же признакъ выраженъ въ сильной степени, мы невольно усиливаемъ степень этого признака и въ субъектѣ, чѣмъ и достигается изобразительная цѣль сравненія.

Признакъ можетъ указывать или на качество, и формально выражается именемъ прилагательнымъ, или на дѣйствіе, и выражается глагольною формою. Въ украинской народной поэзіи сравненія, гдѣ tertium comparationis есть признакъ дѣятельный, выражающійся глаголомъ, наиболѣе часты. Послѣднее явленіе психически объясняется тѣмъ, что дѣйствіе объекта является болѣе рѣзкимъ, болѣе выраженнымъ признакомъ его, нежели качество.

Обычно въ украинской лирикѣ сравненія почерпаются изъ жизни природы. Это опредѣляется народнымъ міросозерцаніемъ, которое покоится на живомъ отношеніи къ окружающей природѣ, отношеніи, выражающемся въ сильной степени психическаго вліянія природы на человѣка, съ одной стороны, и пониманіемъ явленій ея подъ тѣмъ угломъ зрѣнія, который соотвѣтствуетъ данному настроенію человѣка—съ другой. Поэтому матеріаломъ для сравненій служатъ космическія явленія—сравненія со свѣтилами, рыбы, насѣкомыя, птицы и растенія.

Привожу примѣры сравненій съ птицами и растеніями.

Причитанія:

Та я ж тепер степами йтиму,
Як голубка густиму;
Та я садами літатиму,
Як зозуля куватиму. (Мил. [1]).

Пѣсни:

Будеш ти, мати, як зозуленька кувати. 144, 308 А.

Причитанія:

Та я з тобою жила,

---

[1]) Примѣры причитаній и пѣсенъ взяты изъ слѣдующихъ сборниковъ: 1) Народные обряды и пѣсни Лубенскаго у. Полтавской губ. В. П. Милорадовича (Мил.); 2) малорусскіе обряды, повѣрья и заплачки при похоронахъ А. П. Малинки. Этногр. Обозр. 1898, № 3—4 (Мал.); 3) Причитанія южнаго края С. Н. Брайловскаго. Рус. Филолог. Вѣст. 1884. (Бр.); 4) Труды стат.—этногр. экспедиціи въ юго-зап. край. П. Чубинскаго, томъ V. (Сигнатура: первое число—страница; второе—№ пѣсни).

Як маківочка цвіла (Мил.).

Пѣсни:

Що люде... з церкви йдуть, як мак процвітає.

469, 51.

Въ формулѣ сравненія—два члена, и оба они неравны другъ другу синтаксически и логически. Одинъ изъ нихъ есть предложеніе главное и заключаетъ въ себѣ субъектъ—предметъ, который сравниваютъ съ чѣмъ то; другой—выраженъ предложеніемъ придаточнымъ и заключаетъ въ себѣ объектъ—предметъ, съ которымъ сравниваютъ. При этомъ поэтическая сила заключается во второмъ членѣ—предложеніи придаточномъ. Такимъ образомъ сравненіе есть синтаксическая единица, нѣчто цѣлое, недѣлимое.

Въ сравненіи—двѣ картины: одна изъ жизни природы (съ чѣмъ сравнивается), другая изъ жизни человѣческой (что сравнивается). То же самое мы видимъ и въ параллелизмѣ, но только оба члена параллелизма не связываются другъ съ другомъ синтаксически. Но логическая связь членовъ параллелизма та же, что и между членами сравненія.—„Параллелизмъ, по опредѣленію А. Н. Веселовскаго, покоится на согласованіи субъекта и объекта по категоріи движенія, дѣйствія, какъ признаку волевой жизнедѣятельности". Если такъ, то слѣдуетъ признать, что параллелизмъ и сравненіе будуть одно и то же поэтико-стилистическое явленіе. Разница же будетъ заключаться лишь въ способѣ связи между членами, входящими въ составъ сравненія и параллелизма: въ первомъ члены соединены гипотаксически, во второмъ—паратаксически. Какой изъ этихъ двухъ видовъ сравненія развился раньше: собственно ли сравненіе или параллелизмъ?—Паратаксисъ параллелизма, какъ древнѣйшій видъ соединенія предложеній, могъ бы указывать на то, что параллелизмъ древнѣе, чѣмъ сравненіе, пользующееся гипотаксисомъ. Но дѣло въ томъ, что, если и пріемъ сравненія, и параллелизмъ основаны на сравненіи двухъ явленій между собою, то они неравны другъ другу по глубинѣ сравненія. Въ параллелизмѣ мы видимъ вполнѣ развитое во всѣхъ его частяхъ сравненіе, гдѣ субъектъ соотвѣтствуетъ объекту, дѣйствіе—дѣйствію, качество—качеству, какъ въ удачномъ примѣрѣ, приводимомъ акад. Веселовскимъ:

Не хилися, яворoньку, ще ти зелененький;
Не журися, козаченьку, ще ти молоденький.

Объ картины „вторятъ другъ другу; при различіи объективнаго содержанія, между ними проходятъ созвучія, выясняющія то, что въ нихъ есть общаго“ (Веселовскій).

Такимъ образомъ, если мы и видимъ въ параллелизмѣ то же сравненіе, то оно обставлено очень искусно, можно сказать виртуозно. Словомъ, параллелизмъ есть развитое сравненіе. Поэтому, несмотря на простѣйшую связь членовъ параллелизма другъ съ другомъ сравнительно съ пріемомъ сравненія, можно признать первый позднѣйшею ступенью развитія послѣдняго. Въ самомъ дѣлѣ, народной поэзіи надо было пройти очень значительный путь развитія для того, чтобы достигнуть той искусной формы параллелизма, какую мы наблюдаемъ въ ней; какъ напр.:

Чого селезень смутен, невесел?
– Гей, та як же мині веселому буть,
Ой як же мині веселому буть,
Веселому буть, одрадостному?—
Що вчора була утінка моя,
Сьогодня нема—застріленая!
Коли б на воді, то б не жаль мині,
А то на горі в шовковій траві.
Чого сей козак смутен, невесел,
Смутен, невесел, неодрадостен?
— Ой як же мині веселому буть,
Веселому буть, одрадостному?—
Що вчора була дівчина моя,
Сьогодня нема—засватаная!
Коли б на село, то б не жаль було,
А то черз двір, та й товарищ мій [1]).

Когда параллель оказывается достаточно развитою, то соотвѣтствующіе члены его тѣсно связываются въ представленіи другъ съ другомъ и могутъ быть мыслимы и употребляемы внѣ формулы параллелизма: пары параллелизма стали устойчивыми и крѣпкими другъ другу.—„Устойчивость всей параллели, говоритъ А. Н. Веселовскій, достигается лишь въ тѣхъ случаяхъ, 1) когда къ основному сходству, по категоріи дѣйствія, подбираются болѣе или менѣе яркія сходныя черты, его поддер-

[1]) Изъ лубочнаго сборника „Грыцько-Кобзарь“. У Чубинскаго менѣе выдержанный варіантъ.

живающія или ему не перечащія; 2) когда параллель приглянулась, вошла въ обиходъ обычая или культа (или же, добавлю съ своей стороны—въ обиходъ рѣчи), опредѣлилась и окрѣпла на долго. Тогда параллель становится символомъ, самостоятельно являясь и въ другихъ сочетаніяхъ, какъ показатель нарицательнаго. Напр., такимъ образомъ отложились путемъ подбора и подъ вліяніемъ бытовыхъ отношеніи, которыя трудно опредѣлить, параллели—символы: солнце—отецъ, мѣсяцъ—мать, звѣзды—дѣти и т. д.

На почвѣ украинскихъ причитаній подобные символы—образы, выдѣлившіеся изъ формулъ параллелизма, получили особенно широкое развитіе. Примѣровъ весьма много; я приведу нѣкоторые изъ нихъ, указывая при этомъ формулы параллелизма изъ бытовой поэзіи, которыя могли выдѣлить изъ себя тѣ или иные символы—образы. Вышедшіе первоначально изъ сравненія при посредствѣ параллелизма, эти символы почерпнуты изъ тѣхъ же областей жизни природы, какъ и сравненія.

Причитанія—Моя й дочечко, моя й зозулечко (Мил.).—И мій братику, мій зозуленьку (Мил.).—Матінко ж моя голубонько, моя ж зозуленько (Бр.),—Моя матінко, моя пьятінко, моя покрівонько, моя зозуленько (Мал.).—Зозулечко моя луговая (Собств. мат.).

Пѣсни:

Ой летіла зозуленька
Через сад куючи;
Як заплакав козаченько,
До дівчини йдучи. [1])

—

Сива зозуленька й а в гай полетіла
В гай полетіла, на калину сіла:
Сіла на калину та й стала кувати—
Кого я любила, того й не видати.
Немила худоба, а ні в стозі жито:
Чогось мое сердце, як ножем пробито,
Як ножем пробито, то знайдутся ліки,
А як закохання—пропала навіки. 3,5.

—

Причитанія.—Братику муй орлику (Мал.) І мої сини, і мої орли! І куди ж ви поленули? У яку. ви краіноньку поленули? (Мил.).—Синочку ж мій... орле сизокрилий (Чуб.).

[1]) Мой сборникъ: „Пѣсни с. Андреевки", 177.

Пѣсни.

Ой не лети, сивий орле, на Волиняя пити,
Засідають вражі ляшки, хотять тебе вбити,
Як же мені не летіти на Волиняя пити,
Коли в мене на Волинню маленькиї діти?
Діти мої дрібненькиї, пропав же я з вами,
Забьють мене вражі ляшки, лишитеся сами!.. 133, 284.

—

Причитанія.—Мое й голубя, мое й соколя!. Моя й дочечко. Моя й голубочко! (Мил.). І мій братику, мій голубоньку! (Мил.). Братику муй соколику!.. Ізвинить, муй братику, ізвинить мин муй соколику! Братику муй голубчику, братику муй соколику (Мал.). Синочку ж мій, голубе мій (Чуб.). Охъ мій чоловіче, мі ясний соколе! (Бр.). Хозяіну мій, соколоньку мій (Мал.). Хозяін мій, голубе сизий, дружино моя (Бр.). Синочок мій милий, си ночок мій любий, голуб мій сизий... Откуль тебе виглядати, мій синочок, мій соколочок? (Собств. матер.).

Пѣсни.

Ой високо соколоньку до неба літати,
Ой далеко козаченьку до осени ждати.
Хоч високо, невисоко—треба долітати,
Хоч далеко, недалеко—треба дожидати. 103, 216.

—

Ой загув та загув сизий голубонько рано на зорі,
Ой заплакали наши новобраньці, стоячи в строї;
Ой загув, загув сизий голубонько, садом летячи,
Ой заплакали наши новобранці в строю ідучи. 497, 113 А.

Причитанія.—Моя дочечко! моя й ластівко! (Мил.) Мамочко моя ластівочко (Соб. мат.).

Пѣсни.

Да ластівочка да купалася,
Да на бережку да сушилася,—
Дівка Парасечка да хвалилася. 9, 18.

Причитанія.—Моя вишенько і моя черешенько (Мал.). Моя й дочечко, моя й ягідо! Моя й дочечко, моя й милесенька, моя й ягідо червонесенька! (Мил.). Моя донечко, моя тополечко (Мил.).

Пѣсни.

Ой в полю черешенька та рясно зродила.
Коли б мене дівчинонько моя не зрадила?

Ой як тая черешенька сама не зірветься,
Такъ до мене дівчинонько сама не пришлеться.
155, 327 А.

—

Ой вишнино—черешнино,
Чом ти листу не пускаеш?
Молодая молодице,
На що сльози проливаеш?
Тим я листу не пускаю,
Бо лютую зиму маю,
Тим я сльозы розливаю,—
Невірного друга маю. 202, 410.

—

Гей, на току вишня, чому не черешня?
Любиш мя, кохаеш мя, чому не візмеш мя?
А я тую вишню підрубати мишлю,
А до тебе старостоньки пришлю. 209, 419.

—

Ой хто ж то оре? То ж Пилипочко.
А ягода смородина, то ж Парасечко.
А ягода смородина його поспівае. 516, 121.

—

Ой у полі, ой у полі стоїть три тополі,
Ой там сидить три козаки у неволі. 329, 652.

—

Тонкая, високая тополя.
Чорнявая дівчина—то моя.
Тонкую високую зрубаю,
Чорнявую дівчину кохаю. 39, 92.

Здѣсь кстати замѣтить, что не только понятія, выраженныя именами существительными, становятся синонимами другихъ понятій, выдѣлившись изъ формулы параллелизма, но также и нѣкоторые члены параллели, выраженные прилагательными, мыслятся настолько совмѣстно, что одно качество становится символомъ другого. Такъ, въ причитаніяхъ мать называетъ свою дочь *зеленою*: „А ти на горенько мене бросила, молодая, *зеленая*!“ Очевидно, что здѣсь оба понятія: *зеленый* и *молодой*—синонимичны. Этотъ синонимизмъ легко могъ образоваться на почвѣ тѣхъ формулъ параллелизма, гдѣ два понятія, означающія качество *зеленый* и *молодой*, стоятъ рядомъ, какъ напр.

Ой зелений дубе, чого похилився?
Молодий козаче, чого зажурився? 27, 69 А.
Зеленая березонька, чого нахилилась?
Молодая дівчинонька, чого зажурилась? 315,621.

—

Не шуми, дібрівонько,
Не шуми, зеленая!
Не плач, удівонько,
Не плач, молодая!

—

Изъ приведенныхъ, но далеко не исчерпывающимъ образомъ, примѣровъ символовъ, которыми запечатлѣны тѣ или другія лица въ украинской похоронной причети, мы видимъ, что они очень развиты въ послѣдней. Во всякомъ случаѣ, такого накопленія символовъ—названій мы нигдѣ въ другихъ видахъ украинской поэзіи не встрѣчаемъ. Это—характерная черта причитаній, какъ особаго вида народной украинской поэзіи, и объясненіе данной особенности надо искать въ психическомъ состояніи, на почвѣ котораго выросли самыя причитанія. Обращаясь къ умершему сыну, мужу, къ покойной дочери, матери и т. д., причитавшія женщины старались назвать ихъ всѣми возможными ласкательными именами, какія только были въ ихъ распоряженіи, дать имъ названія всего лучшаго, красиваго, чистаго, что считаетъ таковымъ народное міровоззрѣніе, а сравненіе въ формѣ параллелизма давало богатый матеріалъ для такихъ названій, вводя покойнаго въ мысляхъ близкихъ ему людей въ кругъ красивыхъ предметовъ изъ міра природы. Любовь къ покойному, окрыленная поэтическою фантазіею, то надѣляла его именемъ сокола, то называла стройнымъ тополемъ, то возносила его своимъ названіемъ надъ землею и помѣщала въ среду небесныхъ свѣтилъ.

Эти слова—образы, символизующіе покойнаго, какимъ онъ является въ представленіи причитающаго лица, и создаютъ ту псевдо-миѳическую атмосферу, съ которой мы начали свою рѣчь.

Разъ извѣстныя лица были запечатлѣны названіями, соотвѣтствующими инымъ объектамъ, то произошло то же, что и въ указанномъ ранѣе примѣрѣ изъ Левитова. Мысль, сравнившая человѣка съ птицею, не остановилась только на этомъ и развила сравненіе въ образъ, причемъ данному лицу были приписаны всѣ тѣ аттрибуты, которые такъ или иначе характеризуютъ птицу, какъ таковую; напр.

Моє дитятко, моя пташечко! Хто тепер мині будет *щебетать* раненько, *воркувать* низенько? (Бр.).

Ты ж був веселий щебетун, утішне моє дитятко, моя дорога пташино! Та де ж ти тепер будеш, та куди ж ти, моя пташичко, улітаєш, мене покидаєш? (Бр.).

Такъ умершее лицо было сравнено съ отлетающею птицею. Теперь естественно указать, куда отлетаетъ птица:

Моя птичко отлетная!
Одлетаєш ти од мене на чужую стороночку.
Дитятко моє любее,
Птичка отлетная,
Птичка залетная.
Отлетаєш ти од мене далеко,
Голубчику мій сизий. (Собств. мат.).

Сравненіе тоскующей женщины съ кукушкою—общеупотребительно въ славянской народной поэзіи. Оно не обошло и украинскія причитанія, гдѣ плакальщица, сравнивая себя съ кукушкою, выражаетъ намѣреніе облетѣть свѣтъ и отыскать улетѣвшую птицу—умершаго близкаго человѣка:

Я ж біля тебе, моя матінко,
Не час і не два стою;
Та я ж біля тебе, моя матінко,
Як зозуленька кую. (Мил.).
Як би ж я, мій таточку, крильця мала,
То я б вас, мій таточку, що дня одвідала...
А то ж я крилечка не маю,
І доріженьки не знаю,—
Тим же я вас не одвідаю (Мил.).

Такимъ образомъ стилистически образованное представленіе объ умершемъ, какъ объ отлетающей птицѣ, съ одной стороны, и представленіе тоскующей по умершему лицу женщины также въ образѣ птицы, съ другой, вполнѣ ввело носителей причитаній въ міръ птицъ, завладѣло ихъ фантазіею,—и дальнѣйшее развитіе образа пошло легко. Образъ укрѣпляется въ сознаніи и уже не отдаляется отъ даннаго лица въ представленіи носительницы причитаній: какъ бы ни мыслилось это лицо, оно продолжаетъ мыслиться въ образѣ птицы. Птица улетѣла,—надо просить, чтобы она возвратилась:

Та прилети ж до мене в гості,
Та сядь на оконечку.
Та ти ж будеш буркутати,
А я буду кувати,
А ти будеш мене питати,
Як мені в світі проживати (Мил.).

Въ образѣ какой птицы возвратится умершій, и какъ его узнать?

І як ти прилетатимеш?
Чи соловеєчком, чи горобеєчком?
І на которой ти груші сідатимеш?
(„Пѣсни, с. Андреевки").
Моя дочко, моя павочко!
Моя дочко, моя зозуле!
Яку ти мені звістку подаватимеш?
Чи ти куватимеш, чи щебетатимеш?...
Да коли ти до мене в гостеньки прибудеш?
Да чи ти ітимеш, чи летітимеш, чи плистимеш?
Утенькой плистимеш, буду ряску розгоняти,
Зозулей будеш летіти,—сади буду росхиляти. (Мал).

—

Да соловейки будуть щебети, а я буду прислухатись, чи не до мене йде моя вірная дружина на пораду (Бр.).

—

Представленія о покойномъ, тѣсно связанныя съ представленіями о птицахъ, идутъ далѣе,—не онъ самъ является въ міръ въ образѣ птицы, но уже другія птицы служатъ посредниками между нимъ и міромъ живущихъ; эти птицы, какъ бы, его новая семья, которая все знаетъ о немъ и можетъ разсказать о томъ людямъ.

Плакальщица проситъ покойнаго прислать вѣсть черезъ птицу:

Ой присилайте ж нам порадоньку, моя матюнко, хоч соловеєчком, хоч зозулею, моя матюнко. (Мал.).

Однѣ птицы могутъ дать свѣдѣнія объ умершемъ:

Садочки цвітуть і зозуленьки куютъ,
А я вийду соловейків питати:
Ви, зозуленьки сивесеньки,
Соловеєчки малесеньки,
Високо летаєте,

Багато світа видаєте,
Чи ви не чули мого батенька, рідненького,
Чи не бачили мого батенька старенького?
А зозуленьки літають та кують,
Та бідним сиротам жалю завдають. (Мил.).
Та будуть, моя дружинонько, гаї процвітать,
Та будуть зозуленьки кувать,
А соловейки щебетать.
Будуть мені нещасниці жалю завдавать.
А я вийду за ворітечка та й буду питать:
Ви, зозуленьки сизесеньки,
А соловейки малесеньки,
Та ви високо літаєте,
Ви далеко буваєте:
Чи не чули, чи не бачили моєй дружиноньки вірненької?
Як бачили, то хвалиться;
Як побачите, поклоніться моїй дружині вірненької. (Мил.).
Та зозулі ж куватимуть,
А соловейки щебетатимуть.
А я вийду водиці брати,
Та зозульки питати:
Ти, зозуленко, моя й голубонько,
Чи ти не бачила моєї дочечки?
Чи не йшла, чи не їхала
До мене в гостоньки? (Мил.).

Далѣе, птицы представляются виновниками смерти, какъ бы отнявшими покойнаго у живыхъ и переманившими его въ свою птичью семью:

А де це на вас, матюнко, смертонька узялась? Чи вас зозуленки одковали, чи вас соловейки ощебетали? (Мал.).

Чи тебе соловейки одщебетали,
Чи тебе зозульки одковали? (Мал.).

Птицы взяли покойнаго; птицы же снова могутъ возвратить его въ міръ живущихъ:

Загудіть, голубоньки, на хаті,
Загудіть, голубоньки, на світлиці,
Та збудіть мою матеньку с камниці.

Та гудіть, голубоньки, на порозі,
Та збудіть мою матінку у дорозі. (Мил.).

Послѣднія указанныя нами представленія о птицахъ, какъ видимъ, далеко отошли отъ первоначальныхъ сопоставленій человѣка и птицы, основанныхъ на сравненіи. Такъ стилистическіе образы въ своемъ развитіи принимаютъ все новыя и новыя формы, удаляясь отъ своего первоисточника, и переходятъ въ рядъ поэтическихъ мотивовъ, не объяснимыхъ самостоятельно, но вполнѣ понятныхъ на почвѣ общаго изученія свойствъ народно-поэтическаго стиля.

—

Въ меньшей степени развита въ причитаніяхъ символика растеній. Но міръ послѣднихъ занялъ въ причитаніяхъ то же положеніе, какъ и міръ птицъ. Процессъ, при посредствѣ котораго развивается символика растеній, тотъ же, что и указанный выше относительно птицъ. Формулы параллелизма, заимствующія свои картины изъ области растительнаго царства, выдѣляютъ изъ себя символы—растенія. Становясь обычными и часто употребительными, такіе символы получаютъ характеръ нарицательныхъ названій и могутъ являться въ любыхъ стилистическихъ сочиненіяхъ, гдѣ пониманіе сущности ихъ смысла становится иногда весьма затруднительнымъ.—При невыдержанности параллели,—говоритъ Веселовскій, касаясь символи растеній,—обращеніе къ цвѣтку-милой производитъ впечатлѣніе чего-то антропоморфическаго. Но это не синкретизмъ древней метафоры, отразившій въ формахъ языка такое же синкретическое пониманіе жизни, и не антропоморфизмъ стараго вѣрованія, населившаго каждое дерево гамадріадой, а поэтическая метафора, новообразованіе, являющееся въ результатѣ продолжительнаго стилистическаго развитія". Какъ и въ любомъ изъ выше приведенныхъ примѣровъ символики изъ міра птицъ, въ отношеніи растеній произошло то же самое, т. е. при употребленіи символа изъ міра растительнаго царства произошло нарощеніе на слово—символъ тѣхъ аттрибутовъ, которые мыслятся нераздѣльно съ понятіемъ о растеніи. При словѣ—*роза*—возникаетъ мысль: *цвѣтетъ* или же *отцвѣтаетъ* и т. д.—„Моя дочечко, моя рожановная! Як же ти зацвіла і скоро отцвілася і обсипалась"... (Мал.).

Мы видѣли, что однимъ изъ символовъ, выдѣлившихся изъ формулы параллелизма, является *вишня*. Данный символъ вызываетъ дальнѣйшія представленія о вишнѣ, и мать, плача по умершей дочери, причитаетъ такими словами:

Де ж тіи вітри набралися,
Що вишеньку зломили?
Іде вони набралися,
Що на вишеньці листочки оббили? (Мил.).
Мій синочку, мій голубчику,
Мій синочку, моя й дитиночко!
Моя дитиночко, моя й щиночко!
Моя щипочка одщепнулася,
Мое яблучко одкотилося,
Мое й зерничко, деж тебе шукать,
Де ж тебе й питать?
Моя й маківко!
Моя й маківка осипалася;
Як ти зацвіла та й не надовго,
Моя й дитиночко, моя й родиночко! (Мил.).

Мысль: человѣкъ—растеніе, умирающій человѣкъ—отцвѣтающее растеніе и т. д. ведетъ—за собою дальнѣйшую мысль. Когда плодовое дерево хорошей породы начинаетъ гибнуть, отъ него берутъ вѣтвь и прививаютъ къ здоровому дереву другой худшей породы, чѣмъ сохраняютъ цѣнную породу. Умершій человѣкъ, лежащій въ хатѣ подъ святыми,—онъ еще не погибъ: онъ гибнущее растеніе... Что, если его сберечь такимъ же образомъ, какъ сберегаютъ дорогія породы деревьевъ въ саду?—Конечно, чтобы дойти до такой мысли, надо обладать большою простотою ума. Но и помимо того, разъ явилось сравненіе человѣка съ растеніемъ, оно не останавливается на опредѣленной точкѣ, и языкъ доводитъ эти сравненія до крайнихъ предѣловъ: такова сила стиля! И вотъ что получается въ результатѣ:

Та де тебе, матюнко, прищепить,
Щоб до тебе на пораду ходить?
Прищеплю я вас до билини,
То й вы не прийметесь.
Та посажу я вас, матюнко, на покуті,
То ви й похилитесь. (Мил.).

Ясно, что здѣсь нѣтъ основанія искать вѣрованія, по которому люди, превращаясь въ растенія, въ этихъ новыхъ формахъ продолжаютъ свое загробное существованіе.

Вообще слѣдуетъ признать, что въ обращающихся или обращавшихся въ недавнее еще время въ народѣ лирическихъ пѣсняхъ нѣтъ основанія искать какихъ-либо миѳическихъ представ-

леній. Болѣе всего мы должны считаться съ тѣми или иными формами стилистическаго развитія поэтической мысли. Такъ напримѣръ, сравненіе, выраженное творительнымъ падежомъ: даетъ весьма сильный толчокъ къ развитію поэтическаго образа въ такую форму, въ какой онъ представляется не просто поэтическимъ образомъ, но миѳическимъ представленіемъ.

Казакъ и дѣвица любили другъ друга, но потомъ расходятся:

Ішов козак яром,
Яром, долиною;
Зацвів козак рожою,
Дівка калиною.
Калина цвілася,
Рожа зачалася,
Козак оженився,
Дівка зосталася. Чуб. V, 85, 178.

Уже здѣсь, хотя это—лишь сравненіе, выраженное творительнымъ падежомъ, стиль имѣетъ такой наклонъ, по которму поэтическіе образы могутъ дойти до кажущихся антропоморфическихъ представленій. Дальнѣйшій шагъ въ томъ же направленіи дѣлаетъ слѣдующая пѣсня, представляющая отзвукъ хороводной игры дѣвицы и молодца:

Дівка Катерина личенько білила,
Із личеньком говорила:
„Не білись, личко, біленькее, будуть к тобі гості,
Гості не з любості, а од нелюба старости.
Ой стану я, стану под водою вербою“!
А нелюб тее чуе, під сінцями стоя:
— Ой не збудеш, Катерино, моя будеш!
А я коло тебе тонким верболозом.—
„Ой стану я, стану у полі березою“.
Нелюб тее чуе, під сінцями стоя:
— Ой не збудеш, Катерино, моя будеш!
А я коло тебе зеленим явором...

Пѣсня оканчивается словами дѣвушки: „Тепер же я ізбула нелюба свого“ (Чуб. V, 574,173).

Мы думаемъ, что на почвѣ такого же сравненія человѣка съ растеніемъ, но развитого до кажущагося вѣрованія, явилась извѣстная пѣсня о превращеніи въ цвѣты сестры и брата, вступившихъ другъ съ другомъ въ любовную связь.

Казакъ женился на дѣвицѣ, послѣ свадьбы они

Свого роду питались:
Скажи мені, серденько,
Якого ти родоньку?
А я з Київа Петрівна,
По батькові Іванівна.
Скажи мені, серденько,
Якого ти родоньку?
— Я з Київа Петренко,
По батькові Іваненко!
Який тепер світ настав,
Що брат сестри не пізнав.
Ходім, сестро, горою,
Розсіємось травою;
Ходім, сестро, степами,
Розсіємось цвітами!
Ой ти будеш жовтий цвіт
А я буду синій цвіт.
Будуть люде косити—
За нас Бога молити;
Будуть люде цвіти рвати,—
Із нас гріхи збірати.
Стануть люде казати:
От се ж тая травиця,
Що з братиком сестриця. Чуб. V, 201, 407.

Эта пѣсня, сопоставляемая съ обще-славянскими и даже не славянскими вѣрованіями о происхожденіи цвѣтка Иванъ-да-Марья, нерѣдко приводилась для объясненія антропоморфическихъ вѣрованій въ украинской народной поэзіи. Тѣмъ не менѣе мы не видимъ возможности искать въ этой пѣснѣ антропоморфическія вѣрованія. Слова:

Ходім, сестро, горою,
Розсіємось травою и т. д.—

по нашему крайнему мнѣнію, указываютъ лишь на сравненіе, выраженное сильно—творительнымъ падежомъ.

Что же касается вѣрованія въ происхожденіе цвѣтка Иванъ-да-Марья, то мы склонны думать, что оно могло повліять на нашу и ей подобныя пѣсни уже послѣ того, какъ онѣ сложились, вслѣдствіе внѣшняго идейнаго родства между этими пѣснями и вѣрованіемъ.

Представленія украинскихъ похоронныхъ причитаній, [illegible] [illegible]ся, являются достаточно убѣдительнымъ примѣромъ [illegible]тилистическаго образованія кажущихся вѣрованій и не безпо[illegible] для уясненія поэтической сущности пѣсенъ, подобныхъ вышеприведеннымъ.

Владиміръ Даниловъ.

УКРАІНА.

НАУКОВИЙ

ТА

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ I

ЯНВАРЬ

1907.

У КИЇВІ
1907.